

Új világrend?
Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború utáni
világban

Szerkesztette
Rada Péter

A kötet szerzői:

Dr. Csicsmann László, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Dr. Horváth Jenő, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Dr. Jordán Gyula, egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar

Dr. Kardos Gábor, tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, ÁJK, Nemzetközi Jogi Tanszék

Lehoczki Bernadett, egyetemi tanársegéd, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Dr. Magyarics Tamás, tudományos főmunkatárs, Magyar Külügyi Intézet, egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet

Marton Péter, PhD hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Rada Péter, elnök, Corvinus Külügyi és Kulturális Egyesület, PhD hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Dr. Rostoványi Zsolt, intézetvezető egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Dr. Szentés Tamás, akadémikus, professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem, Világgazdasági Tanszék

Új világrend?
Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború utáni
világban

Szerkesztette
Rada Péter

Grotius Könyvtár I. kötet
Sorozatszerkesztő
Horváth Jenő

Corvinus Külügyi és Kulturális Egyesület
Ifjú Közgazdászok Közhasznú Egyesülete
Budapest, 2007

© A szerzők
© A szerkesztő
© A sorozatszerkesztő

**Tárgyszavak: nemzetközi kapcsolatok,
nemzetközi jog, nemzetközi politikatudomány, civilizációs tanulmányok,
biztonságpolitika, világgazdaságtan**

A kötet a Nemzeti Civil Alapprogram támogatásával készült

ISBN 978-963-06-2637-8

**Kiadta a Corvinus Külügyi és Kulturális Egyesület és az Ifjú Közgazdászok
Közhasznú Egyesülete**

Felelős kiadó: Monori Márk

Borítóterv: Friedmann Viktor, Orosz Richárd

**A kötetet a Műegyetemi Kiadó készítette, a kézirat gondozásában és a
nyomdai előkészületekben részt vett a VP-Info 2005 Kft.**

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Előszó.....	1
A szerkesztő előszava	3
Horváth Jenő: A hidegháború vége	5
Szentes Tamás: Győzött-e a „kapitalizmus”?	21
Kardos Gábor: A nemzetközi jog a hidegháború után.....	37
Rada Péter: Átalakuló biztonsági kihívások, a biztonság dimenziói	53
Magyarics Tamás: A globális hegemón.....	73
Jordán Gyula: Az új főszereplő: Kína.....	93
Csicsmann László: Az indiai külpolitika útkeresése a poszt-bipoláris korszakban.....	111
Rostoványi Zsolt: Viaskodás a közel-keleti regionális vezető pozícióért.....	125
Lehoczki Bernadett: Mi lesz veled, Latin-Amerika?	145
Marton Péter: Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban	159

Előszó

2006 decemberében elindult a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének és Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskolájának nemzetközi kapcsolatokkal, külpolitikával foglalkozó tudományos, illetve tudományos ismeretterjesztő online-folyóirata, a Grotius (www.grotius.hu). A folyóirat indulásától kezdve az alapító intézményekben oktató tanárokon és az azokban tanuló diákokon túl nyitva állt/áll a nemzetközi tanulmányok diszciplínáiban kutató, tanító, publikálni kívánó más intézményekben dolgozó valamennyi kollégánk – és a külföldiek – előtt is. A Grotius a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó fő tudományterületek – a nemzetközi jog, a diplomáciatörténet, a magyar külpolitika története, az Európa-tanulmányok, a nemzetközi politikatudomány, a civilizációs tanulmányok, a biztonságpolitika, a világgazdaságtan – tudományos és tudományos ismeretterjesztő folyóirata. „Rovatait” is e diszciplínák szerint alakítottuk ki.

Már a folyóirat elindításakor is reméltük és terveztük, hogy időközönként nyomtatott formában, egy-egy könyvbe összegyűjtve is közre adjuk a Grotius virtuális „hasábjain” megjelent, egy témakörhöz tartozó tanulmányokat, vagyis elindítjuk a Grotius Könyvtár könyvsorozatát. Ez a könyv, e sorozatnak az első kötete. Megjelenését a Grotius és a Corvinus Külügyi és Kulturális Egyesület együttműködése valamint az Ifjú Közgazdászok Közhasznú Egyesületének támogatása tette lehetővé. A tanulmányok több tudományág metodikájának segítségével értelmezik és jellemzik mai világunkat, problémafelvető és – az elmúlt évek tapasztalatait felhasználva – részben összegző jelleggel.

Az olvasó szíves figyelmébe ajánlom könyvünket.

Horváth Jenő

főszerkesztő, Grotius

sorozatszerkesztő,

Könyvtár

Grotius

A szerkesztő előszava

A hidegháború vége és a keleti tömb országaiban lezajlott rendszerváltás alapjaiban alakított át a nemzetközi politikai viszonyokat. Az elmúlt már közel két évtizedben olyan új kihívások jelentek meg a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, amelyek új válaszokat követelnek. A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakemberek körében ugyan még az is vita tárgyát képezi, hogy beszélhetünk-e egyáltalán új világréndről, vagy a nemzetközi politika egyszerűen visszatért a „normális” mederbe, amely a hidegháború előtt is meghatározta a nemzetközi viszonyok alakulását. A Grotius Könyvtár első kötetének címe is erre a kérdésre igyekszik reflektálni, vagyis hogy létezik-e új világrénd. A cím kiválasztásánál elsősorban az motivált bennünket, hogy közös gondolkodásra invitáljuk az olvasót.

Véleményünk szerint ugyanakkor a legfontosabb kérdés nem az, hogy mennyire új ez a világrénd, hanem, hogy miként lehet jellemezni a 21. század nemzetközi politikai viszonyait. Vitán felül áll, hogy a jelenlegi nemzetközi rendszer minőségi változáson ment keresztül, ami miatt az „új” jelzőt nehezen lehetne megkérdőjelezni. A célunk alapvetően nem is ez, hanem a legfontosabb folyamatok bemutatásán, és a nemzetközi rendszer legmeghatározóbb szereplőin keresztül, annak a problémának a feszegetése, hogy világréndről beszélhetünk-e, hiszen számos olyan kérdést vetnek fel a jelenlegi nemzetközi politikai viszonyok, amelyekre nem lehet egyértelmű választ adni. A hidegháború után egy kettős folyamatnak lehetünk tanúi. Egyrészt a vesztfáliai államközpontú rendszer érvényessége alapvetően megkérdőjeleződött azáltal, hogy nem állami szereplők is egyre fontosabb szerepet töltenek be a nemzetközi politika porondján. Másrészt a fennálló intézményrendszer képtelen az új kihívások kezelésére. A bipolaritás vége nem automatikusan vezetett egy unipoláris, világ kialakulásához. Ha pedig csak ez elmúlt néhány év eseményeit vizsgáljuk, akkor még bizonytalanabb a kép. A jelenlegi nemzetközi rendszert legfeljebb csak katonai értelemben lehetne egypólusúnak nevezni, de még a világ vezető katonai hatalma sem képes akarátát egyértelműen érvényesíteni. Mindez azzal is magyarázható, hogy felemelkedőben vannak olyan hatalmak, amelyek regionálisan ellensúlyozni tudják ezt az unipolaritást, ami miatt akár úgy tűnhet, hogy egy többközpontú világ van kialakulóban. De mindettől még igen távol vagyunk.

Jelen kötet arra törekszik, hogy különböző tanulmányok segítségével, a fentebb vázolt problémakört, járja körül. A kötet legfőbb célja, hogy a nemzetközi kapcsolatok különböző diszciplínáin keresztül vázolja fel a nemzetközi kapcsolatokban megfigyelhető jellegzetességeket. A kötet nem törekszik arra, hogy dogmatikus megállapításokat tegyen, sem pedig arra, hogy új elméletet alkosson. A tanulmányok megjelentetésével mindössze annyi volt a célunk, hogy a mai világunkról alkotott kép körül kialakult elméleti vitához hozzájáruljunk.

Rada Péter

Szerkesztő

Horváth Jenő

A hidegháború vége

1989–1991-ben, három év alatt történelmi jelentőségű fordulat történt a világban, átalakult a kétpólusú, hidegháborús nemzetközi rendszer. Az új nemzetközi struktúra fő elemei nem voltak azonnal jól láthatók, már csak azért sem, mert a változások viharos gyorsasággal, mindenki számára váratlanul kezdődtek és mentek végbe.

Az, hogy véget ért a hidegháború megmozgatta az emberek és a szakértők képzeletét. A politikusok mellett leghamarabb a politológusok reagáltak. Még a berlini fal leomlása előtt, 1989 nyarán jelent meg Francis Fukuyama cikke a *National Interest* című amerikai folyóiratban, amelynek fő téziseit három évvel később *A történelem vége és az utolsó ember* című könyvében fejtette ki. A szerző egy csapásra a „hidegháború vége problematika” legismertebb, elsősorú, „sztáropolitológusává” változott. Fukuyama – mint ismeretes – a demokráciát az emberiség fejlődésében végpontnak, az utolsó társadalmi-politikai rendszernek tekintette; a hidegháború végét pedig olyan fejleménynek, amely nyilvánvalóvá tette a demokrácia győzelmét, s ezzel a történelem végét, hiszen – az amerikai politológus logikája szerint – a hidegháború után a világ a demokrácia állapotában már nem az erőszak színpada lesz, miután a demokrácia delegitimizálja az erőszak alkalmazását. Fukuyama tézisének rögtön, az első megfogalmazása után sokan kritizálták, ellenvetéseikre a szerző a *National Interest* hasábjain válaszolt is. Kijelentette, hogy nem állította, hogy a berlini fal leomlásával véget ér a történelem, és azt sem, hogy a demokrácia marad az egyetlen lehetséges kormányzati rendszer, valamint azt sem, hogy immár eljött az „az ideális világ”, az örök béke. Mint ahogy mostanában már-már törvényszerű, a közvélemény, de részben a szakma is Fukuyamának nem a részben korrigált és részletesen kifejtett álláspontjára emlékezik, hanem a leegyszerűsített változatra.

A „hidegháború vége problematika” következő „sztáropolitológusa” Samuel P. Huntington lett, az 1993-ban a *Foreign Affairs* folyóiratban megjelent cikkével, majd a könyvformában is publikált *A civilizációk összecsapása és az új világrend átalakulása* című művével. A Huntington által a *Foreign Affairs*-cikkben még kérdés formájában megfogalmazott jövőkép szintén nagy vitát robbantott ki.

Huntington szembefordult Fukuyama feltételezésével, cáfolta, hogy a hidegháború utáni világ a demokrácia, a nyugatosodás és a homogenizáció felé tartana. Hangsúlyozta, hogy a nyugati világ már a modernizáció előtt is nyugatos volt, ugyanis – felfogása szerint – a nyugati civilizáció jellegzetességei az antik Görögországból és Rómából, a kereszténységből és a reformációiból erednek; majd a vallásos és világi elemek szélváltásával teremtődtek meg; továbbá olyan társadalomban alakult ki, amelyben a jog elsőbbségének, a politikai pluralizmusnak, a képviselőknek és a személyes szabadság elismerésének alapján megerősödhetett a hatalom abszolútizmusát ellensúlyozni képes individualizmus. Huntington elismerte ugyan, hogy a nyugati civilizációra is hatottak más civilizációk, leszögezte azonban, hogy ezek ellenére a nyugati-európai társadalom főjellegzetessége a többiektől való különbözőség. Ezzel magyarázta például, hogy nem sikerült Oroszországban Nagy Péter vagy Törökországban Kemál Musztafa kísérlete a nyugati modell adaptációjára. Az amerikai politológus kizárta a kulturális univerzalizálódást, a civilizációk közötti határnyitásokat. Ellenkezőleg, végkövetkeztetésként arra jutott, hogy a Nyugatnak meg kell erősítenie a maga civilizációját, amelyet együttesen fenyeget az iszlám és a konfucianus világ.

Más országokban is jelentkeztek markáns interpretációval előálló politológusok, és nézeteik széles körben hatottak is, megfogalmazóik azonban személy szerint nem váltak világhírességekké. Alain Minc például *Az új középkor* című 1993-ban megjelent könyvében a hidegháború utáni világot valamiféle új középkorként értelmezte, olyan világgént, amelynek nincs „szervezett nemzetközi rendszere”, amelyben „szétbomlott a centrum”, s ahol „eltűnt a szolidaritás vezérlő csillaga” is.

A nemzetközi politikaelmélet képviselői mellett megszólaltak a hidegháború időszakában politikusként, politológusként vagy történészként is híressé vált személyiségek is. Közülük leghamarább Zbigniew Brezinski, James Carter amerikai elnök nemzetbiztonsági tanácsadója (1977–1981), adta közre elemzését a hidegháború végéről, még 1989-ben *The Grand Failure. the Birth and Death of Communism in the Twentieth Century* címmel. A nagy bukás után Brezinski *A nagy sakktábla* című könyvében visszatért a témára, pontosabban attól elindulva továbbment, világos stratégiát sürgetett Washingtontól az ezredfordulóra, sőt még távolabbra előretekintve. A másik világhírű amerikai ex nemzetbiztonsági tanácsadó, a történész-politológus Henry Kissinger *Korszakváltás az amerikai külpolitikában? A 21. századi Amerika diplomáciai kérdései* című hasonló funkciójú könyve 2001-ben jelent meg.

A történészek – szakmájuk természetéből eredően – sokkal óvatosabbak voltak, mint a politológusok vagy a politikusok. Romsics Ignác a hidegháború végéről, pontosabban benne a kelet-európai rendszerváltásokról szóló amerikai

történeti szakirodalom első „generációs” termésének áttekintése után így összegezte a történeti megközelítés lehetőségeit: „Az újragondolás második fázisa várhatóan harminc-negyven év múlva indul majd, amikor a demokratikus országok levéltárai kezdik kutathatóvá tenni azokat az alapidokumentumokat, amelyek ismerete nélkül a kelet-európai rendszerváltás hiteles története nem írható meg. Remélni kell, hogy Oroszország is a demokratikus országok közé fog tartozni, s nemcsak a CIA, hanem a KGB néhány titkáról is lehull a lepel. Ekkorra egy új történészgeneráció is felnő, amely nemcsak a szükséges távlatokkal, hanem az elengedhetetlen távolságtartással és kívülállással is rendelkezni fog, és 1989-et nem élete részeként, hanem a múlt egyik megértendő és megmagyarázandó eseményeként fogja fel.”

Természetesen – ha nem is a Romsics által megfogalmazott igénnyel – már ma is értelmezhetjük és összefoglalhatjuk a hidegháború végének, s az akkor megjelenő új világnak a legjellegzetesebb elemeit. Ez a tanulmány is erre törekszik.

A keleti tömb összeomlása

Az annus mirabilisnek nevezett 1989. évben drámai gyorsasággal buktak meg a Moszkva által többé már nem támogatott kelet-európai kommunista rendszerek: felgyorsult a lengyel átalakulás, Nagy Imre újratemetése Budapesten e rendszerek szimbolikus búcsúztatása is volt, majd a csehszlovák bársonyos forradalom, a berlini fal novemberi leomlása következett, a sor a román diktátor 1989. decemberi kivégzésével zárult. Az 1989-ben Kelet-Közép-Európában történtek az egész világot ámulatba ejtették. A kommunizmus bukását, a szovjet impérium elindult szétesését szinte mindenki világpolitikai, sőt világtörténelmi eseményként értékelte, a modern európai történelem legnagyobb fordulataihoz, 1789-hez, 1848-hoz, 1918-hoz és 1945-höz hasonlította. A szovjet birodalom nyugati határán lezajló politikai földindulás megrendítette magát a Szovjetuniót is; Budapest, Prága, Lipcse, Kelet-Berlin és Bukarest példája nyomán felszínre törtek a balti országok függetlenségi törekvései, megindult a hatalmas országnak a perifériáktól a centrum felé tartó bomlása, amelynek mindent elsöprő erejét maguk a vezetők sem ismerték fel. Mihail Gorbacsov és George Bush 1989. decemberi találkozásánál (Málta) szemlátomást még két szuperhatalom vezetője tárgyalt egymással, s egyikük sem hitte, hogy a bipoláris nemzetközi rendszer egyik tartópillére két éven belül egyszerűen megszűnik. Márpedig Szovjetunió 1991. december végi szétesésével ez történt.

A bipoláris világ megszűnése

A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása, a szovjet csapatoknak a térségből való kivonása és a Szovjetunió széthullása nyilvánvalóvá tette a második világháború után, a hidegháborúval kialakult kétpólusos nemzetközi rendszer keleti pólusának megszűnését. Egyes politológusok – a nagy összeomlás után – már a hidegháború utolsó szakaszáról is azt állították, hogy már abban a szakaszban is csak erős megszorításokkal lehet bipolaritásról beszélni, mert a bipolaritás már akkor sem volt igazán volt jellemző a nemzetközi kapcsolatokra, hiszen a nyugati szövetségen belül az Egyesült Államok mellett további erőközpontok alakultak ki, nem mindegyik európai regionális hatalom egyeztetette külpolitikáját Washingtonnal, mint korábban. Ráadásul a nyugati világban gazdasági téren az Európai Közösségek mellett Japán gazdasági ereje is hatalmasra növekedett. Kétségtelen, hogy a nyugati póluson belül az Egyesült Államok gazdasági tekintetben már régóta nem volt olyan hatalmas fölényben, mint a hidegháború első évtizedeiben, ám európai és ázsiai partnerei megnövekedett gazdasági potenciáljukat nem tudták vagy nem is akarták kamatoztatni külpolitikai téren. Minden változás ellenére a katonai potenciál tekintetében az Egyesült Államok vitathatatlanul a legerősebb maradt, akinek katonai képességeit a nyugati póluson belül egyetlen államé sem közelítette meg. És – ne feledjük – a bipolaritás a hidegháború utolsó szakaszaiban is leginkább katonai, sőt ezen belül nukleáris téren testesült meg. Vagyis a hidegháború végére is markánsan megmaradt a két pólus, hiszen csak a két szuperhatalom volt képes arra, hogy a határaitól távol eső térségekben is bevesse katonai erejét, vagy arra, hogy totálisan elpusztítsa ellenfelét.

Továbbá a bipolaritás megszűnését 1989 elé helyező nézetek hívei mintha elfeledkeztek volna a két blokk alapvető különbségéről. Arról, hogy a nyugati tömb sohasem volt olyan egyöntetű, mint a keleti, azon belül mindig is érvényesült a résztvevők jelentős önállósága; a nyugati pólus nem az Egyesült Államok uralmára épült, hanem a sajátos amerikai hegemoniára. A nyugati pólus ebben a tekintetben alapvetően különbözött a keletitől, amely rendkívül centralizált volt; a keleti tömb a Szovjetunió uralmára épült, benne a résztvevők alig rendelkeztek önállósággal; a keleti tömb tulajdonképpen szovjet impérium volt, merev, szervesen rendszerként létezett.

Az 1989 és 1991 közötti három évben Európa keleti felében nemcsak ez a merev blokkrendszer szűnt meg, hanem a Szovjetunióban is összeomlott a

szocializmusnak/kommunizmusnak nevezett gazdasági, társadalmi, politikai struktúra. Megszűntek a blokk államait összekötő gazdasági, politikai és katonai szervezetek, s e szervezetek helyébe közvetlenül „semmi sem lépett”, a térség a szó szoros értelmében a teljes dezintegráció állapotába került.

Eközben a nyugati blokk egységesebbnek tűnt, mint korábban, továbbra is jellemző maradt az addig is meglevő sokféleség. A NATO elvesztette ugyan eredeti funkcióját és létjogosultságát, a hozzá való hűséget azonban igazán senki sem kérdőjelezte meg, az Európai Közösség pedig új lendülettel határozott lépéseket tett az Európa Unió felé.

A hidegháború befejezése a vesztes megnevezése nélkül

A háborúk rendszerint a győztesek triumfálásával, a vesztesek megbélyegzésével és megbüntetésével fejeződnek be. A hidegháború ellenben úgy ért véget, hogy formálisan nem nyilvánították ki a győzelmet, nem nevezték meg se a győzteseket, se a veszteseket. Az 1989–1991-es nemzetközi rendszerváltozásnak ez volt az egyik figyelemreméltó jellegzetessége. Zbigniew Brzezinski szavaival: „a hidegháború langyos békével ért véget, szemben a hideg békével, amely rendszerint a forró háborút követi. Senki sem kapitulált, [...] mind a győztesek, mind a vesztesek érdekeltek voltak abban, hogy homályba borítsák a győzelem tényét.”

A hidegháború befejezésének e szokatlan módja valóban közös érdekből eredt. A szovjet blokk békés, erőszak nélküli összeomlásának kétségtávol az egyik legfontosabb eleme Gorbacsov engedékenysége, együttműködése volt, az, hogy Moszkva folyamatosan hátrált, elfogadta az események alakulását, politikájának előre nem látható következményeit, sőt bizonyos mértékig gyorsította is az elindult folyamatokat. Például akkor, amikor Gorbacsov egyoldalúan felfüggesztette a Brezsnyev-doktrínát, majd ennek logikus folytatásaként belement abba is, hogy kivonja a szovjet csapatokat a kelet-európai országokból. Még ma sem tudjuk pontosan, hogy mit értett meg az általa elindított folyamat lényegéből, de bizonyára hitt a reformkommunizmus életképességében, könnyen lehet az is, hogy arra számított, hogy a számára nyújtott nyugati támogatással konszolidálni tudja a Szovjetunió helyzetét.

A Nyugatnak semmiképpen sem volt érdeke, hogy az összeomlási folyamat közben kinyilvánítsa és tudatosítsa, hogy a Moszkva a hidegháború elvesztése felé halad. De a dolgok fent említett alakulásában az is szerepet játszott, hogy az 1989-ben elindult fejlemények a Nyugatot is éppúgy váratlanul érték, mint

magát Gorbacsovot. Washingtonban is késve, szinte csak a legutolsó pillanatban ismerték fel, hogy kommunista rendszer immár önmagától is összeomlik. A világtörténelemben nem volt még példa arra, hogy egy nagyhatalom ilyen módon, katonai vereség nélkül, teljes hadi arzenálja érintetlensége mellett szűnjön meg.

Mindenesetre azért, hogy a Szovjetuniót – legalábbis a hivatalos állami politika szintjén – nem deklarálták vesztesnek, lehetővé tették, hogy Moszkva az összeomlás után se forduljon szembe a Nyugattal. A Szovjetunióhoz való viszonyt természetesen alapvetően meghatározta, hogy a Szovjetunió a hidegháború elvesztése ellenére is, minden gazdasági és politikai gondja közepette is nukleáris szuperhatalom maradt. Éppen ezért az Egyesült Államok és a Nyugat biztonsága szempontjából elsőrendű fontosságú kérdés maradt a nukleáris leszerelés kérdése. Kilenc évig tartó tárgyalássorozat után végre megszületett az első fontos eredmény ezen a téren: 1991. július végén George Bush elnök és Mihail Gorbacsov elnök Moszkvában aláírta az első START-szerződést, amelynek alapján a következő években első ízben csökkent jelentős mértékben (egyharmaddal) a két legnagyobb nukleáris hatalom hadászati atomfegyver-arszenálja. Az egyezmény szerint azonban a Szovjetunió még mindig megtarthatott 7000 atomtöltetet.

Washington és a NATO lépéseit tulajdonképpen még 1991 nyarán is a „status quo-reflex” befolyásolta, pénzügyi és diplomáciai támogatást adtak Gorbacsovnak, hogy ellenfelei fölé kerekedhessen, hogy egybentarthassa a megroppant és végsőkig legyengült Szovjetuniót. Gorbacsov alól azonban egyre inkább kicsúszott a talaj. Az után, hogy 1991 nyarára széttört a Szovjetuniónak a második világháború után kialakított hatalmi szférája (megszűnt a Varsói Szerződés és a KGST, a szovjet csapatok kivonultak Csehszlovákiából és Magyarországról, a három balti köztársaság kivált a Szovjetunióból, Németország újraegyesült), miközben a gazdasági, társadalmi és politikai gondok csak növekedtek, a dilettáns módon végrehajtott moszkvai államcsíny-kísérlet és annak kudarca nyomán Gorbacsov helyzete végkép tarthatatlanná vált s távoznia kellett. Az év végére maga a Szovjetunió is megszűnt, helyébe az orosz dominanciájú bizonytalan jövőjű Független Államok Közössége lépett. A Szovjetunió megszűnésével formálisan is megszűnt a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok alakulását meghatározó bipoláris világhatalmi képlet.

Oroszországnak, mint a Szovjetunió legnagyobb utódállamának természetesen szokatlan és rendkívül nehéz feladatot jelentett a nemzetközi rendszerben elfoglalt hely megváltozásának átélése és az ahhoz való alkalmazkodás megtalálása. Végző soron azt kellett tudomásul vennie, hogy szuperhatalomból valamiféle regionális hatalommá „csúszott le”.

Az Egyesült Államok szuperhatalmi helyzetének megváltozása

A Szovjetunió felbomlása után az egyetlen fennmaradt szuperhatalom, az Egyesült Államok sajátos helyzetbe került. Sokan arra számítottak, hogy Washington ellensúly nélkül globális hegemóniára tesz szert. Azonban az Egyesült Államoknak is „ki kellett találnia önmagát”. Több mint négy évtizeden át hozzászólt, hogy a Szovjetunió és a kommunizmus feltartóztatásának különböző változatait alkalmazza, hogy szembenézzen – legalábbis katonai értelemben – egy hasonló súlyú hatalom korlátozó hatásával. A hidegháború végén egyedül maradt, a hatalom korlátlanságának érzetével. Ráadásul hamarosan kiderült, hogy mégsem teljesen korlátlan a hatalma, hiszen nem mindig tudja érvényesíteni az akaratát, nem tudja rákényszeríteni még a nála sokkal gyengébb államokra sem. Az 1989–1991-es éveket követően az amerikaiak, amikor a világ sorsának tevőleges alakításával próbálkoztak, tulajdonképpen nem igazán voltak eredményesek. A szomáliai válság mutatta meg elsőként, hogy a világ kétségkívül legerősebb hatalma mennyire tehetetlen egy kezdetben viszonylag egyszerűnek tűnő katonai-politikai feladat megoldásánál. Washingtonnak egyébként sem volt könnyű megtalálnia az új státusnak megfelelő külpolitikát. Az ilyen helyzetet rendszerint még azok az államok is nehezen fogadták el, amelyek Amerikával azonos értékeket vallottak. Mindenek ellenére az Egyesült Államok – Valki László szóhasználatával élve – igazi „vétőhatalom” lett a hidegháború után, ugyanis a kifejezett egyetértése és tevékeny közreműködése nélkül egyetlen lényeges döntést sem lehetett meghozni, amint azt egyebek mellett a délszláv válság megoldására tett kísérletek is jól mutatták.

Az Európai Unió

Az Európai Közösségből az Európai Unió felé tartó nyugat-európai országoknak a hidegháború végén nem kellett keresztülmenniük az Egyesült Államokéhoz vagy a Szovjetunióhoz hasonló változásokon. Nagyjából megőrizték státusukat, még a körükben zajló legnagyobb változást, Németországnak a két német állam újraegyesülésből eredő erőnövekedését is gyorsan elfogadták és megszokták. A két regionális nagyhatalom – Franciaország és az Egyesült Királyság – megtartotta korábbi helyzetét, és ugyanezt lehet mondani az Unió többi államáról is. Vagyis, ha Nyugat-Európának volt is alkalmazkodni valója, teendői nem a nemzetközi rendszer hierarchiájában elfoglalt pozíciójának megváltozásából fakadtak. Mindenekelőtt azt a ma már jól látható változást kellett „feldolgoznia”,

hogy míg a hidegháború időszakában területe a két szuperhatalom közötti küzdelem fő színtere volt, a hidegháború végével ez a helyzete megszűnt: Európa immár nem a világpolitika központi terepe. Európának fel kellett volna (vagy fel kellene ismernie), hogy a világpolitikai szerepe immár annyi, amennyit gazdasági, katonai és emberi képességeiből fakad, illetve amennyire élni akar és tud ezekkel.

Az Európai Közösség a hidegháború végén főként saját magával, az integráció mélyítésével volt elfoglalva. A jövő máastrichti szerződés kidolgozására összehívott, munkáját párhuzamosan folytató két kormányközi konferencia eredménye jól mutatta, hol is találkozott a közösség tagországainak érdeke. Míg az egyik kormányközi konferencián, a gazdasági és monetáris unióval kapcsolatban, egyetértés és történelmi jelentőségű előrelépés született, addig a politikai unió kérdésével foglalkozón igencsak kis lépésekről született megállapodás. Európai Unió még napjainkban sem nevezhető olyan gazdasági-politikai-katonai egységnek, mint amilyennek sokan szeretnék látni. Az Európai Unió tagállamai sok tekintetben eltérő módon alakítják külpolitikájukat, amint az különösen jól látható volt a délszláv válság esetében. Az Európai Unió helyett továbbra is inkább néhány tagállam játszik meghatározó szerepet, legalábbis a biztonságpolitikai kérdésekben. Mindezek ellenére a szovjet impériumból kiszabadult kelet-közép-európai államok rendkívüli, szinte messianisztikus reményekkel és várakozásokkal tekintettek az Európai Unió felé.

A volt keleti blokk országainak rendkívül súlyos gondjai

A kelet-közép-európai országoknak az 1989-es világtörténelmi fordulat meghozta a függetlenséget és a demokratikus berendezkedés lehetőségét, az annyira vágyott, az európai centrumhoz való gyors gazdasági fölzárkózás esélyét azonban nem. Gyorsan kiderült, hogy a politikai rendszerváltoztatásnál sokkal nehezebb feladat a gazdasági rendszerváltoztatás, amely a felzárkózás előfeltétele volt. A felzárkózáshoz ugyanis történelmileg rövid idő alatt kellett (volna) egész sereg feladatot egyszerre megoldani: felszámolni a bel- és külföldi eladósodást, megállítani a termelés visszaesését, megteremtteni az alapokat a fellendüléshez, csökkenteni az inflációt, nem engedni lábra kapni a munkanélküliséget, elérni a külföldi tőke nagymértékű beáramlását, végrehajtani a gazdaság műszaki és szerkezeti modernizációját, fejlett infrastruktúrát kiépíteni, új piacokat találni KGST-piacok helyett, átalakítani a szocialista jóléti állam intézményrendszerét. E feladatok gyors végrehajtására egyetlen ország sem volt képes. Ráadásul a rendszerváltás során az új politikai osztályok többet-kevésőbbet hibáztak is. Ilyen

körülmények között a térségben a politikai fordulatot gazdasági visszaesés követte, amely nagyobb volt, mint az 1929-es világgazdasági válság idején. Nyugat-Európával szemben a fejlettségi szintkülönbség – Berend T. Iván számításai szerint – a korábbi 1:2 arányról a soha nem látott 1:4 arányra nőtt. Az érintett országokon csak a rendkívüli mértékű külföldi tőkebeáramlás segíthetett volna. Ez azonban elmaradt. Berend T. adatai szerint, míg 1993-ban Kelet-Európa hat államában a külföldi befektetések egy főre eső összege átlagosan 30 dollárt tett ki, addig például a szegfűs forradalom utáni Portugáliában 180-at, Írországban az EK-csatlakozás után 260-at, az egyesülés utáni Kelet-Németországban pedig 5900-at.

A szocialista rendszerek megszűnésével és a keleti blokk szétesésével együtt a kelet-európai országok egymás közötti gazdasági és politikai kapcsolatai, valamint ezen országoknak a volt Szovjetunió országaival való kapcsolatai is rendkívüli módon visszaestek, sok tekintetben szinte minimálisra csökkentek. Az 1989–1991-es fordulatot a térségben általános dezintegráció követte, nemcsak a „szocialista” integrációs szervezetek, valamint több állami föderáció (csehszlovák, jugoszláv) bomlott fel, hanem térség országai közötti gazdasági együttműködés is a korábbiaknak töredékére esett vissza. A KGST-piac összeomlása után, elvileg kilábalást hozhatott volna a korábbi „szocialista testvéri” kapcsolatokat esetleg részben helyettesítő új típusú regionális gazdasági összefogás, az ez irányú törekvések elé azonban szinte álléphetetlen akadályok tornyosultak, hiszen az itteni országok gazdasági potenciájának struktúrái sokkal inkább párhuzamosak voltak, mintsem egymást kiegészítők, sőt ezek a volt szocialista országok számos területen elkerülhetetlenül egymás riválisai lettek. Versenyben álltak például az orosz energiáért és a nyugati tőkéért. Ráadásul levegőre kaptak a régi, történelmi, egymással szembeni sérelmeik, a gyanakvások és a vélt vagy valós potenciális fenyegetések is. A térség különféle regionális és szubregionális vámuniós és egyéb gazdasági integrációs törekvései gyorsan kifulladtak, a politikai együttműködés létrehozására tett egyetlen szerény kísérlet (a visegrádi együttműködés) is lényegében kudarcba fulladt.

A fentiek alapján a kelet-európai térség a hidegháború végén instabil állapotba került. Ha nem is igazolódtak az akkoriban széles körben megfogalmazott aggodalmak, amelyek szerint régió jelentős részében etnikai vagy más, hagyományos ellentétekből származó fegyveres konfliktusok színterévé válhat (John Lukacs például új típusú „törzsi háborúk” veszélyéről írt), a délszláv térségben ez bekövetkezett. Másutt pedig nehéz, hosszantartó küzdelem kezdődött az európai centrumhoz való csatlakozás reményében.

Az ázsiai hatalmak

Ázsia nagyhatalmai (Szovjetunió/Oroszország, Kína, Japán, India) már a hidegháború második felétől – a szembenálló két nagy tömb logikájától mindinkább eltávolodva – részben stratégiai vetélytársként tekintettek egymásra. Mint ismeretes, Kína gazdasági, társadalmi berendezkedése és politikai intézményrendszere erőteljes eltérésekkel ugyan, de lényegében a kommunista modellt követte azután is, hogy Kína és a Szovjetunió között az 1960-es évek első harmadától sajátos „kelet–keleti hidegháború” alakult ki. Közben Peking az 1970-es évek elejétől egyfajta modus vivendit alakított az Egyesült Államokkal. Kína a kommunista örökség számos elemét azután is megőrizte, hogy összeomlott a szovjet kommunizmus és véget ért a kelet–nyugati hidegháború. Egyidejűleg azáltal, hogy a Szovjetunió kivonult Afganisztánból (1989) és Oroszország csökkentette a kínai határ közelében tartózkodó haderejét elhárultak a kínai– orosz viszony javulása előtti legnagyobb akadályok. A hidegháború vége után Peking külpolitikájára leginkább az volt jellemző, hogy az ország rohamosan fejlődő gazdasága birtokában sem kívánt konfliktusokba bonyolódni a világ többi részével, így csak az elkerülhetetlenül szükséges helyzetekben hallatta hangját. Kína külpolitikájának vonalvezetése elsősorban pragmatikus megfontolásokból eredt, nem a kelet-európai rendszerváltozásokhoz hasonló történelmi fordulat eredménye volt.

Ami Japánt illeti, a szigetország bizonyosan gazdasági nagyhatalomnak tekinthető, régóta ott van a legnagyobbak között, gazdasági hatalmát azonban a hidegháború vége óta sem kívánja és nem is képes politikai, még kevésbé katonai téren éreztetni. A harmadik ázsiai óriást, Indiát szintén a rohamosan fejlődő gazdaság és visszafogott külpolitikai aktivitás jellemzi leginkább. Ázsiában a hidegháború után tulajdonképpen mindegyik nagyhatalomnak az lett az érdeke, hogy közreműködjön valamiféle ázsiai hatalmi egyensúly politikájának kialakításában.

A megoldatlan globális problémák előtérbe kerülése

Miközben a hidegháború végével a keleti és a nyugati blokk ellentétei a történelem lomtárába kerültek, a Földünk globális problémái – amelyekre például a Római Klub jelentései már az 1970-es években felhívták a figyelmet – egyre aggasztóbbá, fenyegetőbbé váltak: mindenekelőtt a természeti környezet

pusztulása, az erdők kiirtása, a vizek szennyezése, az üvegházhatást eredményező légkörszennyezés és a népességrobbanás következtében. Sokasodtak ugyan a veszélyre figyelmeztető felhívások, a változtatást ígérő ünnepélyes deklarációk is, a reményt realizáló tényleges eredmény azonban vajmi kevés született, folytatódott az „egymásra mutogatás”, a halogatás, miközben a növekvő veszélyek a katasztrófaküszöbökhez értek.

A világproblémák egyik fő csoportja a népességrobbanáshoz kapcsolódó. 1950-ben a Föld lakossága 2,5 milliárd volt, a hidegháború végére megduplázódott. Ennél sokkal nagyobb gondot okozott a növekedési ütem regionális egyenlőtlensége. Északon a népességnövekedés nagyjából egyensúlyban volt a gazdasági növekedéssel, a munkahelyek, a lakások számával, vízfogyasztással, az élelmiszertermeléssel, az oktatással, miközben a Dél országainak többségében sokszáz millió ember él nyomorúságos körülmények között. A korábban sem egységes harmadik világ még inkább differenciálódott, az államok mintegy egynegyede segélyekből él – ha ezekben az országokban egyáltalán lehet működő államról beszélni –, nyilvánvaló, hogy a nyomasztó szegénység és reménytelenség igen messze van az oly régóta követelt és áhított „új világgazdasági rend” megvalósulásától.

A helyi konfliktusok jellegének változása

A hidegháború időszakában szinte minden helyi fegyveres konfliktus valamilyen összefüggésbe került a két pólus küzdelmével, a „nemzetközi osztályharc” részévé vált, kimenetele az egyik „tábornak” sikert, a másikat kudarcot hozott. 1989-et követően ez a helyzet megváltozott, Brzezinski szavaival: „a regionális konfliktusok leváltak a szuperhatalmak rivalizálásáról”. Az immár egyetlen szuperhatalomnak, Egyesült Államoknak, de általában a nagyhatalmaknak is, mind kevesebb közük lett, mind kevesebb vélt vagy valós érdekük fűződött a helyi háborúk kirobbanásához és azok folytatásához. (Egyáltalán, általában a világ számos, „isten háta mögötti” országához.) Új vonások rajzolódtak ki a helyi háborúkkal kapcsolatosan is. Először is, a hidegháborús szembenállás megszűnésének egyik negatív következményeként, Európában is felszínre törtek az etnikai, vallási ellentétek, megjelentek az ezekből fakadó polgárháborúk és helyi háborúk, amelyek közül legvéresebb a délszláv háború volt. Etnikai, vallási ellentétek természetesen korábban is voltak (szinte minden régióban) ezek felszínre törését azonban a keleti póluson belül kizárta a szovjet uralom. Az Európán kívüli területeken is korábban alig volt „senki földje”, ahová ne ért volna el valamelyik

szuperhatalom ellenőrzése. Ezek pedig rendszerint nem engedték, hogy kiszámíthatatlan kimenetelű fegyveres konfliktusokig növekedjenek a helyi ellentétek. A hidegháború vége után hirtelen és sok országban felszínre törtek a nyelvi, törzsi, vallási, etnikai ellentétek, véres és elhúzódó helyi polgárháborúk és országok közötti háborúk robbantak ki.

Az 1989 óta eltelt évek tapasztalatai azonban azt is megmutatták, hogy az etnikai ellentétek nem feltétlenül torkollnak polgárháborúba vagy háborúba, s ha ki is kirobbannak ilyenek, jelentős részük politikai-diplomáciai eszközökkel igen is csökkenthető, eszkalálódásuk azonban mindenképpen elkerülhető. A világ sok országában ugyanis sikerült valamiféle megállapodásra jutni a nemzeti, etnikai kisebbségek jogi helyzetének rendezésében.

A két blokk megszűnésével a világ sok térségében megnőtt a helyi háborúk lehetősége – ez kétségtelen negatív következmény –, ugyanakkor hidegháború megszűnésével csökkent annak veszélye, hogy a helyi konfliktusok „a nemzetközi osztályharc frontját képezve” magasabb szintre eszkalálódjanak. (Az utóbbi ellenben pozitív fejlemény.)

A régi nemzetközi intézményrendszer továbbélése

A hidegháborúban történt nyugati győzelem és a Szovjetunió vereségének „homályba borítása” számos következménnyel járt. Egyebek mellett azzal, hogy talpon maradt a második világháború eredményeként és a hidegháború során kialakult nemzetközi intézményrendszer számos eleme, vagy csak kisebb módosítások történtek azon.

A régi nemzetközi szervezetek továbbélésére a legnyilvánvalóbb példa az ENSZ-é, amely a szó szoros értelmében véve a második világháború szülötte. (A létrehozásához vezető érdemi tárgyalások már a háború alatt befejeződtek, a győzelem napja után már csak a formális megalakulása volt hátra.) A kollektív biztonság eszméjére épített világszervezet tulajdonképpen eleve nem válhatta be a hozzá fűzött reményeket, majd a hidegháború több mint négy évtizedes története során – mint ismeretes – a szuperhatalmak kölcsönösen megbénították. (A Szovjetunió általában vétózott az érdekeivel ellentétes javaslatoknál, a nyugati és Nyugat-barát államok pedig többnyire leszavazták a nekik nem tetsző határozati javaslatokat.) A hidegháború befejezésekor számolni lehetett azzal, hogy az ENSZ továbbra sem tudja majd betölteni a legfontosabb, a békefenntartó szerepét. Nem csak azért, mert felépítése immár végképp nem felelt meg a nemzetközi viszonyok

új rendjének, hanem elsősorban azért, mert – ahogy Valki László fogalmazott – „egy világszervezet – a kollektív biztonság eszméjéből kiindulva vagy anélkül – eleve nem alkalmas ilyen szerep betöltésére.” A nemzetközi kapcsolatok történetében ugyanis, mindig is a koalíciós politika volt az egyetlen forma, amely valóban működött. A Napóleon elleni háborúktól kezdve minden nagyobb háborúban koalíciók léptek fel, a két világháborúban is koalíciók harcoltak egymás ellen. (A koalíciók természetesen szolgálhattak mind „jó”, mind „rossz” célokat.)

A hidegháborúban is a két blokk „kemény magját” két katonai szövetség alkotta: a NATO és a Varsói Szerződés. Kettőjük közül az egyiknek, a Varsói Szerződésnek története a hidegháború végével adekvát módon alakult: feloszlott a világtörténelmi fordulat másnapján. A NATO számára a fő ellenfél eltűnése a történelem süllyesztőjében nyilvánvaló győzelem volt. A győzelemmel azonban új kihívás jelent meg a NATO számára is: mint minden győzelem után, a győztesnek szembe kellett néznie a „Hogyan tovább?” kérdésével. A NATO-t ugyanis mindenekelőtt a Szovjetunió fékentartására hívták életre. A hidegháború végén a nyugati szövetség tagjai azonban a katonai szövetség fenntartása mellett döntöttek, igaz, intenzív belső viták közepette megkezdődött a szövetség belső átalakulása. Majd napirendre került a NATO bővítése, ugyanis a kelet-közép-európai államok, ahogy kiszabadultak a szovjet impériumból és visszanyerték a függetlenségüket, szinte azonnal és szinte valamennyien a NATO részesei szerettek volna lenni. Ezek a törekvések mindenekelőtt félelemből fakadtak, az attól való félelemből, hogy az akkor még létező Szovjetunióban esetleg konzervatív fordulat történik, és annak nyomán újjáélednek a moszkvai birodalmi ambíciók. A NATO bővítése azonban azzal jár majd, hogy Moszkvában felébred a gyanú, hogy bekerítik.

1989-ben még úgy látszott, hogy Európa Biztonsági és Együttműködési Értekezlet valamiféle egyeztető fórum lehet a hidegháború lezárásánál, az 1990-es párizsi csúcsertekezlet (amely deklarálta a hidegháború végét) megerősíteni látszott ezeket a reményeket. Gyorsan kiderült azonban – például a német újraegyesítés kapcsán is –, hogy az államok egyenlőségének elve és az egyhangú döntéshozatal alapján működő EBEÉ a gyors változások idején tökéletesen alkalmatlan még az egyeztető szerepre is.

A hidegháború befejezésével együtt számos fegyverzetkorlátozó és leszerelési egyezmény született a két szuperhatalom és a volt két blokk között elsősorban az európai térségre vonatkozóan. A nukleáris háború veszélye és lehetősége azonban nem szűnt meg, nyitva maradt számos kérdés, például, hogy mi történik az amerikai, az orosz, az angol, a francia, a kínai, az indiai atomrakéta-arzenállal, vagy, hogy az „atomklub” régi hatalmai miként viszonyuljanak a feltörekvő, nukleáris programokkal rendelkező államokhoz? Előre lehetett látni, hogy a hidegháború idején, az enyhülés légkörében nukleáris fegyverek

elterjedésének megakadályozását célzó, 1968-ban kötött atomsorompó-szerződés az új viszonyok között nem tudja megakadályozni akár féltucatnyi új atomhatalom megjelenését.

A hidegháború végével véget ért a „rövid XX. század” is. Elkezdődött a XXI. század, amelynek még most is csak az elején vagyunk, amelynek folyamatairól, történetének tendenciáiról még csak hipotézisek formálhatunk.

Irodalomjegyzék

- BRZEZINSKI, Zbigniew, 1989. *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in Twentieth Century*. New York: Stribner.
- BRZEZINSKI, Zbigniew, 1990. The Consequences of the End of the Cold War for International Security. *Adelphi Papers*, 1990/91. 265. szám.
- BRZEZINSKI, Zbigniew, 2001. *A nagy saktábla*. Budapest: Európa
- BEREND T. Iván, 1995. Átalakulás a világgazdaság perifériáin - a századvég gazdasága történelmi perspektívában. In: Forgács Imre (szerk.): *Tudósok a modernizációról*. Budapest: Miniszterelnöki Kabinetiroda Modernizációs Programiroda.
- DI NOLFO, Ennio, 1995. *Storia delle relazioni internazionali 1918–1992*. Roma–Bari: Laterza.
- Dunay Pál, 1992. Lesz-e még biztonság Közép- és Kelet-Európában? *Európai Szemle*, 1992. 4. szám.
- FISCHER Ferenc, 2001. *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus
- FUKUYAMA, Francis, 1989. The End of History? *National Interest*, 16. sz.
- FUKUYAMA, Francis, 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press
- GAZDAG Ferenc, 1997. *Az első negyven év. A NATO 1949–1989 között. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: SVKI.
- GATI, Charles, 1991. *Füstbe ment blokk*. Budapest: Századvég.
- HUNTINGTON, Samuel P. 1993. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 1993 nyár.
- HUNTINGTON, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster

- KENNEDY, Paul, 1997. *A XXI. század küszöbén*. Budapest: Napvilág
- KISSINGER, Henry, 2001. *Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the 21st Century*. New York: Simon and Schuster
- LUKACS, John, 2000. *A XX. század és az újkor vége*. Budapest: Európa
- MINC, Alain, 1993. *Le nouveau Moyen Age*. Párizs: Gallimard
- ROCHE, Jean-Jacques, 1999. *Théories des relations internationales*. Párizs: Editions Montchrestien.
- ROMSICS Ignác, 1995. A rendszerváltás amerikai szemmel. In *Buksz*, 1995.1. sz.
- SMITH, Joseph, 1998. *The Cold War (1945–1991)*. Oxford: Blackwell.
- VALKI László, 1995. Az EBESZ helye az „európai biztonsági architektúrában. In.: Dunay P.–Gazdag F. (szerk.): *A helsinki folyamat: az első húsz év: Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest: SVKI –MKI.

Szentes Tamás

Győzött-e a „kapitalizmus”?

A címben megfogalmazott kérdés nyilvánvalóan arra vonatkozik, hogy az úgynevezett szocialista rendszerek összeomlása és átalakulása, vagyis történelmi kudarca tekinthető-e a velük szemben álló, illetve szembe állított rendszernek, a „kapitalizmusnak” a győzelmeként. Bár a közfelfogás és a vonatkozó politikatudományi és közgazdaságtani irodalom jelentős része is e kérdésre igenlő választ ad, maga a kérdés több szempontból is téves és félrevezető.

Először is azért, mert pusztán *logikailag* sem következik az önmagát „szocialistának” nevező rendszer kudarcából, bukásából az, hogy az általa ellentétesnek és ellenségnek minősített másik rendszer, ti. a „kapitalizmus”, amellyel szemben hirdette meg a maga felsőbbrendűségét, társadalmilag igazságosabb és gazdaságilag eredményesebb jellegét, ténylegesen diadalmaskodott volna, legalábbis történelmileg.

Másodszor azért, mert *tudományos szempontból* valamely rendszernek a minőségét nem annak ideológiája, még kevésbé önmeghatározása alapján kell meghatározni.

Harmadszor azért, mert a kapitalistának nevezett rendszernek nemcsak számos változata létezik, amelyeket ma már a „Rendszerek összehasonlító gazdaságtana” mindinkább meg is különböztet¹, hanem mert a kapitalizmus időben is sokat változott, és változik ma is.

Végül pedig, de nem utolsósorban *történelmileg* (és ebből következően tudományosan is) azért, mert a világgazdaság szerves rendszerében² létrejött és így vagy úgy fejlődő, fennmaradó vagy elbukó „rendszereket” egymástól független entitásokként tételezi, vagyis figyelmen kívül hagyja a nagy rendszeren belüli létüket és kölcsönhatásaikat.

Tehát magának a kérdésnek a tartalma nagyfokú leegyszerűsítést és ideológiákból eredő, nem pedig tudományosan megalapozott értelmezést foglal magában. De másfelől még az igenlő válaszból sem következik nemleges válasz arra a kérdésre, hogy van-e alternatívája a (jelenlegi) kapitalizmusnak.

Hacsak nem akarjuk (a gazdasági elmaradottság rendszerét vizsgáló Leibenstein professzor szavaival élve:) „az intellektuális kérdést kiragadni a történelmi összefüggésekből”, vagy ugyancsak tudománytalanul elfogadni a szovjet típusú rendszerek ideológiai önmeghatározását és az 1980-as évek végéig fennálló két

katonai blokk konfrontációjának mint a „kapitalizmus” és a „szocializmus” közötti történelmi versenynek, illetve szembenállásnak az ideologisztikus értelmezését, meg kell vizsgálnunk a szóban forgó fogalmak eredeti tartalmát és a valóságban kialakult rendszerek gyökereit és valós természetét is.

A szocializmus eszméje az elméletben

Bár a szocializmus eszméjének, egy igazságosabb és közösségi elvekre, együttműködésre, szolidaritásra épülő társadalom eszméjének számos képviselője és hirdetője volt a történelemben, azt mégis többnyire a *marxizmus* ideológiájával szokták azonosítani vagy legalábbis összefüggésbe hozni. Ennek egyfelől bizonyára az lehet az oka, hogy Marx és követői a posztkapitalista társadalomra vonatkozó más szocialista eszméket az „utópikus szocializmus” kategóriájába sorolták, megkülönböztetve attól az ún. „tudományos szocializmus” (egyébként nem kevésbé utópisztikus) marxista koncepcióját. Másfelől, és főként nyilván az az oka, hogy a Szovjetunióban és több más országban kialakult és magát szocialistának minősítő rendszer a maga ideológiai legitimálását a „marxizmusban”, illetve a „marxizmus-leninizmusban” fejezte ki. Ez eleve felveti azt a kérdést, hogy mit értsünk „marxizmuson”.

Jó pár évvel ezelőtt egy nemzetközi tudományos értekezleten azt a kérdést tették fel a neves amerikai társadalomtudós, Immanuel Wallerstein professzornak, hogy ő marxista-e. Mire ő, kifejezvéen azt, hogy független gondolkodónak tarja magát, azzal a kérdéssel válaszolt, hogy vajon Marx marxista volt-e. Ez a válasz nemcsak azért volt helyénvaló, mert maga Marx is olyan független gondolkodó volt, aki a szerzett tapasztalatok alapján alakította és módosította nézeteit, hanem mert tudományos elméletének is, és ideológiai koncepciójának is (a kettő közötti különbségről itt nem is szólva) a későbbi követői, sőt már szerzőtársa, Engels is, különböző értelmezéseket adtak, és így a „marxizmusnak” is *többféle irányzata* alakult ki. (Mint amilyen az egyik-másik ortodox marxizmus, a különféle „dogmatikus” és „revizionista” irányzatok, a leninizmus, sztálinizmus, maoizmus, neo-marxizmus, stb. Ezek megkülönböztetésére az "ortodox", "dogmatikus", "revizionista" és más jelzőket többnyire erősen szubjektív értékelések szerint alkalmazták a marxizmust hivatalos ideológiává tevő és ezáltal elkorcsosító rendszerekben a mindenkor hatalmi viszonyok szerint. A volt "szocialista" országokban egyeduralkodóvá tett és az eredeti marxizmust nagymértékben meghamisító, politikailag manipulált irányzat, az ún. "marxizmus-leninizmus" maga is gyakori változásokon, átértékeléseken, revíziókon ment át. Eközben évtizedeken át megőrizte többnyire más országok

kommunista pártjainak ideológiájában is a vezető szerepét, és alaptételei, az olykor módosuló értelmezés ellenére, konvencionálissá váltak.)

Noha a szovjet típusú ún. „szocialista” rendszerek a maguk ideológiájában Marxra (is) hivatkoztak (miközben a nyugat-európai szociáldemokraták is, ahogy azt egy ízben Willy Brandt fogalmazta meg: „szellemi nagyatyjuknak” tekintik őt), valójában e rendszerek, keletkezése, jellemző vonásai és működése, sőt, a „marxizmus-leninizmus” néven nevezett hivatalos ideológiája is, több tekintetben is éles ellentétben áll az eredeti marxi felfogással.

Marx a jövő ideális társadalmát olyan, a termelőerők legmagasabb fejlettségi szintjén kialakuló közösségi társadalomként képzelte el, amelyben az egyén felszabadul mind a piac, illetve a pénz, és a nyomasztó szükségletek, mind pedig az állam uralma alól, vagyis a gazdaság piac és pénz nélküli, közvetlenül az emberi szükségletek kielégítésére termelő gazdaság, az állam, az erőszaknak ez a szervezete pedig elhal. A társadalmi elidegenedés minden formája megszűnik, az emberek közötti viszony már nem ölti fel az ember és a dolgok, illetve intézmények közötti viszony formáját, és az egyenlő polgárok civil társadalmá önmagát szervezi meg demokratikus módon, politikai pártok és hatalmi intézmények nélkül.

Talán felesleges is bizonygatni, hogy az ún. „létező szocializmus” rendszere (nem is szólva a Sztálin által már deklarált „kommunista társadalom” építéséről) aligha hasonlítható a marxi vízióhoz.

A marxi politikai gazdaságtan főként a gazdaság mint makró-rendszer adott (tőkés) rendjében gyökeredző és újratermelődő egyensúlytalanságok és társadalmi, illetve nemzetközi egyenlőtlenségek feltárására vállalkozott. Inkább a gazdasági folyamatok társadalmi hátterének és következményeinek, az adott ország strukturálisan egyenlőtlen társadalmi viszonyaival, illetve a nemzetek, országok közötti aszimmetrikus függő viszonyokkal való összefüggéseinek a megvilágítására alkalmazható, és ehhez nyújthat, megfelelő körültekintéssel és kritikailag felhasználható, szempontokat, eszközöket és módszereket. Ezzel szemben a piacgazdaság mindennapi gyakorlata, az üzletpolitika és a gazdasági cselekvés konkrét problémáinak megoldása számára már sokkal kevésbé ad közvetlenül alkalmazható ismereteket és eszközöket. A „társadalomépítés”, egy igazságosabb és egyenlőbb társadalom, illetve világrénd megteremtését szolgáló gyakorlat „receptje” vonatkozásában pedig egyenesen félrevezetőnek bizonyult.

Ez nemcsak (bár nagymértékben) az eredeti marxi elmélet későbbi, épp a gyakorlattal összefüggő eltorzulásának, Lenin és mások által végzett „korrekcióinak” és „továbbfejlesztésének”, főként pedig a sztálini, illetve sztálinista manipulációknak, dogmatikus apológiáknak a következménye. Szerepe volt benne egyrészt annak az ellentmondásnak is, amely Marx mint teoretikus és Marx mint politikus „kettős lényéből” fakadt. Ebből következett ugyanis, hogy egy természeténél fogva

absztrakción alapuló elmélet a politikai cselekvés közvetlen irányítására alkalmazandó eszközként is megfogalmazódott (pl. a Kommunista Kiáltványban). Másrészt nyilvánvalóan összefüggött a magában a marxi elméletben, legalábbis annak végkövetkeztetéseiben, eredetileg is fellelhető bizonyos egyoldalúsággal. Ez utóbbi fejeződött ki abban, hogy, noha éppen Marx világította meg a gazdasági folyamatok, a piacgazdaság, az áru és a munka kettős jellegét és ezek két oldalának egymást feltételező és tagadó összetartozását, az áru, a pénz és a tőke fétise ellen érvelve végül is egy csak naturáliákban, kizárólag a használati értékek szerint gazdálkodó, áru, pénz és tőke nélkül működő, a piaci mechanizmust teljesen kiiktató, vagyis értelemszerűen és szükségképpen központi elosztást megvalósító gazdasági rendszer vízióját vázolta fel. Hasonlóképpen annak ellenére, hogy a prekapitalista társadalmakra jellemző nyílt, gazdaságon kívüli erőszakkal szemben a kapitalizmusban érvényesülő gazdasági kényszert hangsúlyozta, sőt a jövő ideális társadalmát és piac nélküli gazdaságát az állam elhalásával együtt, vagyis az erőszak szervezete nélkül képzelte el, az oda vezető társadalmi cselekvés lényeges eszközeként és módjaként mégis a gazdaságon kívüli nyílt erőszakot, a hatalom forradalmi megragadását és proletárdiktatúráként állami formában való alkalmazását jelölte meg, a gazdasági kényszer oldódása, fokozatos csökkenése vagy a munkavégzés vonatkozásában általánossá válása, illetve a gazdasági erőszak ellentétes irányban való alkalmazása, „ellensúlyozó erők” szerveződése helyett. Ebből a reformizmusnak az elutasítása következett mind a kapitalizmus „nemzeti” rendszerének, mind pedig a világréndszernek a demokratikus átalakítását, átalakíthatóságát illetően.

Végső soron azt lehetne mondani, hogy Marx ahhoz az orvoshoz hasonlítható, aki bár kiválóan diagnosztizálja a kórt, és a kórokozó működésének és végső soron halálhoz vezető hatásának pontos leírását adja, de mégis rosszul ítéli meg a betegség kimenetelét, minthogy megfeledkezik az élő szervezet ellenállásáról, ez utóbbiban kitermelődő „ellensúlyozó erőkről”. Márpedig épp az ilyen társadalmi „ellensúlyozó erők” azok, amelyek megváltoztatták a 19. századi kapitalizmus arculatát (legalábbis a fejlett országokban).

A „szocialistának” nevezett (szovjet típusú) rendszer gyökere, valódi természete és jellegzetes vonásai

Bármennyire is általánossá vált mind a köztudatban, mind a vonatkozó irodalom zömében is a szocializmus azonosítása a szovjet típusú rendszerrel, az nemcsak elfogadhatatlan leegyszerűsítés, hanem történelmietlen és tudománytalan, sőt nagymértékben félrevezető is. Ennek a „szocialista” jelzővel emlegetett rendszernek a lényegét, mibenlétét és jellegzetes vonásait semmi esetre sem a saját önmeghatározása

és deklarált ideológiája alapján kell meghatározni, mint ahogy más rendszereket, illetve rezsimeket sem.

A szovjet típusú „szocialista”, pontosabban sztálini rendszer kialakulása (saját szülőhazájában, így mindenekelőtt Oroszországban) egy olyan belső forradalomnak volt az eredménye, amelyben egyszerre fejeződött ki

- (a) a *belső társadalmi egyenlőtlenségek*, a kiéleződött szociális és politikai feszültségek, valamint
- (b) a *nemzetközi egyenlőtlenség*, a más országokhoz viszonyított nagyarányú elmaradottság

tényének a politikai erők által való felismerése és széles tömegekben való tudatosodása.

A rendszer említett jellemzői viszont tükrözték azoknak a későbbi, főként Sztálin (vagy más diktátorok) vezető szerepéhez főződő változásoknak a következményeit is, amelyek a forradalom *kettős* arculatát és célját, vagyis annak *szociális* (illetve szocialista) és *ugyanakkor nacionalista* tartalmát végül is ez utóbbira redukálták és torzították. A szociális feladat valamiféle ténylegesen szocialista megoldása, vagyis a társadalmon belüli egyenlőtlenségek fokozatos csökkentése és az esély-egyenlőség megteremtése helyett a társadalmi egyenlőtlenségek és feszültségek diktatórikus elfojtása mellett a "nemzeti" feladat, azaz a modernizáció, felzárkózás, élre törés, illetve világhatalommá válás célja vált a rendszer valós tartalmának és működésének meghatározójává. A rendszer „szocialista” célja a sztálini időkben mindinkább csak céggé, üres jelszóvá vált, az ahhoz kapcsolódó ideológia (a sztálini vezetés mindenkor gyakorlati igényeihez igazított marxizmus-leninizmus) pedig csupán a hatalom legitimációs, illetve apologetikus eszközévé.

A Szovjetunióban tehát a forradalommal létrejött hatalom legfőbb célja a fejlett tőkés országok minden áron való utolérése, az ország iparilag fejlett gazdasággal bíró nagyhatalommá fejlesztése, a szovjet katonai erő gazdasági megalapozása lett és maradt. Mindez a gazdaságilag elmaradott országban és a nemzetközi elszigetelődés viszonyai között a diktatúra kibontakozását és a gazdaság és társadalom egész rendjének *militarizálását* vonta maga után.

A szovjet befolyás alá került országokban, köztük azokban is, ahol a társadalmi feszültségek felhalmozódása és a tömegek elégedetlensége, vagyis egyfajta forradalmi helyzet kialakulása és a szocialista eszmék népszerűsége maga is hozzájárult a kommunista vezetés alatt álló „népi demokrácia” létrejöttéhez, illetve a kommunista hatalom-átvétel bekövetkeztéhez, a rendszer kibontakozása már eleve a sztálini mintához igazodott. Sőt, annak működése a meghirdetett szocialista elvek és a népi-nemzeti érdekekre vonatkozó jelszavak ellenére voltaképp egy idegen hatalom

nacionalista céljainak, nevezetesen a Szovjetunió nagyhatalmi törekvéseinek és katonai érdekeinek rendeltetett alá.

A „szocialista” rendszer *meghatározó ismérve* az elszigetelődés, konfrontálás, és ebből adódóan és minden egyéb vonását meghatározóan:

- (a) a *militarizálódás*, a társadalmi berendezkedés egészének tartós militarizálása. (egyfajta „hadikommunizmus” állandósulása). Ebből adódtak egyéb tipikus jellemzői, így:
- (b) a gazdaságnak a *hadigazdálkodás* szabályai szerinti parancs-uralmi működtetése a piaci mechanizmusok kiiktatásával, illetve torzításával,
- (c) a *politikai hatalom és döntéshozatal centralizációja*, az államhatalom paternalista működése, erőszakos beavatkozása és felügyelete a társadalom és az egyén életének csaknem minden szférájában, a civil társadalom szervezeti működésének és az állampolgári jogoknak a nagymértékű korlátozása, az egyének alattvalókká degradálása és a politikai rendőrség megfigyelése alá helyezése,
- (d) a *nemzetközi kapcsolatok alárendelése a katonai szempontoknak* és katonai szövetség kialakítása, valamint
- (e) az *ideológiai és kulturális monopólium*, a társadalomtudományok és a kulturális élet, az irodalom és a művészetek alárendelése a politika legitimizálásának és érdekeinek, stb.

Megjegyzendő, hogy a rendszer szinte valamennyi jellegzetes vonása fellelhető a tőle megkülönböztetett kapitalista rendszer országainak háborús időszakában, sőt, többé-kevésbé még békeidőben is azok a katonai szektorában. Ezért a „szocialista” és a „kapitalista” jelző felhasználásával történő ideológiai szembeállítás helyett sokkal indokoltabb egy olyan, egyébként nem kevésbé határozott megkülönböztetés, amely a militarizálás tartós és az egész társadalomra, gazdaságra és politikára kiterjedő rendjét, vagyis a szovjet típusú rezsimit állítja szembe a csupán a háború idejére, illetve a katonai szektorra, vagyis időben és térben korlátozódo militarizáció rendjével.

Ehelyütt nincs lehetőség az (időben és térben mutatkozó lényeges eltérések mellett mutatkozó) azonos vonások, illetve hasonlóságok részletesebb bemutatására³, de talán elegendő néhány illusztratív példát említeni:

Miként a szovjet és más „szocialista” gazdaságokban általában, úgy háború idején még a legfejlettebb piacgazdasággal és demokratikus berendezkedéssel bíró országokban is, mint az Egyesült Államokban, a hadigazdaság, illetve hadigazdálkodás olyan tipikus jelenségei mutatkoztak, mint például az erőforrások központi elosztása, a mindenki számára biztosított minimális (többnyire jegyrendszerrel megvalósított) ellátás, a termelés erőltetett növelése, gazdaságtalan

üzemeknek is a működtetése, a mennyiségi szemlélet, a nehézipar elsődlegessége, a teljes foglalkoztatottság, sőt munkaerőhiány és a női munkaerő kiterjedt alkalmazása, a fogyasztási cikkek hiánya (egyfajta „hiánygazdaság”), az árak nagy részének központi meghatározása, vagyis torzítása, a pénz és a piac másodlagos szerepe, az infrastruktúra-fejlesztés és a környezetvédelem nagymértékű elhanyagolása, stb. De a gazdaság katonai szektorára, illetve magára a hadseregre békeidőben is olyan, a szovjet típusú rendszerekéhez hasonló vonások jellemzők, mint például a „beruházási éhség” és a tőkehiány, a „puha költségvetési korlát”, a „bürokratikus koordináció”, a „politikai” és a „kapcsolati tőke” meghatározó szerepe az elosztásban, az alapvető létszükségleti ellátások (élelmezés, ruházat, szállás, ingyenes egészségügyi ellátás és oktatás, stb.) biztosítása a többség, vagyis a közlegények számára alacsonyabb színvonalon, a közlegények közötti egyenlőségek a tisztikar privilégiumaival való kombinálása, a közlegények zsoldjának a valódi bérektől és a kávéházban vásárolható cikkek árának a valódi piaci áráktól eltérő jellege, a teljes foglalkoztatottnak a „kapun belüli munkanélküliséggel” való kombinálása, a parancsnoki utasítások kötelező végrehajtása, stb.

Háború idején, illetve a hadseregben az állampolgárok demokratikus jogai és a civil társadalmi szervezetek gyakorlatilag minden országban korlátozva vannak. Sőt, az ellenség ügynökeinek vagy befolyásának elhárítására az éberség mindenkire kötelező követelménye mellett a besúgók és a lehallgatások rendszere, a (katonai) rendőrség tevékenysége és szigorú fellépése, a polgári bíróságoktól meglehetősen eltérő katonai bírósági gyakorlat, a parancsmegtagadás legsúlyosabb büntetése, a társadalmon belüli etnikai, vallási stb. konfliktusok mesterséges, hatalmi elfojtása, stb. a jellemző. De a különböző társadalmi ideológiáknak és kultúráknak sincs helye, illetve érvényesülési lehetősége azzal a monopolhelyzetben lévővel szemben, amely a katonai célt szolgálja. (Jól példázta ezt az a tény, hogy háború idején a minden felebarát iránti szeretet vallásának papjai megáldják azokat a fegyvereket, amelyekkel az ellenséghez tartozó felebarátokat készülnek megölni a katonák.)

Az ilyen és más hasonlóságok persze semmi esetre sem kisebbíthetik azt a lényeges különbséget, amely egy eleve és minden ízében diktatórikus rendszer állandósított működésének és egy egyébként demokratikus rendszer háborús időkben tapasztalható működésének társadalmi következményeit tekintve megmutatkozik, még kevésbé kisebbíthetik az előbbinek a tömegmészárlásokban, népiirtásban, koncentrációs táborokban és a félelem, terror légkörében megnyilvánuló elévülhetetlen bűneit! (Más kérdés, hogy mennyiben lehet a tőkés rendszer, pontosabban annak egyik változata demokratikus jellegét magának a rendszernek a természetes és spontán fejlődéséből levezetni, vagyis

demokratizálódását a rendszerellenes erők, Galbraith fogalmával élve: az „ellensúlyozó erő”, figyelmen kívül hagyásával értelmezni.)

A felsorolt ismérvek, illetve jellemzők persze inkább csak a „sztálini rendszer” eredeti változatára voltak maradéktalanul jellemzőek, amelyhez képest a rendszerváltást megelőző évtizedekben egyik-másik országban nem lebecsülendő változások történtek a meg-megindult és zökkenőkkel teli, reverzibilis reformfolyamatok révén. Mindamellet ezek az ismérvek, illetve jellemző sajátosságok világosan jelzik nemcsak a rendszer *kudarchoz* vezető anomáliáit (és eredeti hívei közül sokaknak a kiábrándultságát, sőt a rendszer elleni mozgalomhoz, forradalomhoz való csatlakozását), hanem a rendszer átalakulásának követelményeit, kívánatos irányát, kritériumait is, valamint egyszersmind az átalakulás folyamatában rejlő nehézségeket és a további fejlődés dilemmáit, illetve problémáit.

Természetesen jelentős különbségek mutatkoztak a szovjet blokkhoz tartozó országok és az olyan országok között, amelyek a szovjet befolyástól és kényszerítő beavatkozástól függetlenül hoztak létre egy a társadalmi fejlődés tőkés útjával és a kapitalizmus elveivel szakító, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését és egyszersmind a nemzetgazdaság gyorsabb fejlesztését is célzó, vagyis egy eredetileg ugyancsak kettős (egy szociális és egy nemzeti) feladatra vállalkozó rendszert, mégpedig akár kommunista vezetés alatt és erőszakos úton (mint pl. Kínában, Jugoszláviában), akár a nélkül, sőt esetleg demokratikus parlamenti úton (mint pl. Tanzániában, Chilében). Az ilyen országok számára végső soron csak két alternatíva kínálkozott: Vagy

- (a) az elszigetelődés, a külvilággal szembeni konfrontáció politikája, amely előbb-utóbb erőszakos adminisztratív, antidemokratikus hatalmi eszközök alkalmazásához és végső soron ugyancsak militarizálódáshoz vezetett, mintegy magától reprodukálva (legfeljebb a nagyhatalmi törekvések nélkül) a szovjet példát, vagy pedig
- (b) egy belsőleg demokratikus rend mellett elkötelezett és ugyanakkor a nemzetközi kapcsolatok fenntartására és a tőkés világgazdaság követelményeihez (nem utolsósorban a nagy nemzetközi hitelezők feltételeihez is) való igazodásra, alkalmazkodásra törekvő politika, amely viszont előbb-utóbb a nem-kapitalista, szocialisztikus elvek feladásához, az azokat valló erők, illetve kormányzat bukásához vezetett.

Ezek az esetek a gyakorlatban és elméleti síkon is felvetették, sőt nemlegesen meg is válaszolták azt a kérdést, hogy egyáltalán lehetséges-e az elszigetelődés viszonyai között és nem-demokratikus módon egy a fennálló rendszernél társadalmilag kedvezőbb rendszert kialakítani, illetve, hogy van-e lehetőség a mindinkább globalizálódó, interdependens világgazdaság fennálló

rendszerének keretei között maradván és ugyanakkor demokratikus úton egy annak „játékszabályaitól” meglehetősen eltérő belső társadalmi rendszer létrehozására a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban.

Minden esetre a „szocialista” rendszer nemcsak mint a nevében jelzett „szocialista fejlődésút” mint az egyes országokon belüli társadalmi egyenlőtlenségek megoldásának szocialista útja, illetve módzata, hanem mint modernizációs, felzárkózási kísérlet is kudarcot vallott minden eddigi változatában.

A „szocialista” rendszerek bukása és átalakulása

A „szocialista” rendszerek bukását és átalakulását aligha indokolt a kapitalizmus győzelmeként értelmezni, mint ahogy keletkezésüket sem lehet egy elméleti koncepciónak tulajdonítani. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a sztálini vagy ahhoz hasonló rendszerek létrejöttének *talaja az a gazdasági és társadalmi-politikai elmaradottság* volt, amely -- ha más szinten és más körülmények között is, de -- továbbra is jelen van, sőt, a világ túlnyomó részére jellemző. A belső társadalmi feszültségek kiéleződése mellett a fejlettebb országokhoz való felzárkózásnak (vagyis a társadalmon belül az elnyomott osztályok emancipációjának törekvése mellett a „nemzeti emancipációnak”) a történelmi igénye ma talán még fokozottabban és tudatosabban nyilvánulhat meg, mint a múltban, tekintettel a nemzetközi kommunikáció és információáramlás fejlettségére.

Mindaddig, amíg a világ elmaradott térségeiben a társadalmakon belüli emancipáció és a nemzeti felemelkedés lehetőségét a világgazdasági viszonyok és mechanizmusok fennálló rendje inkább korlátozza, mintsem elősegíti, igen valószínű a jövőben is a sztálinihoz hasonló rendszerek, illetve rezsimek kialakulása, illetve fennmaradása. Olyanoké, amelyek a sztálinihoz hasonlóan, de feltehetően más, esetleg fundamentalista ideológiába öltözöttek, az elzárkózás és a központosítás és újraelosztása, a mindenre kiterjedő állami beavatkozás és ellenőrzés, vagyis a diktatórikus etatizmus útján kísérlik meg a belső szociális feszültségek feloldását, illetve elfojtását és a fejlettebb társadalmakhoz való felzárkózást.

Az ún. „létező szocializmus” rendszerének mind a kialakulását és későbbi formálódását, mind pedig végső bukását, a hozzá fűzött ideologisztikus értelmezésekkel ellentétben, mint a világgazdasági felzárkózás és modernizálás sajátos kísérletét és sikertelenségét értelmezve arra a következtetésre kell jutni, hogy maga a rendszerváltás sem egyszerűen a tervgazdaságból a piacgazdaságba való „átmenet” csupán, hanem egyszersmind egy újabb felzárkózási, modernizációs feladat napirendre kerülése. Ráadásul a világgazdaságba való visszakapcsolódás és strukturális igazodás feladatával, a nemzetközi kapcsolatoknak (a dekolonizációt

követőhöz hasonló) át- és újjáépítésével, továbbá átmenetileg egyfajta válság- és adóssághmenedzselési feladattal és az elhanyagolt környezetvédelem sürgető gondjával, vagyis csupa olyan feladattal együtt, amelyek sehol másutt és azelőtt a történelemben még egyetlen ország esetében sem jelentkeztek egyszerre és egyidőben.

Van-e alternatívája a jelenlegi kapitalizmus(ok)nak? Egy világszinten megreformált tőkés piacgazdaság és jóléti rendszer perspektívája...

Aligha hiheti azt bárki is (még ha netán hirdeti is), hogy akár a legfejlettebb és leggazdagabb országok tőkés rendszere, vagy egyáltalán bármelyik ország jelenlegi társadalmi-gazdasági és politikai rendszere azt a legjobb, mindenki számára kívánatos és igazságos rendszert képviseli, amelynek győzelméről és minden országban való megvalósítása céljáról, követelményéről szólhatnánk. Vagy más szóval: hogy „szocializmus” bukása és annak a kapitalizmus győzelmével való azonosítása meghozta volna (Voltaire „Candide”-ja Pangloss doktorának szavaival élve:) „minden világok legjobbját”.

De ha a világgazdaság és világtársadalom számára is a közgazdaságtudomány által ajánlott legelőnyösebb rendszer, amelynél egyelőre reálisan jobbat vagy megfelelőbbet aligha határozhat meg ma bárki is, a „szociálisnak” nevezett, vagyis állami szociálpolitikával kombinált piacgazdaság, a piac normális szerepével és mechanizmusaival, amely, a politikatudomány ideája szerinti civil társadalom szervezeteire és érdekképviselőit épülő plurális demokráciával és az emberi jogok tiszteletben tartásával párosul, akkor ma, az ökológiai, biztonsági és társadalmi értelemben is „egyetlen világ”, „egyetlen Föld” korában legalábbis fel kell tennünk a kérdést:

- Valóban piacgazdaság-e egyáltalán a mai világgazdaság (nemcsak az áruk és szolgáltatások zavartalan, állami beavatkozásoktól mentes forgalma értelmében, hanem a termelési tényezőknek, a tőkének és különösen a nemzetközi mozgásában akadályozott munkaerőnek is az egységes nemzetközi piaca értelmében)?
- És létezik-e, egyáltalán létezhet-e valóságos nemzetközi szociálpolitika, szociális védőháló egy „jóléti világállam” és nemzetközi adóztatásra épített jövedelem-újraelosztási mechanizmus nélkül?
- Továbbá beszélhetünk-e a civil társadalom és a plurális demokrácia világszintű kifejlődéséről, amíg a nemzetközi szervezetek (az ENSZ is)

változatlanul csak az állami képviseleti elvre épül (a „non-people organizations”-re), s az NGO-knak, a nem-állami szervezeteknek legjobb esetben is csak megfigyelői státusz jut?

- És végül: indokolt-e „emberi”, nem pedig csak állampolgári jogokról szólni, hiszen az előbbiek az emberi társadalom minden tagjára vonatkoznak (állampolgárságtól, nemzeti, vallási és egyéb hovatartozástól függetlenül) és nemcsak az emigrációs jogot, hanem az immigráció, a szabad betelepülés jogát is magukban foglalják?!

A világgazdaság fennálló rendszere a globalizálódás és szerves egésszé fejlődés ellenére abban különbözik egy „normálisan” kifejlődött, „valódi” nemzetgazdaságtól, hogy

- a (különben is csak többé-kevésbé liberalizált) áru-, szolgáltatás- és tőkeáramlást, illetve ezek (csak többé-kevésbé integrált) világpiacát nem egészíti ki a munkaerő szabad áramlása és integrált világpiaca, vagyis nem alakult ki egy világméretűben egységes munkaerőpiac (ti. az állami korlátozások miatt), és ezért a nemzetközi bérkülönbségek is tartósan bizonyulnak,
- a mindjobban globalizálódó gazdasági folyamatok és viszonyok rendszere nélkülözi az annak megfelelő és azokat szabályozni és ellenőrizni vagy legalábbis hatékonyan befolyásolni képes intézményi rendet,
- következésképpen nem alakultak még ki azok a mechanizmusok és intézményesített szabályozási technikák sem, amelyek az egyensúlytalanságok és egyenlőtlenségek elmélyülésének eredményes megakadályozására, sőt csökkentésükre lennének képesek, illetve hivatottak, vagyis nem jött létre egy olyan „jóléti rendszer”, mint a Második Világháború után a legtöbb fejlett piacgazdaságban, amely egyfajta globális „szociális háló” megteremtésével és az azt is szolgáló nemzetközi adóztatás jövedelem-újraelosztó szerepével gondoskodni tudna a saját hibájukon kívüli okból elmaradott népekről és szegény rétegekről,
- de nem fejlődött ki egy olyan globális törvényhozó fórum, valamint döntéshozatali és végrehajtást kikényszerítő mechanizmus sem, amely (a mai nemzetközi intézményeknél érvényesülő állami képviseleti elv helyett vagy mellett) valamennyi etnikai és társadalmi csoport demokratikus képviseleti elvére épülne, és képes lenne a demokratikusan hozott döntések végrehajtását hatékonyan ellenőrizni és kikényszeríteni.

A nemzetközi gazdasági rendnek sem a második világháború után létrehozott intézményei, sem azok későbbi kiegészülései vagy módosulásai nem felelnek igazán

meg egy globális világgazdaság követelményeinek, már csak az állami képviseletek elvére épülésük és az államok szuverenitásának tiszteletben tartását előíró alapításuk, illetve megbízatásuk miatt sem.

A globalizációs folyamatok felgyorsulása a legutóbbi évtizedekben mindinkább nyilvánvalóvá tette a világgazdaság és annak intézményi rendszere közötti meg nem felelést. Eközben a tornyosuló és egyre akutabb világproblémák (mint amilyen a Föld ökológiai egyensúlyának, a nagyarányú szegénységnek, munkanélküliségnek, marginalizálódásnak, a népesedésnek és élelmezésnek, a nemzetközi eladósodásnak és általában a szélesedő nemzetközi fejlődés-szakadéknak a kérdése, vagyis általában a világfejlődés fenntarthatóságát érintő, illetve megkérdőjelező gondok) megoldása globális hatáskörrel bíró és a világtársadalom egészének arányos és demokratikus képviseletére épülő intézményeket kívánna. Továbbá egyfajta globális kormányzást is, az egyenlőtlen helyzetű és tárgyalási pozíciójú, eltérő érdekekkel bíró „nemzeti” kormányzatok elégtelen és gyakran visszafordítható eredményeket hozó egyezkedései helyett.

Amíg a fejlett országokban a II. világháború befejezését követően gyakorlatilag mindenütt kialakult egyfajta „szociális piacgazdaság”, vagyis a piacgazdaságnak egy hatékony szociális politikával, jóléti állammal való kiegészülése, amely „szociális védőháló” teremtett, munkanélküli segélyezést vezetett be, fejlesztette a közegészségügyi és közoktatási hálózatot, a közületi szektor szolgáltatásait, és progresszív adórendszerrel biztosítja a szegényebb rétegek, illetve térségek javára történő jövedelem-újraelosztást, stb., addig mindez a világgazdaság, illetve világtársadalom szintjén még távolról sem fejlődött ki. Sőt, a globalizációs folyamat felgyorsulása és az egyes országok, országcsoportok között kiéleződő verseny, illetve ezzel kapcsolatban a „nemzeti versenyképesség” javítása követelményének előtérbe kerülése (vagy legalábbis az arra való hivatkozás) szinte mindenütt kikezdté, többé-kevésbé megrendítette a társadalmi mozgalmak, „ellensúlyozó erők” harcának, és a szovjet típusú rendszer terjedésétől való félelemnek is, az eredményeként a fejlett országokban létrejött jóléti rendszert).

Ugyanakkor a globalizációs folyamat felgyorsulása nemcsak bizonyos korábbi és többnyire más eredetű problémák globalizálódását és egyszersmind újabb veszélyek, illetve „kihívások” globális szinten való megjelenését vonja maga után, hanem szerencsére Földünk és a világtársadalom egészének állapotára és problémáira vonatkozó ismeretek mind szélesebb körökben való terjedését és a „*globális problémák*” fokozott felismerését és tudatosodását.

Mindezeket figyelembe véve úgy tűnik, hogy a világtársadalom számára sorsdöntő kérdéssé vált az, hogy a hidegháború elmúltával kibontakozó új világrénd

(a) továbbra is kizárja-e a tudományos, technikai, gazdasági és politikai fejlődés folyamatából és eredményeinek élvezetéből a világ népességének túlnyomó

többségét, vagy pedig reformok és kompromisszumok révén biztosítja majd az erőforrások és jövedelmek rendszeres és megfelelő (nem a segélyezés mesterséges eszközével, hanem adóztatással és beruházási ösztönzőkkel való) nemzetközi újraelosztását, a fejlődés egyenlő lehetőségét és egyfajta, a fejlett országokéhoz hasonló, világméretű jóléti rendszer kialakulását;

(b) a gazdasági és katonai hatalom (mindinkább kétes biztonságot élvező és biztosító) centrumának uralmára, világszerte közvetlenül vagy közvetve (a nemzetközi szervezeteken keresztül) érvényesített befolyására épül-e, vagy pedig a világtársadalom egészének (ma még nem létező) demokratikus képviselőjére, a világ valamennyi polgárának saját érdekei kifejezésében, képviseltetésében és az őt is érintő ügyekre vonatkozó döntéshozatalban való részvételi lehetőségének biztosítására;

(c) megőrzi-e a második világháború után kialakított és azóta csak részben módosult nemzetközi gazdasági rendnek az állami képviselő elvére és egyes államok vétőjogára (vagy súlyozott szavazati erejére) épült intézményeit és sok tekintetben elavult szabályait, vagy pedig biztosítja a világ civil társadalmának országhatárokat keresztező önszerveződésének és szervezetei valóságos globális intézményekben való arányos képviselőjének kifejlődését;

(d) az „emberi jogokra” hivatkozva továbbra is csupán az „állampolgári” és „személyiségi jogok” tiszteletben tartását követeli-e meg a nyugati civilizáció értelmezésének megfelelően, vagy pedig biztosítja a valóságos emberi jogok, vagyis az emberi társadalom minden tagját nemzeti, etnikai, vallási, állampolgári és egyéb hovatartozásától függetlenül megillető jogok tiszteletben tartását (vagyis pl. nemcsak a kivándorlás, hanem a bevándorlás és munkavállalás jogát is);

(e) fenntartja-e (a fejlett piacgazdaságoktól eltérően) a világgazdaság széttagolt, dezintegrált munkaerőpiacát, a munkaerő mobilitásának korlátjait és ezáltal a nemzeti bérszínvonalakban fennálló hatalmas különbségeket, vagy pedig megteremti (a szabad munkaerő-áramlások és nem utolsósorban a távfoglalkoztatás terjedése révén) a munkaerő integrált világpiacát, az azonos munkaerő-kategóriák bérszínvonalának kiegyenlítését;

(f) a nacionalista önelégültség, a vallási fanatizmus, az önhiúság és morális képmutatás, a kettős normák alkalmazása, a különállás, kirekesztés és a mással, idegennel való szembenállás, gyanakvás szellemét erősíti-e, vagy pedig a megértés és tolerancia szellemét, az emberi kultúra és civilizáció (éppen sokféleségéből adódó) egyetemlegességét;

(g) biztosítja-e a Természet és az annak részét képező emberi faj közötti viszony alapvető megváltozását, a Föld egész társadalmának a természeti környezet megóvására és az ökológiai egyensúly helyreállítására tett hathatós erőfeszítéseit és az azokhoz szükséges törvényhozási, kormányzási és ellenőrzési, valamint szankcionáló intézményeket;

(h) vagyis és összefoglalva, elvezet-e egy az egész emberiség és jövő generációi érdekeit szolgáló globális kormányzás (a manapság sokat emlegetett „global governance”) létrejöttéhez.

Egy új, demokratikus és egyenlőbb esélyeket biztosító világregend kifejlesztése végső soron tehát az emberiség fennmaradásának kérdése. A dilemma azonban az, hogy miként, *milyen úton* és elvek alapján lehetséges az.

Különbéféle ideológiai koncepciók helyett talán helyesebb és időszerűbb, legalábbis egyelőre, azon az úton keresni az alternatívát, amely a már fejlett tőkés országok példája nyomán fokozatos megvalósíthatóságot ígérhet. Jóllehet ez a példa távolról sem jelenti az ideálist, hiszen a fejlett országok egyikében sem tekinthető a fennálló rendszer valóban demokratikusnak és egyenlőtlenségektől, valamint gazdasági egyensúlytalanságoktól mentesnek, mégis az anomáliák kezelésére kialakult módszereik és a gazdaság menedzselése, valamint a szociális jólét és a demokratizálódás, a civil társadalom öntevékenysége terén elért viszonylagos (és még nem is visszafordíthatatlan) eredményeik tanulságosak és követendőek lehetnek.

E fejlett országokban olyan vegyes piacgazdaság fejlődött ki a plurális demokrácia és a jóléti állam kíséretében, amelyben

- (a) nemcsak a termékeknek és szolgáltatásoknak, hanem a tőkének és a munkának is egy többé-kevésbé integrált belső piaca jött létre,
- (b) progresszív adóztatással bizonyos fokú jövedelem-újraelosztás történik a szegényebb rétegek javára, és ezáltal, valamint
- (c) állami beruházások révén is, valamint a magánberuházások megfelelő irányú ösztönzésével (az Európai Unió belül kohéziós alapokkal) segítik az elmaradottabb régiók felzárkózását,
- (d) létezik egy közületi szektor is, amely fontos szerepet tölt be a jóléti rendszerben és annak fejlesztésben,
- (e) a jóléti állam tevékenysége folytán „szociális védőháló” képződött, és
- (f) a piacgazdaság ily módon „szociális” piacgazdasággá alakult,
- (g) az intézményi és jogi rend ehhez igazodva fejlődött,
- (h) a társadalmi munkamegosztás nemcsak az anyagi javak termelésére, illetve a gazdasági tevékenységek változataira szorítkozik,
- (i) az állampolgári jogok biztosítottak,
- (j) kialakult egy plurális (többpárt-rendszerű) képviselői demokrácia,
- (k) a civil társadalom önszerveződése nem ütközik akadályokba, és annak szerepe van a politikában is, vagyis
- (l) kialakultak azok az „ellensúlyozó erők”, amelyek a piacgazdaság nem kívánatos társadalmi hatásait képesek nagyrészt kivédeni vagy

legalábbis mérsékelni, és amelyek a kapitalizmus egy lényegesen megreformált változatát eredményezték.

Mindezek tükrében elmondható, hogy a 20. század a kapitalizmust meghaladó, új és elvileg jobb társadalmi berendezkedés megteremtésére tett kísérleteknek és e kísérletek csúfos bukásának százada is volt. Ugyanakkor, és részben e kísérletek hatására, a tőkés rendszer megreformálásának, a 19. századi kapitalizmus lényeges átalakulásának kora is lett, legalábbis a legfejlettebb országokban. Egyszersmind tanúja volt a nemzetköziség jegyében fogant, az emberek és népek egyenlőségét hirdető, az állam elhalását, az elidegenedés és kizsákmányolás megszűntét ígérő szocialista forradalmak kitörésének, majd bukásának vagy elfajulásának, a magát „létező szocializmusként” propagáló rendszer lelepleződésének. Más szóval feltárta az ún. „szocialista” rendszernek a társadalom militarizált rendjében, a kizsákmányolás állami mechanizmusában megtestesülő valódi természetét, a meghirdetett szocialista célok megvalósítása helyett a nacionalista nagyhatalmi célok szolgálatába álló mechanizmusait. Másfelől viszont megőrizte, sőt elmélyítette a világgazdaság tőkés rendszerének anomáliáit, súlyos egyenlőtlenségeit és egyensúlytalanságait, sőt, a világ nagy részében a kapitalizmus 19. századi embertelen arculatát, a „vadkapitalizmus” különféle változatait, a kiélezett világgazdasági verseny és a multinacionális vállalatóriások tevékenysége folytán bizonytalanná tette a fejlett országokban kialakult jóléti rendszerek sorsát, és nem utolsósorban együtt járt a nemzetközi rend megreformálására irányuló törekvések kudarcának is.

De elmondható az is, hogy magával hozta az ideológiáknak a gyakorlatban bekövetkezett látványos kudarcát is (még ha azok feltámasztására még ma is vannak kísérletek). Így a század nagy nemzetközi, illetve világgazdasági válságai nyomán szétfoszlatta a szabályozatlan, spontán tőkés piacgazdaság harmonikus és mindenkor „tökéletes egyensúlyt” biztosító működéséhez fűzött illúziót. Rácáfolt a „szocialista” rendszerek racionális tervgazdálkodásának mítoszára, leleplezte a szociális demagógiával fűszerezett nacionalizmusnak a fasiszta diktatúrákban és katonai juntákban kifejeződő ártalmas természetét, valamint a „marxizmus-leninizmusnak” a sztálini, maoi, sőt pol-poti rezsimek igazolására való felhasználását. Ily módon az érintett társadalmak egyre nagyobb részét ábrándította ki az ideológiákból.

Talán nem túl merész következtetés az, hogy a 21. század elkövetkező évtizedeiben a társadalomtudomány művelői, ahelyett, hogy az ideológiák fogságában a tévesen meghatározott „szocialista” és a nem kevésbé félrevezető módon (ti. a kapitalizmus térben és időben különböző változatainak, sőt globális rendjének is a figyelmen kívül hagyásával) meghatározott „kapitalista” rendszer közötti harc „győztesét” kívánnák meghatározni, figyelmüket az emberi társadalom, a globális világrénd és azon belül saját társadalmuk békés és kollektív módon való

igazságosabbá tételének konkrét feladataira koncentrálnák. Győztes vagy vesztes ugyanis csak az emberiség egésze lehet!

Hivatkozások

¹ Lásd többek között: Schnitzer, M. C. (1994), *Comparative Economic Systems*. 6. kiadás. College Division. South-Western Publ. Co., Cincinnati-Ohio, USA.

² „Szervesnek” – mint ismeretes – akkor mondunk valamely élő szervezetet, illetve rendszert, ha annak részei között funkcionális kapcsolatok, interdependens viszonyok, vagyis kölcsönös függőségek vannak, amiért is az több, mint a részek összessége. A világgazdaságban kialakult kölcsönös, de nem szimmetrikus, vagyis nem egyenlő partnerek közötti függőségek részletes vizsgálatát lásd: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai* c. (Aula, 1995), illetve *World Economics II: The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation* c. (Akadémiai Kiadó, 2003) könyvben.

³ A szovjet típusú rendszer jellegzetes vonásainak és a tőkés országokban háború idején, illetve azok katonai szektorában is fellelhető hasonló jelenségeknek egy részletesebb leírását lásd: Szentés, T. (2003), *World Economics 2, The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. (Akadémiai Kiadó), Chapter IV/3.

Kardos Gábor

A nemzetközi jog a hidegháború után

Bevezető: A világ-jogrend

Mennyiben vonhatók a nemzetközi viszonyok a nemzetközi jog irányítása alá? Ez a kérdés a mai napig vitatott, gyakran szélsőséges véleményeket provokálva. A hidegháború befejeződése után új távlatok nyíltak a nemzetközi együttműködésben, de a nemzetközi rend nem alakult át a kelsen-i értelmezés szerinti *Weltrechtsordnung*-á. Hans Kelsen, minden idők egyik legkiválóbb jogbölcse és nemzetközi jogásza, bármennyire is elutasította a jogon kívüli kérdések felvetését, azért a világ-jogrend esetében mintha kivételt tett volna azzal, hogy annak kapcsán kifejtette, a *Weltrechtsordnung* létrejöttéhez szükség van arra, hogy a társadalmi-politikai tudatosság meghaladja a nemzetállami szintet.¹ Ez, aligha kétséges, mind a mai napig nem valósult meg, és ez az egyik lényeges oka, hogy a nemzetközi jog az egymással szemben álló „világrendszer” alapképletének eltűnése után sem képes a belső joghoz hasonló magatartásirányítást végezni.

A világ-jogrend Kelsennél lényegében három alapvető elemre nyugszik. Ezek a következők: a nemzetközi jog primátusa, a kötelező nemzetközi bírászkodás, illetve az önkényes és a jogszerű erőszak megkülönböztetése.² A nemzetközi jog primátusa a belső jogok felett azért elengedhetetlen a világ-jogrendhez, mivel, Kelsen felfogásában az jelöli ki az államok szuverenitásának határait. Azaz, az állam szuverenitása annyi, amennyit a nemzetközi jog megenged neki, így az, legalábbis közvetetten, kordában tartja a nacionalizmust és az imperializmust. Mindebből egyértelműen következik, hogy Kelsen nagyon is érdemi következményeket fűzött a nemzetközi jog primátusához. Az, hogy a nemzetközi jog primátusa, radikális vagy kevésbé radikális formában, számos állam alkotmányos tételévé vált, nem jelenti azt, hogy ezeket a következményeket is elfogadták volna. Valójában a nemzetközi jog primátusát a belső jog és a nemzetközi jog összeütközésének feloldásra szolgáló technikai normaként emelték be az alkotmányokba.

A nemzetközi jogban, ahol a jogviták államok között állnak fenn, nincs a belső jogban megszokott kötelező bírói joghatóság, ami azt jelenti, hogy ügyében bárki bírósághoz fordulhat, az ellenérdekű fél hozzájárulása nélkül. A nemzetközi

jogban szükség van az ügyben érintett államok valamilyen formájú egyetértésére, hogy a jogvita nemzetközi bírói fórum elé kerüljön. Kelsen abból indult ki, igen helyesen, hogy minden államközi konfliktusnak van jogi aspektusa is. Kelsen ebből arra következtetett, hogy lehetséges a kötelező nemzetközi bírászkodás, amelynek eszméjét 1944-ben az ENSZ létrehozóinak figyelmébe ajánlott.³ Nos, amint ismert, az ENSZ Alapokmánya nem ismeri a kötelező nemzetközi bírászkodást, noha a Nemzetközi Bíróság, az Állandó Nemzetközi Bíróság jogutóda, az ENSZ egyik főszerve, hanem a politikai vitarendezést erősítette meg a Biztonsági Tanács tevékenységéeként, az Alapokmány VI. fejezete alapján.

Ami a harmadik feltételt illeti, Kelsen különbséget tett a *violencia* és a *potestas*, az önkényes és a jogszerű erőszak között. A béke érdekében a *Weltrechtsordnung* kivételesen lehetővé teszi az erőszak alkalmazását, ha az a korábban alkalmazott erőszakra adott válasz. Amint Kelsen írja: „A béke és a társadalmi rend garantálása nem zár ki mindenféle erőszakos cselekményt, bizonyos körülmények felhatalmaznak arra. Az erőszak alkalmazása, mint bűncselekmény, általában tilos, de kivételesen megengedett, az arra történő válaszként, azaz szankcióként.”⁴ Pontosan az erőszak ilyen alkalmazása teszi joggá a nemzetközi jogot. Kelsen így fogalmaz: „A nemzetközi jog igazi jog, amennyiben a kényszerítő aktusok, azaz az egyik állam erőszakos beavatkozása a másik állam érdekszférájába elvileg csupán jogsértéssel szembeni reakcióként engedhető meg, és ennek megfelelően az erőszak alkalmazása bármilyen más célból tiltott. Azaz, amennyiben a jogsértéssel szembeni kényszerítő aktus a nemzetközi jogközösség reakciójaként értelmezhető.”⁵ Ez utóbbi megállapítás döntő fontosságú, mivel azt jelenti, hogy a megtámadott állam fegyveres védekezése a nemzetközi jogközösség nevében történik, tehát nem csupán az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelt – a gyakorlatban inkább lehetővé tett, - fegyveres szankció tekinthető ilyennek! Ezzel a gondolattal Kelsen olyan úton indult el, amely a mai nemzetközi jogtudomány egyik fontos eszméje. Az tudni illik, hogy, az államok alkotta nemzetközi közösség, egyúttal nemzetközi jogközösség is, és ez utóbbi jellemvonás nem egyszerűen abból nyeri magyarázatát, hogy, az államok a nemzetközi jog alkotói és alkalmazói egyben, hanem abból is, hogy a nemzetközi jog súlyos megsértőivel nem csupán a jogsértést elszenvedett állam áll szemben, hanem a többi állam is, mivel ők is sértettek. Mivel, azonban, a társadalmi-politikai tudatosság nem haladja meg a nemzetállami szintet, ez, a nemzetközi jogközösségbeli tagságból eredő közvetett érintettség igen ritkán mobilizál a jogsértővel szembeni fellépésre, az „ellenerőszak” alkalmazása eseti koalíciókra vár, amelyhez legitimitást a Biztonsági Tanács adhat.

A hidegháború befejeződését követően egyértelműen kiderült, hogy a „történelem végével” a világ nem vált kevésbé konfliktussá. Azok a konfliktusok, amelyekre árnyékot vetett a kelet-nyugati ellentét, újra a társadalmakon belüli és az államok közötti feszültségek fő forrásaivá váltak, új dimenziót kapott az eltérő kultúrkörök összeütközése. Ugyanakkor hidegháború átfogó rendezés nélküli, valamiféle általános „langyos” békévé oldódott,⁶ amely nem kedvezett a kelsenii feltételek teljesülésének. A nemzetközi jog primátusa technikai norma maradt és nem vált a külpolitika irányítóinak kategorikus imperatívuszává, a nemzeti érdekek helyett, esetleg mellett.

Ami a kötelező nemzetközi bíraskodást illeti a hidegháború után fel sem vetődött, holott ez megtörtént mind az első, mind a második világháború után. Ez a jelenség magyarázatot igényel. Az államok az esetek többségében idegenkednek a súlyos, szuverenitásuk lényegét érintő konfliktusoknak egy nemzetközi bírói fórum elébocsátásától. Milyen okai vannak a független és pártatlan fórumokkal szembeni gyanakvásnak? Elsősorban az, hogy a döntés feletti kontroll átengedését az államok hatalmuk csökkenéseként értelmezik, ugyanis az ezen az úton objektívvá, befolyásolhatatlanná válik, azon módosítani, arra ráígérni nem lehet. Mivel a bírói testület a nemzetközi jog szabályai szerint dönt, kiszakítja a vitát a részes államok komplex viszonyrendszeréből, így nem értékelheti például a két állam gazdasági kapcsolatainak jelentőségét, az esetleges közös szövetségi rendszeren belül a két államot ért külpolitikai befolyásolást, a két miniszterelnök közös pártcsaládhoz tartozásából eredő hatásokat, és így tovább. E mellett egy formailag bíróságként működő szerv mindenképpen győztest és vesztest teremt, és ez belpolitikailag kockázatos. A konfliktusmegoldás másik, a tárgyalás melletti, fő diplomáciai formája, a közvetítés esetében pedig, az ilyen szerepet játszó nagyhatalom garanciákat adhat a rendezés stabilitásának megteremtésére, és szolgáltatásokat nyújthat a feleknek, amelyek kompenzálják az esetleges, a megegyezésből eredő veszteségeket. Mindez hiányzik egy nemzetközi bírói döntés esetében. Mindez lényegesen nem változott a hidegháború befejeződésével, noha az ENSZ Nemzetközi Bíróságához való negatív viszonyát az egykori keleti államok felülvizsgálták, visszavonták a joghatóságát megállapító szerződési rendelkezésekhez fűzött fenntartásaikat, és alávetési nyilatkozatot tettek.

Az erőszak alkalmazásával kapcsolatban, a kelsenii elképzelés elméletileg már az ENSZ Alapokmányával megvalósult. A hidegháborút követően, a normák nem változtak, noha a sikertelen ENSZ reform ezt a kérdést is felvetette. Ennek ellenére, a Biztonsági Tanács működésének átalakulásával, a terroristák által indított támadások miatt, illetve a humanitárius intervencióra és a preemptív önvédelem mellett, a preventív önvédelemre való hivatkozással, új helyzet állt elő.

Az elmúlt tizenhét esztendőben, a nemzetközi jogban sok minden történt. Ezek közül a fejlemények közül, megítélésem szerint, érdemes kiemelni az erőszak tilalmával összefüggő kérdéseket, ideértve az állandó semlegesség kiüresedését és a terrorizmus elleni védekezést, továbbá az alapvető emberi jogok nemzetközi védelmét. Ezután kitérek a hazai nemzetközi jogi szemlélet átalakulására is. Az erőszak tilalom és az emberi jogok azonban szükségessé teszik annak az előzetes vizsgálatát, mennyiben vált vitatottá a nemzetközi közösség fogalmának plurális értelmezése, amely szerint annak minden állam, belső jellemzőire való tekintet nélkül, a tagja. Tudni illik, egyes felfogások szerint az alapvető jogokat súlyosan és folyamatosan megsértő államok azon kívül állnak, ami viszont felveti azt a kérdést, hogy pária státuszuk mennyiben indokolhatja velük szemben a nemzetközi jog egyes szabályainak, így különösen az erőszak tilalmának az eltérő alkalmazását.

Vita a nemzetközi közösség értelmezéséről

Immanuel Kant az *Örök béke* (1795) címmel megjelent híres munkájában megállapította, hogy a háború nem egyeztethető össze az ésszel, tehát a béke kötelesség az államok számára. Az alkotmányos államok, tette hozzá, éppen alkotmányuk által kinőtték a nagyobb egységbe, azaz a birodalomba kényszerítést, következésképpen megérdemelten szuverének. Az ilyen államoknak az első meglátás alapján békeszövetséget kell létrehozniuk, amely a háborút közöttük egyszer s mindenkorra kizárja.⁷ A nem alkotmányos államok kívül állnak a békeközösségen, tehát velük, és persze közöttük, lehetséges a háború. A nemzetközi közösségnek ez a felfogása tér vissza a hidegháború után, Anne-Marie Slaughter írásaiban, aki szerint a liberális demokráciák között másféle közösség létezik, mint a többi államot illetően. Ezeknek az államoknak az együttműködését a nagy számú jogi tranzakciók, a jogi konvergencia, a jogi kultúra közössége, a kormányzati személyek közötti informális, és a nemzetközi jogot szívesen alkalmazó bírák közötti tudás alapú közösség jellemzi, ez utóbbtól nem függetlenül, jellemző a szerződések közvetlen alkalmazása a belső jogban. Ezek között az államok között természetessé vált a békés konfliktus megoldás, vitáikban a jogi eszközök preferálása. Saját nemzetközi intézményeik vannak, amelyek hatékony nemzetközi kormányzást garantálnak.⁸ Ezt a koncepciót, amely a nemzetközi közösséget a jog zónájába tartozó és azon kívüli államokra osztotta, sok bírálat érte. Ezek egyrészt arra hívták fel a figyelmet, hogy a közös értékek ellenére a gyakorlat nem ilyen szép, így például a nemzetközi szerződések közvetlen, bíróság előtti kikényszerítése még más angolszász államokban, például az Egyesült Királyságban vagy Ausztráliában sem preferált. Másrészt arra hívták

fel a figyelmet, hogy ez a különbségtétel a nem liberális államok kizárásához vezethet a nemzetközi közösségből, és ez mintegy az engedély megadása az ellenük indítható fegyveres támadásra, háborúra.⁹

Az erőszak tilalma¹⁰

A hidegháború bejeződését követően, a kilencvenes években az ENSZ Biztonsági Tanácsa többször is képes volt arra, hogy a nagyhatalmi vétő alkalmazása nélkül egyetértsen abban, hogy felhatalmazza az államok egyes csoportját, erőszak alkalmazására egyes a nemzetközi konfliktusokban, illetve a kötelező gazdasági szankciókat is elrendelt. A legfontosabb ilyen döntést akkor hozták, amikor Irak fegyveresen lerohanta Kuvaitot.

Az egyetértés korszaka azonban lezárult a NATO 1999. évi Jugoszlávia elleni légi háborúja kapcsán. Az erőszak tilalma a nemzetközi kapcsolatokban az általános felfogás szerint kizárja a humanitárius okokból indított fegyveres akció (humanitárius intervenció) jogszerűségét, legalábbis a Biztonsági Tanács egyetértése nélkül, amely a NATO fellépés magyarázatául szolgálhatott volna. Ugyanakkor, ha nem történik meg, a boszniai események után újabb etnikai tisztogatásra és genocídium jellegű atrocitásra kerül sor a nemzetközi közösség tényleges közbeavatkozása nélkül. Következésképpen, noha nem volt meg a Biztonsági Tanács nagyhatalmainak egyetértése, valóban fennállt a sürgető szükség, ami, legalábbis szociológiai értelemben, egyesek szerint nemzetközi jogiban is, indokolta a fellépést. Azt sem szabad elfelejteni, hogy bármennyire is vitatható volt a cselekmény nemzetközi jogszerűsége, politikai értelemben viszonylag erős legitimitációt jelentett az, hogy elindításáról az Észak-Atlanti Tanács döntött, nem egyes NATO államok akciójáról volt tehát szó.

A 2001. szeptember 11.-ét követően, az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság által az afganisztáni Talibán rezsim ellen indított fegyveres támadás esetében a Biztonsági Tanács nem rendelt el fegyveres szankciót. Ugyanakkor a 2001. szeptember 11.-i terroristatámadásokra, az események másnapján reagálva, 368. számú határozatában „elismerte az egyéni és kollektív önvédelem jogát.”. Ez úgy értelmezhető, hogy az adott helyzetben, a Biztonsági Tanács nem kívánt élni az ENSZ Alapokmányában kapott jogkörével a támadó elleni fegyveres intézkedést illetően, hanem szabad utat engedett az Egyesült Államok „egyéni és kollektív” önvédelmének. Ezzel elismerte, hogy az Egyesült Államok önvédelmi helyzetbe került Afganisztánnal szemben, hiszen a támadásokat végrehajtó Al-Kaida összefonódott a Talibán rezsimmel, annak előkészítésében „komoly része volt”. Ez utóbbi az agresszió meghatározásáról szóló ENSZ közgyűlési határozat által

támasztott előfeltétel, ahhoz, hogy egy állam terrorizmust támogató állam magatartása az adott fogalom alá legyen vonható. Következésképpen a nemzetközi jogi kérdés az, hogy az Egyesült Államok és szövetségese jogszerűen élt-e az önvédelem jogával, vagy sem. A nemzetközi szokásjog alapján ezzel kapcsolatban főként a közvetlenség és az arányosság követelménye támasztható. Ami az első feltételt illeti bár a támadás megindulására egy hónappal később került sor, a késedelmet indokolta a földrajzi távolság. Az ellentámadás nem megtorlás, a további támadás megakadályozása indokolja, és ezzel a céllal kell arányosnak lennie. Ez utóbbi tekintetben felmerülhetnek kétségek, mivel teljes rezsimváltás nélkül is megsemmisíthetőek voltak az Al-Kaida kiképző központjai, és üldözhetőek lettek volna vezetői és elkövetői. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy valójában nem következett be teljes rezsimváltás, hiszen az állam jelentős területén a Talibán megőrizte hatalmát, és a központi hatalom megdöntése szükségesnek tűnhetett arra, hogy Afganisztán felhasználhatóságát megakadályozzák.

Mindezzel szemben Szaddam Husszein iraki vezér hatalmának megdöntése érdekében, a nevezett két állam által indított fegyveres támadás esetén aligha volt önvédelmi helyzet, mivel nem állt a küszöbön iraki támadás, amely egy preemptív támadást indokolt volna. Szaddamnak lehettek volna ilyen szándékai, de eszközök, tömegpusztító fegyverek, nem álltak a rendelkezésére. Azt sem sikerült bizonyítani a háborút indító államoknak, hogy az iraki diktátornak olyan mérvű terrorista kapcsolatai lettek volna, amelyek, hitelt érdemlő, közvetlen fenyegetést jelentettek volna. Ami pedig a Biztonsági Tanács egyetértését illeti, ha az a korábbi Irakkal kapcsolatos határozatokból kiolvasható lett volna, akkor az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság nem törekedett volna az utolsó pillanatig pozitív döntés kicsikarására. Hiányzott a teljes NATO politikai jellegű legitimitációja is. Így maradt a lehetőségként a hosszabb távú fenyegetésre adott preventív csapásként való legitimizálás, az ilyen támadás azonban nemzetközi jogsértő. Szaddam súlyos emberi jogsértései viszont már jóval korábban indokolhatták volna a támadást, már amennyiben azzal a Biztonsági Tanács egyetért. Az elkövetett jogsértés nem hidalható át azzal sem, hogy a nemzetközi közösség érdekében történt a dolog, és azoknak kellett cselekedniük, akik erre hajlandóak voltak.

Az állandó semlegesség kiüresedése

A hidegháború befejeződésének eredményeként az állandó semlegességből eredő kötelezettségek köre erősen szűkült, tartalma napjainkban csupán katonai

jellegű, politikai és gazdasági oldala már nincs. Egészen pontosan fogalmazva a védelmi-biztonságpolitikai területén is csupán a NATO-tagság tekinthető tilosnak.

Amikor az osztrák külügyminiszter 1989 júliusában, az állandóan semleges Ausztria benyújtotta a csatlakozási kérelmét az EK-hoz, kizárta a közös védelmi politikában való részvételét, amely Belgium ellenállását váltotta ki. A belga külügyminiszter a probléma megoldására a Szovjetunió és az EK közötti tárgyalásokat javasolt az osztrák semlegesség természetéről. Ausztria azonban ezt – teljes joggal – elutasította. Az osztrák kormány egyértelművé tette, hogy az osztrák semlegesség természetének értelmezés Ausztria ügye, és az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat harmadik fél nem folytathatja. 1990 februárjában – a közép és kelet-európai változások után – Ausztria a csatlakozási igény megerősítéséről szóló *aide-memoire*-ban már úgy foglalt állást, hogy az EK-tagságból eredő valamennyi jogot és kötelezettséget vállalja. Anélkül, hogy tovább követné az osztrák csatlakozás további állomásait, elégséges megállapítani, hogy Ausztria teljes jogú EK-tagságával együtt részt vesz a közös külpolitikával és biztonságpolitikával foglalkozó európai uniós együttműködésben. A szintén a kilencvenes évek közepén csatlakozott, állandóan semlegesnek tekinthető Svédország és Finnország helyzete is hasonló Ausztriához.

A svájci semlegesség értelmezése is megváltozott – jelentős szerepe volt ebben a Szövetségi Tanács által életre hívott munkacsoport 1992. márciusi jelentésének – amely a neutrális státust katonai elemére szűkíti. Svájc az EK-n kívül maradás mellett döntött, de nem kül- és biztonságpolitikai együttműködés meglévő rendszere, hanem egyéb, főként gazdasági okok miatt. Svájc egyébként kifejezte csatlakozási szándékát a NATO békepartnerségi együttműködéséhez anélkül, hogy az ebben a keretben szervezett hadgyakorlatokon részt venne.

Ami az ENSZ kollektív biztonsági rendszerével való együttműködés területét illeti, ott is változás történt, illetve teljesen egyértelművé vált a helyzet. Az Öböl-háborúban az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelt szankciók kapcsán Svájc visszatért a Népszövetségben 1938 előtt vallott álláspontjához, azaz a gazdasági jellegű ellenintézkedések végrehajtását elfogadta, míg a katonaiakat nem. Ausztria teljes mértékben és fenntartás nélkül támogatta az Irak elleni szankciókat elrendelő intézkedéseket, ami a katonai ellenintézkedések tekintetében a gyakorlatban azt jelentette, hogy Ausztria engedélyezte, hogy a szövetséges harci gépek átrepüljenek a területe fölött, illetve azon a katonai felszerelést szállítsanak át.

A terrorizmus elleni együttműködés

1994-ben az ENSZ Közgyűlése a nemzetközi terrorizmus felszámolására szolgáló intézkedésekről szóló nyilatkozatában, majd az azt kiegészítő 1996. évi deklarációjában megállapította a terrorizmus bűnös és igazolhatatlan jellegét. Ezzel több évtizedes vita után a nemzetközi közösség elfogadta, hogy a terrorizmus az önrendelkezésért folytatott küzdelemnek nem lehet elfogadott eszköze. Ezzel az önrendelkezésre hivatkozó terrorizmus elvesztette azt a legitimitását, amelyet korábban számos ENSZ közgyűlési határozat, sőt a túszedést tilalmazó nemzetközi egyezmény biztosított a számára. (Ez utóbbi kivételt tesz lehetővé az önrendelkezésért folytatott küzdelemre hivatkozó elfogott terrorista számára a „vagy kiadni, vagy megbüntetni” szabály alól. Az ENSZ főtitkárának 2005. évi jelentése a világszervezet reformjáról még tovább vitte volna, kimondta, újra kimondta azt a nemzetközi humanitárius jogi elvet, hogy az idegen megszállókkal szembeni ellenállás csak addig legitim, amíg katonai alakulatok ellen folytatják.

A terrorizmus fogalmáról és egy általános, egyetemes terrorizmus elleni egyezményt az államok évtizedeken keresztül sem voltak képesek elfogadni. Ami az első kérdést illeti az 1999. évi a terrorizmus finanszírozásának visszaszorításáról szóló egyezmény elfogadott egy használható fogalmat, ez azonban csupán az adott összefüggésben van hatályban. „Bármely olyan cselekmény, amely polgári személy vagy fegyveres ellenségeskedésben részt nem vevő más személy halála vagy súlyos testi sérülése érdekében követnek el, ha a cselekmény célja, annak természetéből vagy összefüggéseiből következően az, hogy megfélemlítsen vagy egy kormányt vagy nemzetközi szervezetet valamely cselekmény megtételére, vagy attól való tartózkodásra kényszerítsen.”. Jellemző egyébként, hogy ezt az egyezményt 2001. szeptember 11. előtt mindössze négy állam erősítette meg, amelyek között nem volt ott az Egyesült Államok. A nevezetes napon történtek után megindult egy általános ENSZ egyezmény kidolgozása, ez azonban még nem fejeződött be.

Emberi jogok nemzetközi védelme

A hidegháború idején az emberi jogok szerepének és jelentőségének értelmezése volt az egyik legvitatottabb kérdés a Kelet és a Nyugat között. A politikai párbeszéd során a Nyugat az emberi jogok érvényesülését firtatta, míg a Kelet szovjet típusú diktatúrai defenzív és apologetikus pozícióban szívesebben hivatkoztak a „a béke ügyére” és a fegyverzetkorlátozás fontosságára. Ha mégis az emberi jogokról beszéltek, a gazdasági, szociális és kulturális jogok általuk vallott fölfogását kérték számon, a Nyugaton, amely viszont a polgári és a politikai

jogokra helyezte a hangsúlyt. A Kelet ellenségesen viszonyult az emberi jogi kötelezettségek nemzetközi ellenőrzéséhez, míg a Nyugat az államközi intézményekhez intézhető egyéni panasz és a helyszíni ellenőrzés fontosságát húzta alá. A konfliktus lényege a másik oldal társadalmi rendszerének a vitatása volt, hiszen a Kelet súlyos emberi jogsértései az egypárti diktatúrák működéséből következtek, míg például, a munkához való jog szükségszerű következményének tekintett teljes foglalkoztatottság, amit a Kelet kért számon, a Nyugaton, csupán célként értelmezhető a magántulajdonra épülő piacgazdaság körülményei között.

A hidegháború elmúltával eltűnt a szocialista emberi jogi koncepció, csakúgy, mint nemzetközi következményei. Ily módon sokkal láthatóbbá váltak az Egyesült Államok és Európa közötti nézetkülönbségek, továbbá az Észak-Dél megosztottság. Az Egyesült Államok és Európa ellentétének alapja az egyéni jogok és a felelősség eltérő értelmezéséből ered. Az amerikai felfogás mind a két területen kiterjesztőbb és individualistább. Amerikában a vélemény és a fegyverviselés szabadsága szélesebb, de a bíróságok súlyosabb szabadságvesztéseket alkalmaznak és halálbüntetést is kiszabnak. Az Egyesült Államok gyakorlata tagadja gazdasági, szociális és kulturális jogok létét, mivel azok nem vagy csupán töredékesen kényszeríthetők ki bíróság által, és mert az öngondoskodás feladásához, vezethetnek, ugyanakkor a tulajdonhoz való jogot sokkal kevésbé tartják korlátozhatónak, mint Európában. Az amerikai felfogás az emberi jogok nemzetközi védelme területén is individualistább az európainál. Ennek az, az oka, hogy az Egyesült Államok önképe szerint a világ legszabadabb állama, így nincs igazán szüksége arra, hogy nemzetközi egyezmények útján nyújtson garanciákat a polgárainak. Így, az 1966-ban aláírt ENSZ Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát az Egyesült Államok csupán Clinton első elnöksége idején ratifikálta. Más egyezmények megerősítését egyes érdekcsoportok mind a mai napig megakadályozzák, például ez a helyzet a Nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés kiküszöböléséről szóló egyezményt bizonyos lobbik hatására valamiféle ultrabalos, feminista kötelezettségvállalásnak tekintik.

Ami az Észak-Dél nézeteltérést illeti, annak lényege az emberi jogok egyetemes jellegéről folytatott vita. Az eredetileg nyugati emberi jogok egyetemes, minden embert megillető koncepciójának nemzetközi joggá válása felvetette a kérdést, hogy a világ nem európai civilizációi mennyire fogadják azt el. Egyúttal a hidegháború elmúltával a demokratikus és a diktatórikus államok ellentéte az emberi jogok védelmét illetően elsősorban a kulturális relativizmus¹¹/kulturális imperializmus, illetve az univerzalizmus vitájaként jelenik meg. Ugyanaz a történet két ellentétes felfogásban elmesélve: a kulturális különbségek tisztelete kizárja/nem zárja ki az egyetemes emberi jogok számonkérését. A kulturális relativizmust

elméleti síkon enyhíti az a sok intellektuális erőfeszítés, amely arra irányul, hogy bizonyítsa: az emberi jogok eszméje nem áll távol az iszlám, a hinduizmus és számos más nem nyugati szellemi, vallási irányzattól. Politikai síkon, a kulturális relativizmus gyengül a modern technika, illetve a nyugati tudatipar emancipáló hatása, illetve az értékközpontú külpolitikai nyomás eredményeként. Az univerzalizmust intellektuális értelemben lazítja a posztmodern irónia, annak felismerése, hogy az emberi jogi kultúra által dominált globális közösséghez tartozás érzése egyszerűen túl veszélyes az emberiség többsége számára,¹² míg politikai síkon enyhíti, és elnézővé teszi a geopolitikai alapú barátság. Ilyen módon létre jöhet a kiegyenlítődség. A „nyugati” emberi jogokat súlyosan és tömegesen megsértő fejlődő államok szívesen hivatkoznak a kulturális különbségekre. Arra tudniillik, hogy az eltérő kulturális hagyományok az emberi jogok megsértését viszonylagossá teszik, mi több azok állandó felemlegetése a Nyugat hegemónikus törekvéseit szolgálja.

Az emberi jogok kérdése tehát egyértelműen a nemzetközi politikai napirend részévé vált. Az ezzel foglalkozó nemzetközi intézményi hálózat is, viszont az esetek többségében nem képes arra, hogy megfélemlítse a súlyos jogsértő államokat, csak figyelmeztető jelzéseket küld a nemzetközi közösségnek, és amit ez utóbbin kívül tesz, az nem más, mint az egyébként lényegében jogszerűen eljáró államok ösztökélése a jó út további követésére.

A súlyos és tömeges emberi jogsértések megállítását célzó és kivételesen sorra kerülő humanitárius intervenciókra csak olyan politikai helyzetben kerül sor, amely a nagyhatalmakat fellépésre készíti. Az 1990-es években az ENSZ Biztonsági Tanácsa az Alapokmányban kapott felhatalmazását kiszélesítve a nemzetközi béke és biztonság veszélyeztetéseként értelmezett több súlyos emberi jogsértésekre vezető belső konfliktust (a volt Jugoszlávia, Szomália, Libéria, Ruanda, Haiti) és a volt Jugoszláviával kapcsolatos 808. (1993), illetve a Ruandával kapcsolatos 955. (1994) határozatában elvi élel is kimondta, hogy az „emberi jogok széles körű megsértése” veszélyezteti a békét. A nevezett konfliktusokban a Biztonsági Tanács fegyveres erő alkalmazásával nem járó intézkedéseket tett, sőt a válság elmélyülése miatt többször lehetővé tette „minden szükséges eszköz igénybe vételét.” Hiányzott viszont, amint erről korábban már volt szó, a Biztonsági Tanács felhatalmazása a NATO által a koszovói véres események miatt Kis-Jugoszlávia ellen 1999-ben indított légi háborúhoz.

Ha a vállalt kötelezettségek tiszteletben tartására történő rászorítást vizsgáljuk, a nemzetközi jog az emberi jogi egyezményekbe foglalt eljárásokat preferálja. Az ENSZ Nemzetközi Bírósága „A katonai és félkatonai tevékenység Nicaraguában illetve Nicaragua ellen” ügyben megállapította, ha az emberi jogokat nemzetközi egyezmények védik, akkor az emberi jogok tiszteletben tartásának

ellenőrzéséről magukban az egyezményekben gondoskodnak.¹³ Ennek a tételnek azonban ellentmond az államok gyakorlata, amely egyre szélesebb körben alkalmazza külpolitikájának részeként az emberi jogok tiszteletben tartását más államokkal. Ez lényegében azt jelenti, hogy az önálló államként elismerés, a pénzügyi, gazdasági segítségnyújtás, a kereskedelmi kedvezmények, a fegyvereladás, a nemzetközi intézményekbe való felvétel támogatása előfeltételének tekintik az emberi jogok érvényesülését. Különösen nagy jelentősége van egyes szerzők számára az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásának az önálló államiság feltételéül támasztása, ahogyan azt például a Badinter Bizottság tette. Mások még tovább lépnek. Michael Reisman szerint az alapvető emberi jogokat súlyosan megsértő entitások nem is államok, mivel a szuverenitás lényege a népszuverenitás, amelynek gyakorlása az alapvető politikai jogok útján történik.¹⁴

Az emberi jogi feltételeesség kapcsán felvetődik a kölcsönösség hiányának és a szelektivitásnak a problémája. Az első arra utal, hogy a gazdasági, katonai hatalmakkal szemben a függő helyzetben lévő államok aligha léphetnek fel az ilyen államokkal szemben. A második pedig arra, hogy az emberi jogi külpolitika nem feltétlenül mér egyenlő mércével, a baráti államok sokkal kedvezőbb bánásmódban részesülhetnek.

A kilencvenes évek a kisebbségi nyelvek és kultúrák, a kisebbségi jogok nemzetközi védelmének kitejesedését hozta. ENSZ Közgyűlési Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól 1992-ben fogadták el. A nyilatkozat legfőbb jellemzője, hogy nem marad a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 27. cikk keretei között, igyekszik kiküszöbölni annak hiányosságait, beszél az állam tevőleges kötelezettségeiről, a közéleti nyelvhasználatról, óvatosan bővíti a védett jogok körét.

A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját az Európa Tanács keretében fogadták el, 1993-ban. A Nyelvi charta nem véd kisebbségi nyelvi jogokat, hanem magukat a kisebbségi vagy regionális nyelveket, az európai kulturális örökség részeként. A védelem tárgyát tehát nem a nyelvi kisebbségek vagy az ő jogaik adják, hanem az európai kultúra veszélyeztetett részét képező kisebbségi vagy regionális nyelvek. Mivel azonban egy nyelv nem létezhet az azt használó nép nélkül, a Charta, rejtetten és közvetlen, mégiscsak jogokat ad az azt beszélőknek. Ez a jezsuita megközelítés okos módon félreteresi a nemzetállamok kormányainak gondot okozó kérdéseket, és arra összpontosít, amiben széleskörű egyetértés van.¹⁵ A Nyelvi charta alapján alapvető védelem jár minden regionális vagy kisebbségi nyelvnek, - míg objektív helyzetük, de a részes állam döntése alapján, - viszonylag pontos szabályok szerint kell őket védeni a szerződés III. része alapján, igaz, hogy az állam a részes fél

választhat a kötelezettségek között. Az Európa Tanács Keretegyezménye a nemzeti kisebbségek védelméről az első, többoldalú, nemzetközi jogilag kötelező instrumentum, amely teljes egészében a nemzeti kisebbségek jogaival foglalkozik. A Keretegyezmény preambuluma megállapítja, - hogy, amint azt az európai történelem viharai bebizonyították, - a nemzeti kisebbségek védelme a kontinens békéjének és stabilitásának lényeges eleme. A Keretegyezmény alapelveket mond ki, a keretet tehát a részes államok belső jogszabályainak és kisebbségi politikájának kell kitöltenie. A szöveg nem tartalmazza a nemzeti kisebbség meghatározását, mivel abban az európai államok nem tudtak megállapodni. A szerződés szövege nem foglal magába kollektív, hanem egyénileg és másokkal közösségben gyakorolhatóakat, hasonlóan más nemzetközi szerződésekhez, illetve dokumentumokhoz. Ehhez ötödikként hozzátehető, hogy a végrehajtás ellenőrzése nem teszi lehetővé a panaszjogot, időszaki jelentések ellenőrzése útján történik.

Ami az emberi jogok nemzetközi védelmének további intézményrendszerének fejlődését illeti, érdemes emlékeztetni rá, hogy az organikus, és nem előre eltervezetten történik, egyetemes és regionális szinten is a politikai egyetértés mentén jön létre. Noha az egyes mechanizmusok létrehozói tudatosan építettek a rendelkezésre álló tapasztalatokra, és annak rendszerét a kölcsönhatások teljes egészében átszövik, a nemzetköz védelem esetében célszerű különbséget tenni a politikai és a jogi ellenőrzés és felülvizsgálat között. Amint Asbjorn Eide megállapítja, a politika és a jogi jelleg megkülönböztetése az előbbi feladatokat ellátó testület összetételére és eljárására utal. Ha szerv kormányképviselőkből áll, akiket otthonról kapott utasítások szerint végzik a tevékenységüket, akkor a szerv politikainak minősül. (Az is igaz viszont, hogy egy független szakértőket egyesítő testület, csupán előfeltétele a jogi jellegű felülvizsgálat végzésének, a vállalt kötelezettségek felett. Ehhez a minőséghez azonban jogi, - pontosabban bírói jogalkalmazói, - jellegű tevékenységet kell ellátni. Eide a jogi jellegű felülvizsgálat további előfeltételének tekinti a kötelezettségek pontos megfogalmazását, és hozzáteszi, a jelentéstételi eljárás, mivel, fő feladata az államokkal kialakított dialógus a végrehajtási lehetőségek fokozottabb kihasználása érdekében, szükségképpen inkább politikai, mint jogi, szemben az egyéni panaszos úttal.¹⁶⁾ A politikai felülvizsgálat egyébként sem magas hatékonyságát továbbcsökkenti, ha az azt végző szervben nem egyszerűen az államok képviselői ülnek, hanem azokéi, akik egyébként súlyosan megsértik az alapvető jogokat. Ezek a megfontolások vezettek oda, hogy az Emberi Jogok Bizottsága helyett az ENSZ-ben létrehozták az Emberi Jogok Tanácsát. Az Emberi Jogok Tanácsát létrehozó 60/251. számú ENSZ közgyűlési határozat azonban csupán töredékesen oldotta meg a felvetett problémákat. Annyi került be szövegébe, hogy a Közgyűlés kétharmados többséggel kezdeményezheti az emberi

jogokat súlyosan és rendszeresen megsértő tagok tagsági viszonyának felfüggesztését. Az államokat képviselő személyek függetlensége tekintetében pedig mindössze annyi garancia van, hogy azokat a Közgyűlés választja közvetlenül, abszolút többséggel.

A magyar nemzetközi jogi doktrína átalakulása

A szocialista korszakban a nemzetközi jog magyar doktrínája a szovjet egy változata volt. Napjainkban sem tekinthető önálló koncepciónak, ugyanazokat az értékeket vallja, mint a nyugati, liberális felfogás, de természetesen van sajátos súlypontja.

A nemzetközi jog szocialista doktrínájának vagy koncepciójának központi eleme a szuverenitás szent tehene volt. Ez önmagában is ellentmondást jelentett, mivel a szovjet tömb államai (a Varsói Szerződés Szervezetének és a KGST-nek a tagjai) a valóságban nem voltak szuverének, természetesen a Szovjetunió kivételével. Ennek az ellentmondásnak a nemzetközi jogi magyarázatát szolgálta a szocialista internacionalizmus alapelve, amely a szocialista országok közötti viszonyokat szabályozó legfőbb norma volt. Az ENSZ Alapokmányában található alapszabályok csupán egyfajta minimumot jelentettek a szocialista államok viszonyában, míg a szocialista internacionalizmus ezek felett helyezkedett el, a magasabb szintű kapcsolatokat tükrözve. A szocialista internacionalizmus tartalmát a két elv, a kölcsönös segítségnyújtás, illetve a testvéri barátság és együttműködés adta. Az első elv azt jelentette, hogy az egyik szocialista állam által egy másiknak nyújtott segítségnyújtásnak egyszerre kellett az abban részesülő és az egész szocialista közösség kölcsönös érdekeit szolgálnia. Nem volt kétséges, hogy melyik állam határozta meg azt, hogy mi volt az egész szocialista közösség kölcsönös érdeke. A második alapelv alapján a szocialista államoknak koordinálniuk (valójában egységesíteniük) kellett nemzetközi fellépésüket, és sohasem bírálni egymást a nemzetközi fórumokon. (Természetesen a független szocialista államok, így Kína és Jugoszlávia eltérően értelmezték.)

A nyolcvanas évek végén jól látható váltak a szocialista koncepció felbomlásának jelei, mind a tudományos munkákban, mind az állami gyakorlatban. A tudományos munkákban olyan korábban kevésbé vizsgált kérdések elemzésére került sor, mint az ENSZ Nemzetközi Bírósága, a kisebbségek nemzetközi jogi helyzete vagy a nyugati elméleti kérdésekkel foglalkozó szakirodalom, a következtetések pedig újak voltak. Csupán egy konkrét példa. Egy jelentős elméleti kérdésekkel foglalkozó munka, a nyugati szakirodalom alapján, főként az emberi

jogok nemzetközi jogi védelme útján megvalósuló politikai kultúra közvetítését, a nemzetközi jog egyik fő funkciójaként azonosította.¹⁷

Az állami gyakorlat is dinamikusan változott. A magyar diplomácia a szocialista rendszer utolsó éveiben egyre komolyabban vette az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretében vállalt humanitárius kötelezettségeket, és olyan belső lépések alátámasztására használta őket, amelyeket más szocialista államok nem jól fogadtak. Ilyenek volt például a külföldre utazás megkönnyítése, avagy a műholdas televízióadások fogásának lehetővé tétele. Ugyanakkor persze törekedett a Szovjetunióval való nyílt konfrontáció elkerülésére.¹⁸ Az EBEÉ Bécsi Konferenciájának második felében a Magyarország egyre aktívabb lett a kisebbségi jogok területén. Korábban a szocialista államok ezen a területen is ragaszkodtak az egység és az egymással való szolidaritás gyakorlatához. 1988-ban Magyarország szakított ezzel a hagyománnyal, és támogatta a román kisebbségpolitikát elítélő kanadai kezdeményezést. Elsőként történt meg, hogy egy szovjet szövetséges átlépett a kelet-nyugati elválasztó vonalon. Ebben a kérdésben Magyarország az ENSZ Emberi Jogok Bizottságában is cselekedett, egyik kezdeményezője volt a Romániát elítélő határozatnak (Resolution 1989/75). A határozat többi kezdeményezője kizárólag nyugati állam volt. Magyarország még 1988-ban csatlakozott az ENSZ Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya Első Opcionális Jegyzőkönyvéhez, és ezzel lehetővé tette maga ellen az egyezmény megsértése miatti nemzetközi panaszt. 1989 őszén pedig felfüggesztette a magyar-NDK utazási megállapodás bizonyos rendelkezéseit és jegyzőkönyvét azért, hogy nemzetközi jogilag így tegye lehetővé a kelet-német menekülteknek, hogy Ausztriába távozzanak. Amikor az NDK kormánya hivatalos jegyzékében az egyezmény megszegésével vádolta Magyarországot, a magyar kormány válaszában rámutatott arra, hogy a mindkét állam által elvállalt Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, illetve az EBEÉ kertében vállalt humanitárius kötelezettségek magasabb értéket képviseltek és logikus lépésnek tekintette az azokkal ellentétes kétoldalú szabályok felfüggesztését.

A politikai változás eredményeként létrejött, új magyar liberális nemzetközi jogi doktrína, a nemzetközi joguralom eszméjéből indul ki. Legfőbb sajátos vonása, megítélésem szerint, a kisebbségi jogok nemzetközi védelmének hangsúlyozása. 1990 őszén, az ENSZ Közgyűlésében a magyar külügyminiszter így fejezte ki ennek lényegét: „Üdvözljük, hogy egyre inkább tudatossá válik, hogy a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek jogai az egyetemesen elismert emberi jogok részét képezik.”¹⁹ Ez a hangsúly természetes, ha arra gondolunk, hogy a szomszédos államokban nagy létszámú magyar közösségek élnek, és a nemzetközi szervezetek keretében a kisebbségek védelmére elfogadott normák garantálják a jogoknak azt a minimális körét, amelyet az identitás

megőrzése elsődleges garanciájának tekinthetünk. Következésképpen, a magyar politikusok és diplomaták mind két, mind többoldalú keretben érthető módon komoly erőfeszítéseket tesznek a kisebbségi jogok nemzetközi védelme kiszélesítése és mélyítése érdekében. Az ez irányú aktivitás jól látható volt az Európa Tanács releváns nemzetközi egyezményeinek kidolgozása és elfogadása során, avagy az Európai Konvent munkájában.

A nemzetközi jogi doktrína megváltozásának (és persze a jogállam létrejöttének), igen fontos következménye, hogy a belső bíróságok ma már elismerik a nemzetközi jog normatív erejét. Az alkotmánybíróság döntő szerepet játszott ennek a folyamatnak az elindításában. Paradigmatikus esetnek tekinthető a döntés a halálbüntetés alkotmányellenességének megállapításáról.²⁰ A döntés idején a magyar államot nem kötötte ilyen tartalmú nemzetközi jogi kötelezettség. Sólyom László alkotmánybíró párhuzamos véleményében rámutatott, hogy helyes volt a halálbüntetés eltörlésére vonatkozó nemzetközi tendenciát figyelembe venni. Ez a döntés mintegy elvette az értelmét az Emberi Jogok Európai Egyezménye Hatodik Kiegészítő Jegyzőkönyve, illetve Polgári és Politikai Jogok Második Opcionális Jegyzőkönyve ratifikálása kapcsán kibontakozó esetleges vitának. Egy másik fontos döntésében az Alkotmánybíróság rámutatott a Büntető Törvénykönyv elévülési szabályai nem alkalmazhatók a négy 1949. évi genfi egyezmény közös 3. cikke súlyos megsértésének eseteiben. Ezek a súlyos megsértések emberiesség elleni bűncselekmények voltak, és így az 1968. évi New York-i egyezmény alapján esetükben nincsen elévülés.²¹ (Ezzel a döntéssel az Alkotmánybíróság, keskeny, de szigorúan jogállami utat talált az 1956. évi forradalom idején súlyos bűncselekményeket elkövető, és még életben lévő elkövetők elleni eljárás megindítására.)

A nemzetközi jog a politikai vitákban is fontossá vált. Példaként elég a 2003-2005-ben lezajlott vitára utalni a szomszédos államokban élő magyarok kettős állampolgárságáról. Ami pedig a nemzetközi jog felsőoktatási tantárgyként való oktatását illeti, szimptomatikusnak tekinthető, hogy két vezető nyugati tankönyvet is lefordítottak magyarra és a jogi fakultásokon használják is őket.²²

Hivatkozások

¹ Hans Kelsen: Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public. *Recueil des cours de l'Académie de droit international* (1926/IV) 325-6 old, idézi: Martti Koskenniemi: *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law*. Cambridge, University Press, Koskenniemi: *The Gentle Civilizer of Nations* i.m. 246. old

² Martti Koskenniemi: u.o.

³ Hans Kelsen: *Peace Through Law* (1944) 13. old, idézi: Carl Landauer: Antinomies of the United Nations: Hans Kelsen and Alf Ross on the Charter. *EJIL* 14. évf. (2003) i.m. 774-5 old

⁴ Hans Kelsen: i.m. 3. old

⁵ Hans Kelsen: *The Law of the United Nations* (1952) 18. old, idézi: Valki László: *A nemzetközi jog társadalmi természete*. Budapest, KJK, 1989, 260. old

⁶ A langyos béke kifejezést Zbigniew Brezinski vezette be, lásd: *The Consequences of the End of the Cold War for International Security*. Adelphi Paper, No. 265, 1990/91, I. rész, 3. old

⁷ Immanuel Kant: *Az örök béke*. Fordította: Babits Mihály. Budapest, Európa, 1985, 28-29. old

⁸ Például lásd: Anne-Marie Slaughter: *International Law in a World of Liberal States*. *EJIL* 6. évf. (1995)

⁹ José E. Alvarez: *Do Liberal States Behave Better? A Critique of Slaughter's Liberal Theory*. *EJIL* 12. évf. (2001)

¹⁰ A magyar szakirodalomból lásd elsősorban Valki László: A szeptember 11-i támadás és a nemzetközi jog. In: Tóth Péter. *Válaszok a terrorizmusra*. Budapest, SVKH, Chartapress, 2002, illetve: uő.: *Az ENSZ-reformok sorsa Külügyi Szemle* 4. Évf. (2005)

¹¹ A dolog lényege annak tagadása, hogy az "ember" létezik. Joseph de Maistre annak idején így írt: "Az 1795-ös alkotmányt – mint elődeit is – az ember számára készítették. A világban azonban nincsen ilyen létező. Láttam életem során franciákat, olaszokat, oroszokat stb.; Montesquieu jóvoltából azt is tudom, hogy lehet valaki perzsa. Az ember-rel viszont életemben sohasem találkoztam, ha létezik, számomra ismeretlen." Maistre-t idézi Isaiah Berlin: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Budapest, Európa, 144. old.

¹² Richard Rorty: *Human Rights, Rationality and Sentimentality*. In: Micheline R. Ishay (szerk.): *The Human Rights Reader*. London, Routledge, 1997. 264. old.

¹³ *ICJ Reports*. 1986, paragraph 267.

¹⁴ Lásd: Michael Reisman: *Sovereignty and Human Rights in Contemporary International Law*. *AJIL* 84. Évf. (1990)

¹⁵ Dónall O'Riagáin: *The political importance of the European Charter for Regional or Minority Languages*. In: *Implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages*. Regional or Minority Languages, No. 2, Strasbourg, Council of Europe Publishing, 1999, 16. old

¹⁶ Lásd: Asbjorn Eide: *Future Protection of Economic and Social Rights in Europe*. In: arie Bloed, Lisolette Leicht, Manfred Nowak és Allan Rosas (szerk.): *Monitoring Human Rights in Europe. Comparing International Procedures and Mechanisms*. Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1993

¹⁷ Valki László: *A nemzetközi jog társadalmi természete* Budapest, KJK, 1989, 156-157. old

¹⁸ Gyarmati István: *Az Európai Biztonsági Értekezlet / Szervezet és Magyarország*. In: *A Helsinkii folyamat: az első húsz év* (szerk. Dunay Pál és Gazdag Ferenc) Budapest, SKVI, MKI, Zrínyi kiadó, 1995, 170. old

¹⁹ A/45/PV, 1857. old

²⁰ 23/1990 (X. 31.) AB. h.

²¹ 53/1993 X. 13.) AB. h.

²² Kovács Péter lefordította és tömörítette Nguyen Quoc Dinh, Patrick Daillier és Allan Pellet Franciaországban széleskörűen használt tankönyvét, míg az ELTE Nemzetközi jogi tanszéke pedig lefordította Malcolm N. Shaw-nak az angolszász világban gyakran forgatott művét.

Rada Péter

Átalakuló biztonsági kihívások A biztonság dimenziói

Bevezetés

A hidegháború végével érzékelhetővé vált két párhuzamosan zajló, egymással szorosan összefüggő folyamat: a modern nemzetállamra épülő vesztfáliai rendszer átalakulása, és a hidegháborús szembenálláson alapuló nemzetközi biztonsági architektúra elavulása. A két folyamat egymást erősíti, mert a nemzetközi rendszer változása olyan új típusú biztonsági kihívásokkal állította szembe a fennálló biztonsági felépítményt, amelyekre addig nem volt precedens. Míg a hidegháború során az ellenség, a statikus nemzetállam, könnyen azonosítható volt, addig a jelenlegi világunk és a rendszer működése olyan problémákat vetnek fel, amelyeket nem lehet megoldani a vesztfáliai logikára épülő keretek között. A nemzetközi rendszer szereplői számának a növekedése miatt, az „új világrend” komplexebb és bizonytalanabb. Az államokon kívül a nemzetközi szervezetek, a transznacionális vállalatok és a nem kormányzati szervezetek is vitathatatlanul a rendszer teljes jogú szereplőivé váltak. A globalizáció felgyorsította az etatista típusú, a nemzetállam primátusára épülő nemzetközi politikaelmélet erodálódását. A folyamat a szuverenitásra, territorialitásra és legalitásra épülő vesztfáliai rendszer mindhárom tartópillérét megrengette. A globalizáció folyamata értelmet adott a „távszomszédság” fogalmának, mivel a fizikai távolságnak lényegesen csökkent a jelentősége. A jelenlegi nemzetközi kapcsolatok rendszere a kölcsönös függőséggel, az egymásba kapcsolódó érdekhálózatokkal és a kölcsönös egymásrautaltsággal jellemezhető a legmegfelelőbbben.

A megváltozott nemzetközi rendszer keretei között a biztonsági kihívások döntő többsége nem az államokból indul ki. Az államok belső és külső biztonsága között ma már szinte lehetetlen határvonalat húzni. A jelenlegi biztonsági architektúra „elhasználódott”, azok az alapfeltevések, amelyre az egész rendszer épült nem léteznek többé. Az ellenség nehezen azonosítható, és a nemzetállamok nyújtotta keretek között, az „új típusú” konfliktusok kezelhetetlenné váltak. A hidegháború során a legfontosabb biztonsági kihívás a nukleáris háború elkerülése

volt. A hidegháborút követően azonban alapvetően megváltoztak az erő alkalmazhatóságának a keretei, a konfliktusok okai, a háborúk jellege, és nem utolsósorban a biztonságpolitika tartalma. A Szovjetunió és a keleti tömb felbomlásával a konfliktusok egyfajta szétszóródása ment végbe, az államok közötti területről a felbomló államalakulatok nyomán kialakuló biztonsági vákuum keltette anarchikus térbe. A változások további lényeges eleme a kül- és biztonságpolitika társadalmi meghatározottságának növekedése. A folyamat során világossá vált, hogy a biztonságot nem lehet többé a külső, a területhez kötött védelmi képességek kérdésére korlátozni. Az új kihívások, mint az államkudarok, a terrorizmus, az etnikai konfliktusok, a tömeges migráció, a szervezett bűnözés, az erőforrásokért folytatott harc, a kritikus infrastruktúra védelme, nem is térképezhetőek fel rendszeren, a realista paradigmán alapuló, korábbi biztonsági felfogás segítségével.

A szakirodalomban divatos szóval „új típusú kihívásokként” említik azokat a problémákat, amelyek a nemzetközi rendszer átalakulásából fakadtak, pontosabban, a tranzíció miatt felerősödtek. A kifejezés azonban nem pontos, mert ezek a kihívások, mint például a terrorizmus, a tömegpusztító fegyverek terjedésének a kérdése, vagy a környezetromboló gazdasági fejlődés, már jóval a hidegháború vége előtt is jelentkeztek mint kezelendő probléma. Az mindenesetre igaz, hogy a 21. század globális biztonsági kihívásai intenzívebben jelentkeznek, mint bármely korábbi probléma. A terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban nem törekszem minden azonosítható biztonsági kihívás kategorizálására, csupán a saját szubjektív véleményem alapján legfontosabbnak tartott fenyegetések említésére. A kihívások sok szempont alapján tipologizálhatóak, például, hogy állami, vagy nem állami szereplők tevékenysége-e a kiváltó ok, vagy, hogy kit fenyegetnek: az egyes emberek, egy társadalmi csoport, vagy az egész ország lakosságának a biztonságát. A tanulmányban én egy másik felosztást használtam, ami alapján a kihívások természete szerint lehet szétválasztani a problémákat, vagyis, hogy a biztonság melyik szektorában érzékelhetőek. Ez alapján öt szektorba sorolhatóak a kihívások: a katonai, politikai, gazdasági, társadalmi és környezeti szektorokba. A szektorok csak elméletben szétválaszthatóak, és gyakran átfedik egymást, ezért egy-egy biztonsági kihívás egyik, vagy másik szektorba sorolása önkényes döntés eredménye volt. Ami miatt érdemes a különböző szektorok szerint megvizsgálni napjaink kihívásait, az az, hogy tisztában legyünk azzal a ténnyel, hogy a nemzetközi terrorizmus ugyan rendkívül fenyegető probléma, de a klímaváltozás ugyanúgy fenyegeti a globális biztonságot. Vagyis ennek a tanulmánynak a fő célja, hogy rávilágítson arra a tényre, hogy nem lehet

szigorú hierarchikus sorrendet felállítani a biztonsági fenyegetések között, azokat egyformán fontosként kell kezelni.

A biztonságpolitika elméleti kereteinek kiszélesedése

A hidegháborúra berendezkedett biztonsági architektúra a bipoláris világrend bukása után értelmét veszítette, illetve a nemzetközi rendszer átalakulása általában is új problémákat vetett fel. A biztonsági tanulmányoknak magától értetődő módon az új típusú kihívások vizsgálata felé kellett fordulnia. 1970-es évektől a neoliberális elméleti megújulásnak köszönhetően a nemzetközi kapcsolatok elméletében már létezett igény a biztonság fogalmának átalakítására. Az 1970-es évek világpolitikai eseményei egyértelművé tették, hogy a nemzetközi gazdaság folyamatai befolyásolják a biztonságot. De az igazi áttörést az elméletekben egyértelműn a hidegháború vége jelentette. Ahogyan a biztonsági tanulmányok területén kiszélesedett a látókör, úgy általában véve a nemzetközi politikaelméletben is megindult egy átalakulás. Nyilvánvalóvá vált, hogy a biztonság fogalmát nem lehet leszűkíteni pusztán a katonai dimenzióra. A biztonság fogalmának kiszélesítésére való törekvés tisztán megjelenik Barry Buzan munkáságában, aki már az 1983-ban kiadott könyvében kifejtette a biztonság szektorális elméletét, amely mérföldkőnek számít a nemzetközi politikai gondolkodásban. A magát eredetileg neorealistának valló Buzan később, a konstruktivista megközelítésmód úttörőjének számító koppenhágai iskola vezető kutatóival közösen, részletesen kidolgozta a szektorelméletet. Az átalakuló nemzetközi rendszer és az új biztonsági kihívások mélyebb megértése érdekében a biztonság fogalmának kiszélesítését javasolta, és kísérletet tett a biztonság legalább öt szektorának az elkülönítésére. Ezek a szektorok: a katonai, politikai, gazdasági, társadalmi és a környezeti szektorok. Megfogalmazása szerint ezeket a szektorokat csak elméletben lehet elválasztani egymástól, mert azok a való életben átfedik egymást, de a valóság mélyebb megértéséhez és magyarázatához az elméleti elkülönítés mégis elengedhetetlen.

A katonai szektor valójában megegyezik azzal, amit eddig az elméletben tévesen biztonságpolitikának hívtak, és a realista paradigma dominanciája miatt kizárólagos biztonsági dimenzióknak tekintettek. A katonai szektorban megjelennek a korábban ismert realista elemek, vagyis hogy itt az állam legfőbb célja a területének és lakosságának a védelme. Ebben a szektorban a legnagyobb fenyegetést a status quo-val elégedetlen államok jelentik. A katonai szektorban

megfigyelhető, hogy a biztonság egyre inkább kooperatív jelleget ölt, hogy az államok kölcsönösen növeljék a bizalmat és megakadályozzák az agressziót.

A politikai szektorban az államok belső természetükből adódóan nem egyformák, a biztonságot az állam intézményeinek működőképessége jelenti. Az elmúlt 15 évben a nemzetközi biztonságra nézve a legnagyobb kihívást pont a politikai intézményeik elégtelen működése, a gazdasági nehézségek, vagy az etnikai konfliktusok miatt összeomló államok jelentik, ami Buzan politikai szektorának a fontosságára hívja fel a figyelmet.

A gazdasági szektorban már nehezebb egyértelműen meghatározni az állam szempontjából, hogy mi fenyegeti a biztonságát. De világos, hogy a nemzetközi gazdasági folyamatok során keletkezhetnek olyan zavarok, amelyek negatívan érinthetik az összes többi szektort. Vagyis a biztonságot a liberális elvek alapján kiépült, és az élet minden aspektusát átható nemzetközi gazdasági rendszer zavartalan működésének a fenntartása jelenti.

A társadalmi szektorban a különböző minták és motívumok alapján szerveződő társadalmi közösségek önazonossága és annak megőrzése a cél. Jelenlegi világunkban a civilizációk, nemzetek, etnikai közösségek, vallási csoportok, vagy törzsek olyan referenciacsoportoknak tekinthetők, melyek legfőbb célja a csoportot összetartó identitásnak a megőrzése, amely ha veszélybe kerül, akkor azt a csoport alapvető biztonsági fenyegetéséként éli meg.

A környezeti szektor nyilvánvalóan a környezetvédelmi problémák miatt jelent biztonsági fenyegetést. Tisztán látható, hogy a természeti környezetben végbement bármilyen változás közvetlenül érinti az emberek életfeltételeit. A környezeti problémák kezelésében korlátot jelent, hogy azok hatása nem mindig érzékelhető rövidtávon, és hogy a probléma okozója sok esetben nem egyezik annak kárvallottjával. Gondot jelent ugyanakkor, hogy hiába létezik az elméleti felismerés a környezetszennyezés súlyos hosszútávú következményeiről, a mindennapos politikai gyakorlat sok esetben nem veszi figyelembe azt.

A konstruktivista szemléletmódot követő szerzők kívánatosnak tartják, hogy a biztonsági elemzések a biztonság területének kiszélesítésén túl, a biztonság fogalmát vertikális irányba is elmélyítsék. Felfogásuk szerint a világpolitika mai eseményei egyértelműen indokolják a nem katonai jellegű aspektusok és a nem állami szereplők tevékenységének a szélesebb körű vizsgálatát. Ma már könnyen belátható, hogy nem csupán az államok határozzák meg a nemzetközi kapcsolatokat, és a nemzetközi rendszer hatása sem csak materiális jellegű. A nemzetközi rendszer egyben egy kulturális felépítmény is, amely hatással van az egyes társadalmi egységeken keresztül arra az identitás formálódására, amely végső soron az államok külpolitikai cselekedeteinek az arculatát kialakítja.

A katonai szektorban jelentkező kihívások

A hidegháború után egyértelművé vált, hogy a biztonsági szektor számos kérdésre nem képes megfelelő választ adni, ezért átalakításra szorul. Nem szerencsés azonban a 21. század fenyegetéseit új típusú biztonsági kihívásoknak nevezni, habár az vitán fölüli áll, hogy jelenlegi világunkat fenyegető veszélyek számos eddig nem létező problémát is fölvetnek. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a nemzetközi és magyar szakirodalomban is divatos szóval új típusú kihívásoknak nevezett veszélyek nem új keletűek, azok kisebb-nagyobb mértékben végig kísérték a nemzetközi kapcsolatok történetét. Azt azonban el kell ismerni, hogy mindezen problémák sokkal intenzívebben jelennek meg, és a globalizált világban egyre közvetlenebb fenyegetésként manifesztálódnak. A nemzetközi terrorizmus, a tömegpusztító fegyverek, de természetesen a konvencionális fegyverek, terjedése is, a regionális konfliktusok is direkt módon fenyegetik a világ minden államát. A nem állami szereplők által kiváltott fenyegetések mellett ugyanakkor még mindig számolni kell az államok világából kiinduló veszélyforrásokkal is, elég itt említeni például Iránt, Kínát, vagy Pakisztánt. Ezen felül egyre erőteljesebben jelentkezik a kudarcot vallott államok problémája. Gyakorlatilag azt lehet mondani, hogy minden biztonságpolitikai kihívás többé-kevésbé összekapcsolódik a nem működő államokkal.

A katonai szektort említve alapvető változás, ami az 1990-es évek óta egyértelművé vált, hogy ebben a szektorban jelentkező kihívások aszimmetrikusak, a háborúk képe alapjaiban változott meg. Az államok átalakulása egyben azt is jelenti, hogy Clausewitz-i értelemben vett, modern háborúk kora lejárt. A hadviselés forradalma jelenti az átmenetet a modern és a poszt-modern háborúk között. Mary Kaldor a háború megváltozott feltételei alapján a hadviselés három típusát különbözteti meg. Kaldor a „hálózati hadviselés” fogalmával igyekszik leírni azt a folyamatot, ami a felbomló, nem működő államok által keltett biztonsági vákuumban megy végbe. Az összefüggő társadalmi, gazdasági és politikai hálózatok miatt a konfliktusoknak jóval az ország határain túlmutató hatásai vannak. Ezen konfliktusok politikai jellege, amely képes a társadalmat mobilizálni, az ami háborúként definiálja a problémát. A „hálózati hadviselés” legfenyegetőbb oldala, hogy képes az erőszak kultúráját konzerválni a társadalomban, sőt vallási fundamentalizmussal párosulva terjeszteni is azt. Elég utalni például a Pakisztánban, vagy Afganisztánban működő medreszékre, és a feltételezett kapcsolatra az új évezredben bekövetkezett terrortámadások között. Kaldor második kategóriaként említi a „távolsági hadviselést”, amely gyakorlatilag egy kockázat áthárító megoldás. A poszt-modern hatalom biztonsági kockázatot

észlel abban a hatalmi vákuumban, amely az államok felbomlása miatt keletkezett, ezért a saját érdekeit követve beavatkozik. De a poszt-modern társadalmak toleranciája rendkívül alacsony a háborús áldozatokat tekintve, így az interveniáló fél igyekszik a háborúját nagy távolságból megvívni és a tényleges harci cselekményeket egy helyi szövetséggel kiviteleztetni. A NATO és a Koszovói Felszabadítási Hadsereg kapcsolata, vagy az afganisztáni „Operation Enduring Freedom”-ban szervesen közreműködő Északi Szövetség a két legutóbbiban megjelenő példája ennek a hadviselési modellnek. A háborúk, vagy a hadviselés harmadik típusát a neo-modern háborúk jelentik Kaldor elméletében. Azok az országok, melyek ezt a hadviselési formát követik, egy Clausewitz-i értelemben vett hagyományos konfrontációra számítanak. Maga a szerző Oroszországot említi példaként, amivel szemben azért mindenképpen kritikaként hozható fel, hogy pont Oroszország az, amely a Szovjetunió felbomlása óta folyamatosan vívja a saját „új háborúit” a Kaukázus térségében. De szintén itt említhető Irán, aki hagyományos államok közti konfrontációra épít biztonságpolitikájában, ami magyarázza, hogy miért törekszik atomhatalommá válni.

Az „új háború” elmélet ugyan tartalmaz logikai buktatókat, de gyakorlatilag lezárja a „nagy háborúk” elméleti korszakát. A 2001. szeptemberi terrorista merényletek, és a közvetlen reakcióként következő afganisztáni háború, arra hívták fel a figyelmet, hogy a 21. század a territóriumhoz kevésbé köthető fenyegetésekről és az arra adott válaszokról fog szólni. A katonai szektorban jelentkező aszimmetria nem csupán kihívás, hanem egy létező jelenség, amely egyszerre jelent sebezhetőséget és eszközt minden nemzetközi szereplő számára. Az igazi problémát az jelenti, hogy a jelenlegi biztonsági rendszer segítségével nem kezelhető. Az aszimmetria mára kilépett a szigorúan vett hadviselés fogalmköréből, és ez az a jelenség, ami miatt a fejlett országok társadalmi is fenyegetetté válnak a kihívások által. A lehetséges „worst-case scenario” szerint a legfenyegetőbb probléma a 21. században a terrorizmusnak és a tömegpusztító fegyverek proliferációjának az összekapcsolódása. Mindezt többek között a Javier Solana féle 2003-as Európai Biztonsági Stratégia is kiemeli. Az aszimmetria ott jelenik meg, hogy premodern politikai szereplők, azaz a nem működő államokat „telephelyként” használó terrorista csoportok, posztmodern fegyverekhez juthatnak, amelyek alapvetően azzal a céllal készültek, hogy racionális államok használják fel őket racionális célok érdekében. Már amennyire egy tömegpusztító fegyver használata racionálisnak nevezhető egyáltalán. Valós veszélyként a biológiai, kémiai és radiológiai fegyverek jöhetnek számításba ebben a kontextusban, mivel egyértelmű, hogy egy terrorista csoport nem fog használható nukleáris technológia birtokába jutni. Ennek több oka is van, egyrészt nukleáris

robbanóanyag előállítása nem olcsó, másrészt az előállításához szükséges technológiai infrastruktúra és szakértelem nem férhető hozzá a polgári felhasználásban. Számos nemzetközi intézmény és konvenció már az előállításához szükséges alapanyagok beszerzését is kontrollálja, ezért még a nukleáris ambíciókkal rendelkező államok, mint Irán, vagy Észak-Korea sem képesek észrevétlenül nukleáris fegyvereket előállítani. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a nukleáris fegyver előállítása sem jelenti még, hogy azt annak elkészítője utána használni is fogja tudni. Nem túl valószínű, hogy egy terrorista csoport nukleáris fegyver használatára törekedne, mivel a költség-eredmény reláció számukra azt értelmetlenné teszi.

A „szegény emberek” atombombái a biológiai, kémiai és radiológiai fegyverek, amelyek potenciálisan terrorista felhasználású pusztító eszközzé válnak, válhatnak. Új jelenség a nemzetközi terrorizmussal kapcsolatban, hogy a terrrorszervezetek ma már, köszönhetően a fundamentalista ideológiájuknak, nem törekszenek a lakosság szimpátiájának a megnyerésére, ezért nem válogatnak a célpontok között. A lehetséges célpontok ezért egyértelműen polgári és nem katonai létesítmények, ami miatt még korlátozott számú áldozat vagy kis mértékű fizikai pusztítás esetén is nagy pszichológiai hatással jár minden ilyen jellegű támadás. További problémát jelent, hogy ilyen fegyverek előállítását sokkal nehezebb kontrollálni, mivel mind az előállításához szükséges technológia és szakértelem, mind a felhasznált alapanyagok duális felhasználásúak, azaz nem egyértelműen pusztító célzatúak, és jelen vannak a mindennapi civil életben. Például egy egyszerű petárdákat gyártó üzem alkalmas kémiai fegyverek előállítására is, illetve a gyógyszergyártásban felhasznált eszközök és technológiák bármikor lehetővé teszik biológiai fegyverek előállítását is. Valamivel nehezebb a terroristák helyzete az úgynevezett „piszkos bombák” azaz a radiológiai fegyverek esetében. Azonban a Szovjetunió felbomlása együtt járt azzal is, hogy a különböző harcászati atomfegyverek őrízetlenül maradtak az elszakadt volt tagköztársaságokban, akiknek sem pénze, sem eszközrendszere nincs azok megsemmisítésére. Az igazi fenyegetést ezen felül az jelenti, hogy pontosan nem is lehet tudni, hogy mennyi ilyen jellegű fegyverről van szó. A probléma komolyságát jelzi, hogy az FBI minden évben helyzetértékelést végez, amely szerint az Al-Kaida, a Hezbollah és a kolumbiai FARC is biológiai, kémiai és radiológiai fegyverek beszerzésére és használatára törekszik. Ezek a szervezetek mindkét alapfeltétellel rendelkeznek a „sikerhez” vezető úton: laboratóriumokat tudnak fenntartani egy-egy nem működő állam területén, és rendelkeznek megfelelő anyagi erőforrásokkal, ami a fegyverek előállításához szükséges.

Nehezen kategorizálható, de szintén új formában jelenik meg a nemzetközi szervezett bűnözőcsoportok által keltett fenyegetés. Jelen tanulmányban csak egyetlen aspektusával szeretnék foglalkozni a problémának, nevezetesen a terrorizmus és a szervezett bűnözés között kialakuló egyre szorosabb együttműködéssel. A különböző maffiacsoportok önmagukban is fenyegethetik egy-egy állam biztonságát, de mivel alapvetően gazdasági motiváció vezérli cselekedeteiket, valójában a kriminológia és nem a biztonságpolitika témakörébe tartoznak. Azonban egyre inkább megfigyelhető az a trend, hogy a terrorista csoportok együttműködést kezdeményeznek különböző területeken a bűnözői csoportokkal, egy, hogy annak infrastruktúráját használják, kettő, hogy saját tevékenységüket finanszírozzák. Az együttműködésnek tehát valójában egyszerű technikai okai vannak, vagyis hiába térnek el a célok a két csoport esetében, az alkalmazott módszerek, amellyel azt elérni igyekeznek, egyre inkább megegyeznek. Léteznek bizonyos faktorok, amelyek kedveznek a szervezett bűnözés és a terrorizmus összefonódásának, ilyenek többek között az állam kudarca, azaz a „rossz kormányzás”, az etnikai, vallási törésvonalak mentén mélyen megosztott társadalom, növekvő jövedelmi különbségek a társadalmon belül, túlszűfolt városok. A két csoport együttműködése elsősorban úgy alakul ki, hogy használják egymás „szolgáltatásait”, például hamis papírok beszerzése, vagy emberrablások során. A későbbiek során az együttműködés olyan intenzívvé válhat, hogy igazából nem lehet megkülönböztetni a két csoportot egymástól, erre Latin-Amerikában számos példa akad, elég csak a Kolumbiában tevékenykedő, már említett, FARC-ra gondolni. A nemzetközi bűnszervezetek problémája ezért jól láthatóan kilépett az egyes országok belügyének hatóköréből, mert ezen csoportok céljaik elérése érdekében terrorista eszközöket használnak, ráadásul a szimbiotikus együttélés során céljaik megváltoznak és transznacionális jellegű öltetnek, mivel egyre több elemet átvesznek a terrorista csoport céljaiból. A transznacionalizálódó bűnözői hálózatok ilyen értelemben nem csak gazdasági és társadalmi dimenzióban jelentenek kihívást, mert segítséget nyújtanak a terrorszervezeteknek a működésükhöz. A terrorizmus ellenes stratégiák gyakran elhanyagolják ezt a tényt, pedig egyre nehezebb a két kihívást külön kezelni.

A politikai szektorban jelentkező kihívások

A politikai intézményrendszer stabilitása, gyakran használt kifejezéssel a „jó kormányzás”, a fenntartható politikai, gazdasági és társadalmi fejlődés előfeltétele. Az egyes államok számára észlelhető legjelentősebb kihívás ebben a

szektorban pont a politikai intézményrendszer instabilitásából fakad. A kudarcot vallott államok elsődleges ismérve, hogy valamiféle zavar folytán a politikai szektor működésképtelenné vált, ami az összes többi szektorban kihívásként jelentkezik. Jelen nemzetközi rendszerünk sajátos karakterisztikájához azonban az is hozzátartozik, hogy a nem működő államok problémája, főleg ha a következmények oldaláról vizsgáljuk, nem kezelhető csupán lokális problémaként. Az Egyesült Államok 2002-es nemzetbiztonsági stratégiája, erre a veszélyre egyértelműen felhívja a figyelmet: „Amerikát ma már nem a versengő, hanem a bukott államok fenyegetik [...] még a leggyengébb államok és kis csoportok is rendelkeznek az erővel, hogy katasztrofális csapást mérjenek akár a legnagyobb nemzetekre is.” A politikai intézmények instabilitása ugyanakkor könnyedén regionális problémává nőhet, mivel a nem működő államok potenciálisan magukban hordozzák a politikai összeomlás veszélyét, amely könnyedén tovagyűrűzhet, tekintve, hogy a gyenge államiság problémája bizonyos földrajzi régiókban koncentrálódik.

A politikai intézményrendszert figyelembe véve alapvető kérdésként jelenik meg, hogy az adott állam demokratikus-e. A demokrácia definíció szerint az emberek uralmát jelenti, azaz minimális követelmény, hogy legyenek többpárti szabad választások. Azonban mindez nem ér semmit, ha az emberek jogait, személyes szabadságát a demokratikus keretek között megválasztott vezetők nem védik, sőt ők maguk veszélyeztetik. A másik véglet szerint egy autoriter vezető lehet, hogy képes megvédeni az emberek alapvető jogait, amelyek a túléléshez elengedhetetlenek, de ha az emberek szabadsága pont a politikára nem terjed ki, akkor politikai szempontból nem feltétlenül lehet biztonságosnak nevezni ezt a rendszert. Magától értetődő módon a liberalizmus és a demokrácia nehezen képzelhető el egymás nélkül. A polgári szabadságjogok önmagukban mit sem érnek, ha gyakorlóik, azaz az emberek nem nyilváníthatják ki véleményüket a választások útján. A liberalizmus ugyan önmagában nem igényli a demokrácia létét, de elidegeníthetetlen módon igényli az emberek szuverenitását.

Demokratikus kormányzást a gyakorlatban bárhol létre lehet hozni, de nem minden társadalom képes annak működtetésére történelmi, politikai, gazdasági, vagy egyéb társadalmi okokból. A dekolonizáció bebizonyította, hogy a magára maradt államok nagy része életképtelen volt, és nem volt képes megteremtteni azt a politikai környezetet, amelyben a demokrácia fejlődni tudott volna. A kifejletlen politikai kultúra miatt, vagy a kommunikációs és infrastrukturális hiányosságoknak köszönhetően, az emberek nem képesek fenntartani a demokráciát. A mai világunkban a demokratizáló országok közel fele nem liberális, azaz a választások kimenetele csak egy illiberális demokrácia legitimálását jelentheti. Az ilyen

országok hiába demokratikusak, az alapvető liberális normáknak nem felelnek meg, vagyis nem nevezhetőek jól működő államoknak.

Georg Sorensen, dán társadalomtudós, az államok három csoportját különböztette meg a politikai intézményrendszerük stabilitása, és jellemzői alapján. A 21. században globálisan megjelenő egyik legintenzívebb biztonsági kihívás, a nem működő államok léte, összhangban van a szerző által is jellemzett poszt-koloniális államok kategóriájával. Ezen államok közös karaktere, hogy a kormányzat gyenge adminisztrációs és intézményi struktúrával rendelkezik, ennek köszönhetően egészségtelen mértékben kell a gazdaságba beavatkoznia, ha a bevételeit fenn akarja tartani; a jogrendszer a kényszerítő eszközökön és nem a törvényeken alapszik, de az állam elveszítette, vagy soha nem is rendelkezett vele, az erőszak alkalmazásának a monopóliumát; a társadalmat, vagy a „nemzetet” vizsgálva megállapítható, hogy a helyi, etnikai közösségek szerepe, a lakosság életének szervezésében, abszolút dominanciával rendelkezik, ami a rendkívül alacsony állami legitimitással is magyarázható; az állam nem rendelkezik koherens és kifejtett nemzeti gazdaság felett, ami kiinduló pontja és egyben következménye az ország világgazdasági függőségének.

Francis Fukuyama is rámutat, hogy a hidegháborút követő nemzetközi rendszer legsúlyosabb fenyegetése az államkudarcok problémaköre, mert a gyengén teljesítő államok instabilitást generálnak az egész nemzetközi rendszerben. A megállapítással nem lehet vitatkozni, mert a nemzetközi rendszer legsürgősebben megoldandó biztonsági kihívásai ezekhez az államokhoz kapcsolódnak. A bukott, vagy gyengén teljesítő államok igazából nem egyszerűen eltűnnek a nemzetközi kapcsolatok porondjáról, hanem egy hatalmi vákuumot hoznak létre, amely magába szippantja az ország közvetlen környezetét is, így egy regionális válságot generálnak. Mivel a kormányzat elveszítette a képességét, hogy mobilizálja a lakosságot, „alternatív” hatóságok felemelkedésére nyílik lehetőség. Számos példa hozható fel: Szomáliában a központi hatóság összeomlásának egyenes következményeként, különböző hadurak kezdték kizsákmányolni az országot, sőt a külföldi segélyek megszerzéséért is harcba szálltak egymással. Az al-Kaida gyakorlatilag túszul ejtette Afganisztánt a tálib rendszer idején, kiterjedt bázist épített ki ott magának, és számos állami funkciót gyakorolt az általa birtokolt, bitorolt területeken.

A gazdasági szektorban jelentkező kihívások

A gazdaság biztonsága súlyponti tényezőként jelenik meg minden állam biztonságpolitikájában. Ez magától értetődő, hiszen ebben a szektorban realizálódó eredmények jelentik az állam működéséhez elengedhetetlenül szükséges gazdasági, pénzügyi alapot és eszközöket. A fenntartható gazdasági növekedésre való törekvés jelszava minden politikai stratégiában megjelenik, de pont emiatt a gazdasági szektorból fakadó biztonsági kihívások megértése nem teljes. A többi szektorhoz hasonlóan a gazdaság területén is alapvetően kétféle, vagy inkább irányú fenyegetéssel kell szembenézni. Az egyik a premodern államiság egyik mellékhatásaként jelenik meg, vagyis, hogy a nem működő politikai intézményrendszer miatt a gazdasági rendszer is összeomlik, hiszen a makroökonómiai jellemzők nem szakíthatók el azok mikroökonómiai alapjuktól, vagyis a politikai feltételektől. A másik végletet pedig a posztmodern államok jelentik. A nyugati társadalmak függővé váltak a mindennapi rutint tekintve a technológiától. A két problémakör igen érthető módon nem független egymástól, mert a mai világunk egyik fontos jellemzője, hogy semmilyen esemény hatása sem korlátozódik kizárólag a lokális környezetre, hanem a kisebb-nagyobb mértékben minden más államra, nemzetközi szereplőre hatással van. Az interdependens nemzetközi viszonyok közepette nyilvánvaló, hogy egy nem működő állam gazdasági összeomlása beláthatatlan következményekkel jár. Jelen tanulmányban nem szeretnék minden olyan problémával foglalkozni, amely a gazdasági szektorban azonosítható, hiszen a téma rendkívül komplex, és önálló tanulmányok, tanulmánykötetek jelentek meg róla. Ehelyütt csak az energiaforrások biztonságával foglalkoznék. Természetesen a téma megjelölése szubjektív, de az energiabiztonság kérdéskörében tükröződik a gazdasági biztonság komplexitása.

Az energia biztonsága nem csak a fizikai túléléssel lehet összefüggésbe hozni, hanem a társadalom jólétének fenntartása, esetleg növelése kapcsán is felmerül. Az energiaforrásokhoz való hozzáférés a történelem során mindig is előkelő helyen szerepelt a háborút kiváltó indokok között, ezen felül az is bebizonyosodott 1973-ban, hogy az energiaforráshoz való hozzáférés korlátozása milyen hatékony fegyver lehet akár gyenge, vagy kicsi államok kezében is. A probléma tehát nem új keletű, azt azonban tisztán kell látni, hogy ebben a században minden bizonnyal ki fog éleződni a harc az erőforrásokért, tekintve, hogy a bolygónkon rendelkezésre álló készletek végesek, és még a legoptimistább jóslatokban is megjelenik a globális kollapszus lehetősége. Ebből a szempontból mindenképpen a kőolaj és a földgáz tekinthetők stratégiai nyersanyagoknak, mivel a Földön rendelkezésre álló készletek, a jelenlegi fogyasztási trendekből

következtetve, még ebben az évszázadban ki fognak merülni. A beszerzési források leszűkülése érthető módon együtt jár a termelők piaci erejének növekedésével és a fogyasztók függőségének fokozódásával. A termelő országokban megjelenő politikai instabilitás tovább bonyolítja a helyzetet, mint azt Irán is jól példázza. A megbízható piac ugyanakkor mindkét félnek érdeke. A fogyasztó országok szempontjából a kiszámítható termelési trendek, a biztosított hozzáférés és a mérsékelt árak jelentik ebből a szempontból a gazdasági stabilitás és növekedés feltételét. A termelő országok számára pedig ugyanúgy elengedhetetlen a piac stabilitása, ami kiszámíthatóvá teszi a keresleti viszonyokat. A biztonságos infrastruktúra, azaz a termelés és a fogyasztás helyszíne közötti biztonságos szállítás pedig szintén mind a termelők, mind a fogyasztók közös érdeke. A kérdés különös aktualitást kap, amikor arra gondolunk, hogy a napokban éles vita megy Európában az épülő gázvezetésekről.

Az energiaellátás biztonságát fenyegeti számos tényező, különösen, ha az olajra, vagy a földgázra gondolunk. A termelő régiókban, a Közel-Keleten, Nigériában, vagy Venezuelában, a politikai helyzet stabilitása igen megkérdőjelezhető. Mivel ezekben a országokban szinte az egyetlen bevételi forrást jelenti a szénhidrogének kitermelése és eladása, a hajlandóság a hosszú távú gondolkodásra igen kicsi, hiszen nem nagyon van más alternatíva, mint rövid távon minél nagyobb nyereséget elérni a kereskedelemből. Európa, de szinte a fejlett országok mindegyike, különösen kiszolgáltatottak, hiszen mind a földgáz, mind a kőolaj tekintetében rászorulnak az instabil régiókból történő importra. A termelési helyszínek és a szállítási útvonalak is rendkívül sebezhetőek, egy politikai, gazdasági, de akár egy előre nem látott természeti katasztrófa is beláthatatlan következményekkel járna. A jövőkép sem túl rózsás Európa számára. A függőség tovább fog növekedni, mert a saját európai, elsősorban norvég és brit források tíz éven belül kimerülnek. Ezen felül pedig Európa súlya a termelők exportjában csökken, mert a fogyasztás súlypontja átkerült keletre, Kínába és Indiába. A probléma mindezzel csupán annyi, hogy a globális fejlődési mintákat figyelembe véve a fogyasztás bővülésének az üteme jóval meghaladja a termelésbe bevonható újabb források számát, hiszen azok végesek. Európa számára további kockázatot jelent a szállítás biztonsága is, mint azt már fentebb is említettem, mint biztonsági kihívást. Törökország mint tranzit ország szerepe ezért mindenképpen felértékelődik, azaz Törökország gazdasági és biztonságpolitikai szempontból is kulcspozícióba került Európa számára, vagyis Törökországnak akkor is különös figyelmet kell szentelni, ha nem az uniós tagság szempontjából közelítjük meg a kérdést.

A gazdasági szektor biztonsága nem korlátozódik le szigorúan az energiaellátás biztonságára, vitathatatlanul ide tartozik még az eladósodás, a segély-függőség, vagy az egyenlőtlen kereskedelmi viszonyok kérdésköre is. Az energiabiztonság azonban az a jelenség, amely mind rövid és hosszútávon a legélesebben megmutatja a globális egymásrautaltságot, vagyis, hogy politikai, katonai, vagy gazdasági szempontból erős államok sem érezhetik magukat biztonságban, hiszen kiszolgáltatottak a termelőknek, akik általában kicsi és gyenge intézményekkel rendelkező államok.

A társadalmi szektorban jelentkező kihívások

A társadalmi problémák biztonságpolitikai szintre emelése nem meglepő a 21. században. A világ konfliktusainak, és ezen konfliktusokban áldozatainak a 90%-a nem az államok közötti ellenségeskedésnek az eredménye. Az államokon kívüli anarchia, a nemzetközi rendszer átalakulásával párhuzamosan fokozatosan átkerül az államok világából az államokon belülré. A helyzet különösen kényes, és megoldást követel, mert a jelenlegi nemzetközi jogi szabályozás, és eleve a kiépült biztonsági felépítmény, élén az ENSZ-el és a NATO-val, nem igazán képes választ adni ezekre a kihívásokra. A hidegháború vége után megerősödtek a szecesszionista mozgalmak, ami arra hívta fel a figyelmet, hogy a megosztott társadalmakban potenciálisan ott rejlik a konfliktus lehetősége.

Afrika, vagy Ázsia „bukott államaiban” az emberek élete van veszélyben, mindez pedig azt jelzi, hogy maga az állam működésképtelen. Az emberek biztonságának védelme alapvetően az állam feladata lenne, és a társadalmi problémák pusztító humanitárius következményeit látva, az 1990-es évek óta a humánbiztonság egyre fontosabb helyet követel magának a biztonságpolitikai napirenden. A humán biztonság legalább hét dimenziót foglal magába. Az ember akkor van biztonságban, ha nem kényszerül arra, hogy egész életében a szegénységi küszöb alatt éljen, ha biztosított számára a megfelelő minőségű és mennyiségű táplálék, ha lehetősége van egészséges környezetben élni, ha lehetősége van igénybe venni az alapvető egészségügyi szolgáltatásokat, ha biztosított a személyes szabadsága, a helyi közösségének a szabadsága, amelyben él, és ha rendelkezik az őt elvileg megillető alapvető politikai szabadságjogokkal.

Visszatérve a hidegháború kérdésre tisztázni kell, hogy a Szovjetunió felbomlása önmagában még nem volt a véres polgárháborúk kiváltó oka. Az etnikai, nemzeti ellentétek folyamatosan jelen voltak a multinacionális államokban, így a Szovjetunióban is, de azok rejtve maradtak a bipoláris hatalmi politika miatt.

A szocialista berendezkedésű államokban egyébként is törekedtek arra, hogy a nemzeti, etnikai kötődések mellett, fölött megjelenjen egy egységes szocialista identitás. A társadalmon belül a konfliktus azonban sohasem tűnt el teljesen, csak rejtve maradt a külvilág számára. Az etnikai sokszínűség önmagában nem kellene, hogy konfliktushoz vezessen, a problémát az jelenti, ha valamelyik társadalmi csoport kezében nagyobb politikai, gazdasági hatalom összpontosul, mert akkor nagy a valószínűsége annak, hogy a társadalmi törésvonalak mentén szerveződő különböző csoportok harcba szállnak a hatalom megszerzéséért, illetve megtartásáért. Több szerző is arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi biztonságot leginkább az állami intézmények gyengesége fenyegeti. Ez a magyarázat érthető, hiszen, ha az állam intézményei, amelyek pont a konfliktusok moderálását segítenék, nem, vagy elégtelenül működnek, akkor gyakorlatilag semmilyen erő sincs, ami megakadályozná a társadalmi konfliktus eszkalálódását. Az állam feladata többek között, hogy a társadalom által megtermelt érték újraelosztásán keresztül igazságos társadalmi viszonyokat teremtsen, vagy, hogy a közszolgáltatások révén biztosítsa a társadalom számára azokat a javakat, amelyek a társadalom békés életéhez elengedhetetlenek, mint a közbiztonság, a honvédelem, az egészségügyi rendszer, vagy az oktatás. A társadalmon belüli jövedelmek eltérése még a fejlett államokban is gyakran konfliktushoz vezet, és érthető módon mindez egy fejlődő országban még élesebben jelenik meg, a luxuscikkeket vásárló elitcsoportok és a mindennapi megélhetésért küzdő, napi egy dollárnál kevesebből tengődő tömegek között. A helyi vezetők igen gyakran igyekeznek a problémát egyszerű gazdasági problémaként feltüntetni, azonban mindez mindig összekapcsolódik más törésvonalakkal, azaz a gazdasági és a társadalmi törésvonalak ezekben az országokban általában korrelálnak.

Fareed Zakaria korszakalkotó tanulmányában rámutatott, hogy a valóságban a demokrácia nem a béke és harmónia eszköze, sőt igen gyakran éppen ellenkezőleg például a szélsőséges nacionalizmus kiváltója, azaz a társadalom problémáira nem feltétlen jelent gyógyírt. Egy demokráciában a politikusok mindig a szavazatokért versengenek, és egy kiforratlan, fejlődőben lévő társadalomban a legkézenfekvőbb megoldás, ha a politikusok a létező törésvonalakra építenek szavazatszerzési stratégiájuk kialakítása során. Azonban pont emiatt a mélyen megosztott társadalmakban, a demokrácia következtében inkább megerősödnek az etnikai, vallási, vagy faji törésvonalak. Mindez azonban még nem igazolja, hogy a demokrácia terjesztése értelmetlen lenne, de szükség van más faktorokra is. Megoldásként felmerül a különböző társadalmi csoportok bevonása a hatalomba, ami kielégítheti ezen csoportok vezetőinek a hatalomvágyát. A hatalom megosztása azonban kétélű kard, amit a témában kibontakozott politológiai vita is tükröz.

Hiszen lehet bármilyen tökéletes a tervezett alkotmány, ha a helyi politikai erők ex ante nem egyeznek meg, vagy ex post nem képesek az alkotmánynak érvényt szerezni.

A környezeti szektorban jelentkező kihívások

A környezeti szektorban minden olyan emberi tevékenységet figyelembe kell venni, amely valamilyen módon és mértékben hatással van a természeti környezetre. A bolygónk alapvetően túlnépesedett, ez vitán felül áll, azt azonban nem tudjuk, hogy az emberi tevékenység, a természeti környezet kizsákmányolása mikor éri el azt a pontot, amikor már nincs visszaút. Csak egy egyszerű példát említve: mennyi kínai autótulajdonost bír el a Föld? A környezettudatos fejlődés ma már a politikai agenda része, ennek ellenére megjósolhatóan olyan konfliktusok indulnak ki a jövőben ebből a szektorból, amelyek minden másakra is hatással lesznek, ilyenek például az ivóvíz források megszerzéséért kitörő háborúk.

A környezeti szektorban észlelhető kihívások természetüktől fogva államok felett, globálisan jelentkeznek. A természeti környezet megóvásának feladata az államok felelőssége, mind a premodern, mind a posztmodern államokat tekintve, hiszen bizonyosan ez az a terület, ahol semmilyen más spontán erő nem képes a megoldást megtalálni. Vagyis a piac nem képes környezettudatos fejlődésre, azt az államnak kell megtennie. A globális klíma megváltozása pontosan egy olyan terület, amely azt mutatja, hogy a környezeti szektorban jelentkező problémák megoldása, de akár csak az enyhítése minden állam, minden ember közös cselekedetét igénylik. Az 1990-es években felgyorsult globális felmelegedés elsősorban az emberi tevékenységnek a következménye, de a beláthatatlan jövőbeli következmények miatt extrém bizonytalanság forrása. A klímaváltozás a fizikai környezet átalakulása miatt számos társadalmi és politikai mellékhatással jár: az ivóvízhiány minden bizonnyal államok közötti és államokon belüli konfliktusok forrása lesz; a mezőgazdasági termelékenység romlása érthetően a társadalmi feszültségek növekedésének a kiváltója; a megváltozott éghajlat egyben azt is jelenti, hogy a trópusi betegségek egyre északabbra is megjelennek; az időjárási viszonyok extrém ingadozása pedig értelemszerűen a humánbiztonságot is fenyegeti. A probléma által leginkább érintett térségek értelemszerűen túlnépesedett szegény régiók, elsősorban Dél-Kelet Ázsiában. 2007 márciusában Jakarta jelentős részét elöntötte a víz, miután a lesett hatalmas mennyiségű csapadékot a környező folyók nem tudták elszállítani. De nem szabad elfelejteni, hogy a fejlett világ sem védett, amit a Katrina hurrikán pusztítása

jelzett. A klímaváltozás potenciálisan felerősíti az állam kudarcának hatását, vagy éppen hogy hozzájárul az állam bukásához. Természetesen ebből a szempontból legveszélyeztetettebbek a szegény, elmaradott államok. A klímaváltozás egyéb kockázati tényezőkkel kölcsönhatásban, mint például etnikai, vallási feszültségek könnyen véres fegyveres konfliktusokhoz vezet. A természeti, humanitárius katasztrófák kezelése is nemzetközi összefogást igényel, mert az előrejelzések szerint a természeti katasztrófák áldozatainak száma a következő évtizedekben hatványozottan nőni fog, közel hatszorosa lesz a fegyveres konfliktusok áldozatainak. A klímaváltozás által leginkább fenyegetett országok, a már említett, nem működő, vagy gyengén teljesítő államok. Ennek oka vagy a gyenge intézményrendszer következményeként jelentkező képességhiány, ami megakadályozza a felkészülést a katasztrófa helyzetek megelőzésére és kezelésére. Illetve az antidemokratikus politikai berendezkedés eleve csökkenti a kormányzat hajlandóságát arra, hogy pénzt áldozzon a felkészülésre. Jó példa erre, ha összehasonlítjuk Indiát és Mianmart: a szökőár katasztrófa után az indiai hatóságok mindent megtettek, hogy valahogyan elkerüljék a további humanitárius katasztrófát, amivel a helyzet fenyegetett, ezzel szemben, az akkor még Rangoonban székelő mianmari kormány nem engedte be országába a külföldi hatóságokat és még halálos áldozatok számáról sem adott ki hivatalos tájékoztatást.

Véleményem szerint a környezeti szektorban legélesebben az ivóvíz, az ahhoz való hozzáféréssel kapcsolatban alakulnak ki a legélesebb konfliktusok a 21. században. Az emberi fogyasztásra alkalmas víz egyértelműen a stratégiai nyersanyagok sorába emelkedett. A világ növekvő népessége és a modernizálódó, globalizálódó társadalmak és fogyasztási szokások következtében a vízgazdálkodás is átalakult a vízigény növekedése miatt. A víz alapvetően megújuló energiaforrásnak számít, de a víz mennyisége az éghajlatváltozás miatt folyamatosan csökken. A vízkészletek eloszlása pedig egyenlőtlen: ma a statisztikák tanúsága szerint közel a Föld lakosságának kétharmada nem jut megfelelő minőségű, vagy mennyiségű vízhez. Az előrejelzések alapján pedig húsz éven belül közel 2,5 – 3 milliárd ember fog szenvedni olyan súlyos vízhiányban, ami a megélhetést veszélyezteti. Mindez pedig értelemszerűen a „vízmenekültek” számának rohamos növekedését, ezzel kapcsolatban pedig a fegyveres konfliktusok számának növekedését eredményezi. Annak ellenére, hogy a vízkonfliktus alapvetően közel-keleti és észak-afrikai probléma, a következmények Európát is direkt módon befolyásolják, például az illegális migráció tömegessé válásával, amit Málta, vagy Spanyolország már ma is a saját bőrén érzékel. Tipikus válságócok már ma is a Nílus országai, a Tigris és az Eufrátesz vízgyűjtője, a Csád tó, és az Aral tó környezete, illetve Izrael teljes területe, tekintve, hogy az édesvizet

szolgáltató folyók Izraelen kívül erednek. Érdekes kérdés, hogy miért pont a víz lesz a 21. században az egyik legfontosabb környezeti probléma. A válasz viszonylag egyszerű: a víz a létfenntartás eszköze és nincs alternatívája, a korlátozott források miatt pedig hiába megújuló erőforrásról van szó, az államok közötti viszonyokban nulla összegű politikai játszmaként jelenik meg. A fenyegetést fokozza, hogy nincs egységes nemzetközi szabályozás a kérdésben, illetve nem alakult ki intézményesült nemzetközi együttműködés a vízgazdálkodást tekintve. Kizárólag a vízért még soha nem folytattak háborút a történelem során, de a jövőben ez a tendencia minden bizonnyal meg fog törni, és a nem működő államiság egyéb következményeivel összekapcsolódva a vízhiány lesz az egyik legfontosabb megoldandó feladata a nemzetközi közösségnek. Már az 1990-es években több szempontból is megmutatkozott, hogy a víz fölött uralom is célként jelenhet meg egy olyan konfliktusban, aminek alapvetően nem a vízhiány a kiváltó oka: Szomáliában a véres polgárháború során bevett taktika volt, hogy az ellenséget megfosszák ivóvíz forrásától, de szintén ezt alkalmazták a szerbek Sarajevó ostroma során a várost védőkkel szemben.

A tradicionális biztonságfelfogásban mind a környezeti szektor, mind a víz „soft” problémaként kezelt kérdések. Ennek ellenére még a realista gondolkodók is elismerik, hogy mindezek vagy eszközei, vagy forrásai lehetnek fegyveres konfliktusoknak, amelyet már ők is biztonságot fenyegető tényezőnek ismernek el.

Záró gondolatok

A hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása után a nemzetközi rendszer alapjaiban változott meg. Az átalakulás valójában egy kettős folyamat, amely még mindig tart: az államok primátusára épült rendszer felbomlóban van, mivel számos nem állami szereplő jelent meg a nemzetközi politika porondján, és ezzel párhuzamosan számos biztonsági kihívás felerősödött, amelyre a fennálló biztonságpolitikai intézményrendszer nem képes választ adni. A két folyamat intenzitását és egymásra hatását a globalizálódó nemzetközi politikai, gazdasági és társadalmi kapcsolatok is felerősítik. Az államok világának átalakulásából, felbomlásából fakadó kihívásokra és fenyegetésekre a jelenlegi biztonsági architektúra eszközrendszerével nem vagyunk képesek választ adni, és talán ez a tény az, ami miatt annyian foglalkoztak mostanában az „új típusú” biztonsági kihívások természetével, okaival és az arra adható válaszokkal. A problémakör természetesen rendkívül fontos, amit az is mutat, hogy jelen tanulmánynak is ez a témája, de számos közhelyszerű leegyszerűsítés is megtalálható a téma

szakirodalmában. A biztonságot fenyegető kihívások attól, hogy jelenleg érzékeljük őket, és hogy az előrejelzések szerint a jövőben is fenyegetést fognak jelenteni, nem magától értetődően „új típusúak”. A terrorizmus jelensége már az ókorban is létezett, habár az igaz, hogy ma már egy terrorista cselekedetnek akár globális következményei is lehetnek, azaz a következmények súlyossága mindenképpen megnövekedett. A terroristák által használt eszközök már tekinthetők újaknak, de mindez nem egyszerűen a nemzetközi rendszer átalakulásából fakad, hanem a fejlődő technológiáktól. Mindezzel csupán azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy, habár a 21. század kihívásainak jelentős többsége megújult formában és intenzitással jelentkezik, a nemzetközi struktúra átalakulása mégsem azok kizárólagos kiváltó oka, hiszen a problémák már korábban is léteztek.

A biztonsági kihívások különböző szektorok szerint történő kategorizálásával igyekeztem azt a tényt bemutatni, hogy a biztonsági problémák az élet minden területére hatással lehetnek. A kategorizálás szubjektív volt, igazából csak azt szolgálta, hogy a különböző formában megjelenő kihívásokat valamilyen módon szét lehessen választani. Egy-egy kihívás természetéből fakadóan több szektort is érint, ezért igyekeztem mindegyiket a karakterére legjellemzőbb helyen elemezni. A kihívások elemzése során természetesen nem törekedtem átfogó, minden problémát megemlítő elemzés elkészítésére. Céлом csupán az volt, hogy az egyes szektorokban véleményem szerint legfontosabb problémákat megemlítssem, és azokat röviden elemezzem. Az elemzés akár felületesnek is tűnhet, ha az olvasó figyelmen kívül hagyja, hogy az elemzés elkészültének alapvető célja az volt, hogy a biztonság különböző dimenzióinak egyenrangúságát bemutassa illetve az ott észlelhető legjelentősebb problémákat taglalja. Ilyen értelemben a nemzetközi politikai rendszer legfontosabb problémái, legfenyegetőbb kihívásai: a katonai szektorban a nemzetközi terrorizmus és tömegpusztító fegyverek proliferációjának, valamint a szervezett bűnözésnek az összekapcsolódása; a politikai szektorban a gyenge demokráciák, az illiberális demokráciák és az autoriter rendszerek számának a növekedése; a gazdasági szektorban az energiaellátás biztonságának a garantálása; a társadalmi szektorban az egyre súlyosabb etnikai és vallási ellentétek; a környezeti szektorban pedig a klímaváltozás, vagy általában véve a természeti környezet kimerülésének a kérdése.

A különböző szektorok fontossága között nehéz egyértelmű sorrendet felállítani. Közkeletű vélekedés, hogy egy a katonai szektorban elszenvedett veszteség, vagy ott megjelenő fenyegetés elsőbbséget kell, hogy élvezzen a többivel szemben, mivel az minden többi szektort is rövidtávon érint. Ez a logika alapján

rövidtávon a legfenyegetőbb kihívás a nemzetközi terrorizmussal összefüggő minden probléma. Hosszú távon viszont már nem ilyen egyértelmű a helyzet, amit a legjobban Tony Blair George Bushhoz intézett híressé vált kérdése jellemez, ami állítólag a G8 2005 nyarán a skóciai Gleneaglesben tartott csúcstalálkozóján hangzott el. A brit miniszterelnök a kérdésében azt feszegeti, hogy mi értelme van egyáltalán a terror elleni háborúnak, ha az Egyesült Államok nem hajlandó együttműködni a Kyoto Egyezmény aláírásában, hiszen a klímaváltozás katasztrofális következményei miatt, a jövőben lehet, hogy nem lesz kit és mit megvédeni a terroristáktól.

Irodalomjegyzék

BUZAN, Barry, 1991. *Peoples, States and Fears*. London: Harvester.

DINAR, Slomhi, 2002. Water, Security, Conflict and Cooperation. *SAIS Review*, 23(2), pp 229-254

HOMER-DIXON, Thomas F., 1995. Environment and Security. *International Security*, 20(3), pp 189-198

HOUGH, Peter, 2004. *Understanding Global Security*. London: Routledge

KALDOR, Mary, 1999. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.

KISS J. László, 2002. Az „új terrorizmus”. In: Tóth Péter, szerk. 2002. *Válaszok a Terrorizmusra*. Budapest: SVKH, 39-56.

KOBLENZ, Gregory, 2003. Pathogens as Weapons. *International Security*, 28(3), pp 84-122

MATUS János, 2005. *A jövő árnyéka. Nemzetközi hatások biztonságunkra és jólétiünkre*. Budapest: A Pesti Csoport Kft.

PARACHINI, John, 2003. Putting WMD Terrorism. *The Washington Quarterly*, 26(4), pp 37-50

PARIS, Roland, 2001. Human Security. *International Security*, 26(2), pp 87-102

PICARELLI, John T., Shelley, Luis I., 2005. *Methods and Motives: Exploring Links Between Transnational Organized Crime and International Terrorism*. Hozáférhető: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/211207.pdf> Letöltve: 2007. március 30.

POSEN, Barry R., 2002. The Struggle Against Terrorism. *International Security*, 26(3), pp 39-55

SORENSEN, Georg, 2001. *Changes in Statehood*. New York: Palgrave.

STEWART, Patrick, 2006. Weak States and Global Threats. *The Washington Quarterly*, 29(2), pp 27-53

SZEMERKÉNYI Réka, 2005. Piac vagy politika. Európai energiabiztonsági koncepciók. *Külügyi Szemle*, IV. évf. 3-4. szám

ZAKARIA, Fareed, 1997. The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), pp 22-43

Magyarics Tamás

A globális hegemon

A Szovjetunió, illetve az európai szocialista rendszerek bukása első pillantásra még a korábnál is kedvezőbb nemzetközi helyzetet teremtett az Egyesült Államok számára. Francis Fukuyama sokat támadott, és azóta még a saját maga a szerző által is részben megtagadott tézise szerint elérkezett a „történelem vége”: a liberális parlamenti demokráciák világméretű győzelmet arattak. George H. W. Bush elnök egy „új világrendről” beszélt, amely lényegében a Fukuyama-i gondolat gyakorlatias megfogalmazása volt. Ám az 1990-es években, majd még markánsabban a 2001. szeptember 11-i New York és Washington ellen intézett terrorista támadásokat és az Egyesült Államok iraki beavatkozásának legalábbis részleges kudarcát követően, jelenleg úgy tűnik, hogy mindezek az elképzelések nem valósultak meg.

Az Egyesült Államok gyakorlatilag már a második világháború nyomán globális vezető szerepre tett szert. A potenciális, legalábbis regionális vetélytársak közül Németország és Japán vereséget szenvedett, Nagy-Britannia és Franciaország győztesnek mondhatta ugyan magát, de mindkettő gyorsan elvesztette a nagyhatalmi státuszát biztosító gyarmatbirodalmát – sok esetben pontosan az amerikaiak hatékony fellépése nyomán. A Szovjetunió látszólag sokat nyert, de ahogy Winston Churchill megjósolta, a különböző országok aránylag könnyű „lenyelése” után az „emésztés” már sokkal nehezebbnek bizonyult. Tulajdonképpen semmi elméletileg meglepő nem történt az európai szocialista tömb összeomlásában: régtől fogva ismert közhely volt, hogy „szuronyokon” nem lehet hosszabb ideig ülni; továbbá, a kommunista rendszerek „Patyomkin”-jellegét sem lehetett vég nélkül valóságnak eladni. Azaz, ha a Szovjetunióra vonatkoztatjuk a fenti megállapításokat, az ország mindvégig vesztes pozícióban volt az Egyesült Államokkal szemben a „kemény” és „lágú” hatalmi dimenziókban, kivéve talán a szigorú értelemben vett katonai attribútumokat.

Az Egyesült Államokat 1989-ben utolérte az „1956-os szindróma”. Washington sok tekintetben az események után kullogott, illetve megpróbálta visszafogni a fennálló nemzetközi rendet radikálisabban megváltoztatni kívánókat. Az egymást váltó amerikai adminisztrációk, végső elemzésben, realista külpolitikát folytattak egy amerikai értelemben vett liberális internacionalista (wilsonista) retorika mellett. Az amerikaiak kizárólag ideológiai alapon soha nem avatkoztak be

a világ egyetlen egy pontján sem; ha intervencióra került sor, akkor az érdekek egybeestek a Washington által vallott értékekkel.

Az európai szocialista országokban, különösen a Reagan-adminisztráció idején (1981-1989), a belső ellenzéki mozgalmak anyagi és egyéb támogatást kaptak az Egyesült Államoktól, de közben állandóan óva intették is őket, hogy csak „fontolva haladjanak”. Különösen fontossá vált Washington számára a mérsékelt ellenzékiek, sőt az egyes kommunista pártokon belüli „liberálisok” támogatása Mihail Gorbacsov 1985-ös uralomra jutását követően. Az ezt követő években az egyik központi elv az volt, hogy nem szabad Gorbacsov, majd 1992-től kezdve Borisz Jelcin, illetve a mögöttük álló politikai és gazdasági erők autoritását és befolyását aláásni. Más szavakkal, a *Realpolitik*, valamint az „Oroszország elsőként” hívei következetesen mérsékleltre intették a „forrófejűeket”. Ennek a megközelítésnek a legekleatásabb példáját George H. W. Bush 1991-ben elmondott „kijevi csirke”-beszéde szolgáltatta, amelyben óva intette az ukránokat attól, hogy elszakadjanak a Szovjetuniótól; a „rend” fontosabb volt az amerikai elnök számára Ukrajnában, mint a „szabadság”. Hasonlóképpen óvatos politikát folytatott a Bush-adminisztráció Jugoszlávia felbomlásával kapcsolatban: James Baker kizárt mindenféle amerikai szerepet és, közvetve, a szerb vezetésű államalakulat mellett tette le a voksát, és az amerikai külügyminiszter a németeket is arra kérte, hogy lassítsák le az újraegyesítési folyamatot.

Washingtonnak az általa kiépített globális politikai és biztonsági rendszer miatt is bizonyos fejfájást okoztak a minden várakozását felülmúlóan gyors közép- és kelet-európai változások. George H. W. Bush elnök az újraegyesített Németországban „partnert” látott a „vezetésben”. Ám a hidegháború éveiben az NSZK, valamint tágabb értelemben Nyugat-Európa pontosan a Varsói Szerződés erői által jelentett közvetlen egzisztenciális fenyegetés miatt fogadták el az amerikai vezető szerepet Európában is. Abban a pillanatban, hogy ez az atlanti belső kohéziót kívülről biztosító tényező megszűnt, felszínre került több, korábban a szőnyeg alá söpört probléma. Ami azonban ennél is fontosabb, egyes európai országok egyre több kérdésben foglaltak állást az amerikaiakkal szemben: így, többek közt, a közel-keleti helyzet megítélésében. Az Egyesült Államok immár nem számíthatott a korábban szinte automatikus európai támogatásra a különböző nemzetközi fórumokon, beleértve az ENSZ-et. Az Egyesült Államok európai jelenlétének egyetlen intézményi kerete, a NATO is válságba került. A Varsói Szerződés megszűnése után egyre nehezebb volt igazolni az amerikai katonai jelenlétet Európában; új „misszió” után kellett nézni, amit Richard Lugar szenátor, a Szenátus Külügyi Bizottságának az elnöke úgy fogalmazott meg, hogy „A NATO-nak „területen kívüli” feladatokat kell vállalni, mert különben feleslegessé válik”. Érdekes módon még Moszkva „sietett” az amerikai segítségére ebben a

kérdésben: Mihail Gorbacsov arra kérte George H. W. Bush-t, hogy a németek „szemmel tartására” maradjanak amerikai csapatok Európában. (A jelek szerint a NATO első főtítkárának, Lord Ismay-nek tulajdonított, bár manapság nem sokszor ismételt kijelentés még mindig bizonyos mértékben igaz, azaz, a NATO szerepe az, hogy „Az oroszokat kint, az amerikaiakat bent és a németeket lent tartsa”). Az amerikaiak és az európaiak többsége által vallott biztonságpolitikai felfogás pontosan ebben a kérdésben távolodott el egymástól: az előbbiek könnyebben elfogadták ezt az új keletű felfogást, mint az utóbbiak. Egy, a German Marshall Fund által a 2000-es évek elején végzett felmérés szerint az amerikai „baloldal” (a liberálisok) is gyakorlatilag „keményvonalasabb” ebben a témában, mint az európai jobboldal.

Az Egyesült Államoknak a korábban kívülről szorosabban „összenyomott” atlanti szövetség fenntartásán kívül azzal is szembesülnie kellett, hogy a nemzetközi szereplők száma hirtelen drámai mértékben megnőtt. Egyrészt több tucatnyi új állam keletkezett. Az általuk jelentett új kérdéseket még úgy-ahogy kezelni lehetett az ún. vesztfáliai nemzetközi rendszeren belül, bár 1945-öt követően inkább az amerikai világrendről beszélhetünk, hiszen Washington elképzelései alapján hozták létre a globális politikai (ENSZ), gazdasági (GATT, Világbank, Nemzetközi Valutaalap) és katonai-biztonsági (NATO, ANZUS, SEATO, CENTO) szervezeteket. Az újonnan létrejövő államok döntő többségét be lehetett illeszteni a már létező struktúrákba, jóllehet egyes esetekben, így a felbomló Jugoszlávia területén kényelmetlen és a vesztfáliai rendet megkérdőjelező döntéseket kellett hozni, amikor egy adott állam szuverenitását megsértve ún. humanitárius akciót indított az atlanti közösség. A tapasztalatok szerint ezeknél nagyságrendekkel súlyosabb kérdésekkel szembesítette a nemzetközi közösséget a „nem állami szereplők” számának ugrásszerű növekedése és számos ilyen aktor megerősödése. Az Egyesült Államok, s általában a Nyugat által beindított folyamatok egyik előre nem látott következményéről van szó. Még pontosabban: a hihetetlen mértékben felgyorsult technológiai fejlődés és annak „demokratizálódása”, azaz az a jelenség, hogy az információk szabadon és gyorsan áramlanak, továbbá a fogyasztói társadalom robbanásszerű elterjedése és behatolása más értékrendekkel rendelkező társadalmakba új ellenfeleket termelt ki, akikkel szemben a fellépés sok tekintetben nehezebb, mint a végső soron a nemzetközi életbe betagozódott, az alapvető „játékszabályokat” betartó és reális, hagyományos hatalmi kategóriákban gondolkodó „Gonosz Birodalmával” szemben.

A George H. W. Bush vezette amerikai adminisztráció rövidtávon, realista külpolitikai alapokon, alapjában jól kezelte az 1989-es *annus mirabilis* és az azt követő két év eseményeit. Ugyanakkor azonban az elnök által hangoztatott „új

világrend” kialakítása nem sikerült. Ennek az új nemzetközi rendben lényegében a wilsoni elképzeléseken kellett volna nyugodni. Ám a vitás nemzetközi kérdések megoldásánál továbbra is szerepet játszott az erő alkalmazása és a demokratikus államokon nyugvó rendszer is utópia maradt ugyanúgy, mint a törvény uralma. Igaz, a körülmények szerencsés összejátéka folytán Kuvait Irak által történt lerohanása után a nemzetközi közösség szinte egyöntetűen felsorakozott a *status quo ante* létrehozására létrejött szövetség mögött, melynek az ENSZ BT egyhangú döntése teljes körű legitimitást biztosított. Érdekességként meg lehet jegyezni, hogy ez alkalommal Margaret Thatcher brit kormányfő volt az, aki a kezdetben tétovázó és óvatoskodó Bush elnököt a beavatkozás irányába befolyásolta. A gyakorlatilag az amerikai haderő által végrehajtott hadműveletek a Washington számára ideálisnak tartott érdekek és értékek egybeesésének háttere előtt zajlottak le. Bush elnök a 2001. évi „Az Unió állapotáról szóló üzenetében” az „új világrend” erőpróbájának jellemezte az iraki-kuvaiti válságot, amelyben nem csupán egy kis államról van szó, hanem a müncheni megbékítési politika elutasításáról is. Ugyanakkor nem kizárólag egy diktátor agresszív terveinek a megghiúsítása, hanem a közel-keleti erőegyensúly fenntartása is hangsúlyos szerepet kapott. George H. W. Bush elnököt később sokan és sokszor bírálták, erkölcsi és ideológiai alapon azért, mert nem távolította el a hatalomból Szaddam Husszeint. Egy ilyen lépés viszont azzal járt volna, hogy a tágabb Közel-Keleten Irán rivális nélkül marad; s nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy ezt megelőzően Iránt tartotta Washington nagyobb fenyegetésnek, mint Irakot és az utóbbit támogatta a két állam közel egy évtizedes háborújában. Összefoglalva: Irak visszaszorítása az „új világrend” szempontjából csak fél siker volt, mert a „szabadságot” és a „törvény hatalmát” továbbra sem érvényesítette a nemzetközi közösség Irakon belül.

Az óvatos, s ezzel közvetlen károkat nem okozó, de közép és hosszú távon már alkalmanként problematikus Bush-i politikát az 1993. január 20-án hivatalba lépett demokrata vezetés nem kívánta gyökeresen megváltoztatni. Bill Clinton elnökjelöltként mindössze a balkáni válság ügyében támadta republikánus ellenfele külpolitikai tevékenységét, amúgy a belpolitikát állította a kampányának középpontjába. Bill Clinton és alelnöke, Al Gore nem rendelkeztek komoly külpolitikai tapasztalatokkal; ennek megfelelően a külpolitikát mindössze a belpolitika egyfajta kiegészítéseként tekintették. Az ún. Clinton-doktrína a külkereskedelmi és külföldi befektetési lehetőségeket hangsúlyozta. Ahogy első nemzetbiztonsági tanácsadója, Anthony Lake 1993. szeptemberben megfogalmazta: a feltartóztatást a piacgazdaságok bővítése váltja fel az amerikai külpolitikai stratégia sarokköveként. A Clinton-adminisztrációk később valóban sokat tettek ennek a célnak az érdekében: 1994-ben az amerikai Kongresszus

ratifikálta az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Szövetségről (NAFTA) szóló szerződést, majd a következő évben 135 ország létrehozta a Világkereskedelmi Szervezetet (WTO), végül Bill Clinton 2000-ben, az első amerikai elnökként, ellátogatott az egyesített Vietnamba, amelyet mint a kapitalista gazdasági rend legújabb tagját köszöntött.

Michael Mandenbaum egy a *Foreign Affairs*-ben megjelent tanulmányában a korai Clinton-i külpolitikát lekicsinylően „szociális tevékenységnek” bélyegezte, amely kalkuttai Teréz nővér tevékenységét idézte. Bill Clinton 1992 folyamán az ENSZ kérésére csapatokat küldött a belharcoctól szenvedő Szomáliába, ahol közvetlen amerikai érdekek egyáltalán nem forogtak kockán. Amikor az eredeti célokat némileg megváltoztatva egy helyi „hadúr” elfogását kísérelte meg egy amerikai különítmény, az akció látványos és véres kudarccal végződött Mogadishuban. Az elnök azonnal kivonta az amerikai erőket a térségből. Az incidens az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolatait tágabb keretben és hosszabb kihatással érintette: Washington ezt követően még szkeptikusabban viszonyult az ENSZ-hez, amely amúgy is egyre kisebb népszerűségnek örvendett az amerikaiak körében.

Annak ellenére, hogy a demokraták általában toleránsabbak a nemzetközi szervezetekkel szemben, mint a republikánusok nagy többsége, az évtized végére a Clinton-adminisztráció is eljutott arra a pontra, hogy az ENSZ-et megkerülve fegyveresen avatkozzon be egy állam formálisan vett belügyeibe. A Woodrow Wilson által eredetileg javasolt nemzetközi szervezet (a Népszövetség) romjain létrejött Egyesült Nemzetek Szövetsége ugyancsak a korabeli amerikai vezetés elképzeléseit tükrözve jött létre 1945-ben. A legfontosabb döntéshozatali szervben, a Biztonsági Tanácsban lényegében a Franklin Delano Roosevelt által korábban javasolt „négy csendőr” elve valósult meg azzal a különbséggel, hogy az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Kína mellett Franciaország is kivételes státuszt, vétőjogot kapott a szervezetben. Az ENSZ Közgyűlése azonban egyre kevésbé támogatta kritikátlanul az amerikai elképzeléseket, a szovjetek a gyarmatbirodalmak felbomlásakor létrejött új államok jelentős részét a saját befolyásuk alá vonták, s egyben szorgalmasan éltek a vétőjogukkal is. Továbbá, a szovjetek és csatlósai számos alkalommal az ENSZ különböző fórumait használták fel az Egyesült Államok elleni jogos és jogtalan támadásaik színteréül. Egyre többször merült fel a kérdés az Egyesült Államokban, hogy miért kell Washingtonnak olyan kormányzatok támadásait elviselni, amelyek semmilyen demokratikus legitimitációval sem rendelkeznek. A Wilson-i álom demokratikus államok szövetségéről szóló, érveltek az ENSZ amerikai kritikusai, amelynek az Egyesült Államok alá is vetné magát, de amikor különböző ideológiai háttérű diktátorok Fidel Castrótól kezdve Muammar Kadhafiig az ENSZ-ben hallathatják a

hangjukat, akkor az erkölcsi alapokon is álló amerikai kül- és biztonságpolitika nem függhet ilyen politikusoktól.

Mindehhez még az is hozzájárult, hogy az ENSZ-t a vesztfáliai nemzetközi rendszerre tervezték. A hidegháború utáni nemzetközi életet azonban az ebbe a rendszerbe nem tartozó és bele nem gyömöszölhető számos új szereplő megjelenése jellemezte, továbbá az, hogy részben ennek következtében a korábbi szuverenitás- és legitimitációs felfogások részben elavultak. Amikor tehát a Milosevic-i szerb vezetés ún. etnikai tisztogatást kezdett Koszovóban, a hagyományos balkáni érdekeit féltékenyen őrző Oroszország miatt esély sem volt egy ENSZ BT felhatalmazásra ahhoz, hogy a kis-Jugoszlávián belüli humanitárius katasztrófát külső hatalmak erővel megakadályozzák. (Az orosz speciális balkáni érdekek már az 1995-ös amerikai nyomás hatására létrejött Daytoni megállapodás után konfliktushoz vezettek a nyugati hatalmakkal.) Így az atlanti szövetség az ENSZ-t és a nemzetközi jognak az egyes államok szuverenitásáról szóló passzusait megkerülve 1999 tavaszán erővel kényszerítette Belgrádot Koszovói politikájának megváltoztatására. Az Egyesült Államoknak közvetlen érdekei nem voltak a térségben, noha bizonyos közvetett érdekeket, így például annak demonstrálását, hogy Washington kész akár muzulmánokat is védeni keresztények ellenében, nem lehet kizárni. A demokrata vezetés ezzel a beavatkozással bizonyos szempontból megerősítette azt a korábban is folytatott külpolitikáját, amely amerikai katonák bevetését eredményezte Szomáliában, Haitin és Bosznia-Hercegovinában; azaz, olyan helyeken, amelyek nem tartoztak a stratégiák által létfontosságúnak vagy akár kevésbé lényeges területek közé. Ezek a beavatkozások egyrészt megerősítették az amerikaiak egy részének a hitét abban, hogy az Egyesült Államok „nélkülözhetetlen nemzet” egy békés és igazságos világrend fenntartásában (Madeleine Albright); másrészt viszont tápot adtak azoknak a realista felfogást vallóknak, akik szerint Washingtonnak nem lenne szabad az energiáit az érdekeit közvetlenül nem szolgáló akciókban elfecsérelni (Condoleezza Rice).

Az amerikai külpolitikai értékeken vagy érdekeken alapuló voltáról folytatott évszázados vita a NATO bővítésének a kérdésében csúcsosodott ki. A Clintoni Fehér Ház az atlanti szövetség keleti bővítésében az egységes és szabad Európa megvalósítását, valamint a biztonság zónájának a kiterjesztését látta, legalábbis 1994 után. A másik oldalon az „Oroszország először” és a realista külpolitika hívei azzal érveltek, hogy volt közép- és kelet-európai szocialista országok felvétele szükségtelenül megterhelné az amerikai-orosz viszonyt egy olyan helyzetben, amikor Washington számos területen (a tömegpusztító fegyverek elterjedésének megakadályozása, a nemzetközi terrorizmus elleni harc, stb.) Moszkvára van utalva. Továbbá, az Egyesült Államok biztonságát egy jótányit sem javítanák a gazdaságilag szegény, politikailag esetleg megbízhatatlan és

katonailag pedig gyöngé szövetségesek. Sőt, a biztonsági garanciák kiterjesztése elfogadhatatlan terheket róna Washingtonra, nem is szólva a bővítéssel együtt járó tekintélyes kiadásokra. A vita ebben az esetben a merészebb vízióval rendelkező bővítés-pártiak javára dőlt el: Európa katonai potenciáljának integrálása amerikai ellenőrzés alatt az Egyesült Államok hosszú távú stratégiai érdekeit képviselte. Végző soron arról volt szó, hogy két realista álláspont ütközött, egy perspektivikusabb és egy rövidebb távra tervező; az ellentét nem a liberálisok (idealisták) és a realisták között folyt. Más szavakkal: a Clinton-i külpolitika, különösen az elnök második ciklusában, eredményesebben hangolta össze az érdekeket és az értékeket, mint korábban.

A Clinton-kormányzat külpolitikáját kezdettől fogva támadták a konzervatív aktivista vagy offenzív realista politikát és a Wilson-i internacionalizmust ötvöző ún. neokonzervatívok. A *Project for a New American Century* köré tömörülő kutatók és publicisták, így, többek közt, Paul Wolfowitz, Richard Perle, Robert Kagan és William Kristol felfogásában a demokrata adminisztráció elhanyagolta a demokrácia és a békés világrend eróziójának megállítását. Sőt, még George H. W. Bush realista fogantatású külpolitikáját is túlságosan óvatosnak tartották; az általános bírálaton túl elsősorban azt kifogásolták Bush és Clinton külpolitikájában, hogy a helyén hagyták az iraki diktátort. Továbbá, elvi és realista külpolitikai alapon bírálták az 1990-es évek amerikai Kína-politikát. Ideológiailag azt vetették a Clinton-adminisztráció szemére, hogy a távol-keleti kommunista nagyhatalommal a kölcsönös érdekek alapján elmélyítette a kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat, holott az 1989. nyarán bekövetkezett Tienanmen-téri vérengzés után a kommunista vezetéssel semmilyen közösséget nem lett volna szabad vállalnia az emberi jogok megsértése miatt. Sőt, a Clinton-adminisztráció 2000. szeptemberben ún. állandó normális kereskedelmi kapcsolatokat létesített Kínával. Ráadásul a Szovjetunió összeomlása után Kína vált az Egyesült Államok első számú potenciális globális ellenfele, elsősorban a távol-keleti nagyhatalom szinte hihetetlen mértékű gazdasági fejlődése miatt. (A Kína-szakértők véleménye megoszlik, hogy egyrészt fenntartható-e ez a fejlődési ütem hosszú távon, másrészt milyen társadalmi-politikai változásokat hoz majd az, amikor a kínai társadalom előbb-utóbb szükségszerűen „nyílt” lesz, s harmadrészt hogy Kína mennyiben kíván globális szerepet játszani, a történelmi tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy inkább regionális vezető szerepre törekszik.) Az Egyesült Államok hivatalos nemzetbiztonsági doktrínái különben az ország vezetőinek első számú külpolitikai kötelességévé tették azt, hogy lehetőség szerint akadályozzák meg egy globális vetélytárs, illetve még a regionális riválisok megerősödését is. Végül, a neokonzervatívok kifogásolták, hogy a Clinton-adminisztráció, gyakorlatilag az

összes európai kormánnyal együtt, csökkentette a védelmi kiadásokat („békeosztalék”), valamint mindössze lanya kísérleteket tett a Ronald Reagan elnöksége alatt elindított nemzeti rakétavédelmi program megvalósítására.

A kevés külpolitikai tapasztalattal rendelkező George W. Bush az elnökségért folyó kampányban és elnöksége első néhány hónapjában elsősorban az elődje multilateralizmusával szembeállított unilateralista megközelítést részesítette előnyben a nemzetközi kapcsolatok területén. A Bush-i elmélet és gyakorlat nem mondható újnak az amerikai külpolitikai történetében: számos esetet ismerünk, amikor elnökök, pártállásra való tekintet nélkül, egyoldalúan jártak el az amerikai érdekek érvényesítésében, ha nem tudtak vagy nem akartak ahhoz nemzetközi felhatalmazást szerezni. Inkább az volt szembetűnő, hogy ebben a kérdésben szinte gyökeresen ellentétes nézeteket képviselt, mint édesapja; ezen túlmenően pedig az, hogy noha sok esetben ugyanazokról a munkatársakról volt szó (például Richard Cheney, Colin Powell vagy Condoleezza Rice), ezeknek a tisztviselőknek a hozzáállása is megváltozott. George W. Bush leszögezte, hogy mindenképpen folytatják a (nemzeti) rakétavédelmi rendszer kiépítését, s ennek érdekében az Egyesült Államok az előírt hat hónapos várakozás után kilépett a Szovjetunióval még 1972-ben kötött és később módosított ABM-szerződésből, amely nem tette volna lehetővé az új rendszer telepítését. Napjainkban ugyancsak ennek a rendszernek egyes, Lengyelországba és Csehországra telepítendő elemei okoznak politikai feszültségek nem csupán Oroszország és az Egyesült Államok, valamint az érintett államok között, hanem az atlanti közösségen belül is. Másodszor, Kínában George W. Bush „stratégiai versenytársat” látott (a kifejezés pontos értelme máig nem tisztázott); a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Kína veszélyezteti leginkább az amerikai nemzeti érdekeket az egész világon. Bush és tanácsadói véleménye szerint az Egyesült Államoknak nem kellene humanitárius célokból katonailag beavatkozni a világ különböző pontjain. Ahogy Rice 2000-ben megfogalmazta: az Egyesült Államok nem egy globális „segélyszervezet”. Ehelyett a szelektív, az amerikai érdekeket közvetlenül érintő jelentősebb konfliktusok megoldására kellene Washingtonnak koncentrálni. Ezzel kapcsolatban előtérbe került az ún. Powell-doktrína, amelynek a lényege az, hogy az Egyesült Államok kizárólag akkor használja fegyveres erőit, ha világosan meghatározott és korlátozott politikai célokat akar elérni, ha óriási túlerővel és megfelelő ún. *exit*-stratégiával rendelkezik, valamint ha a közvélemény többsége támogatja a kormányzat külföldi beavatkozását. Nem lehet azonban ekkor kikerülni azt a logikusan adódó kérdést: milyen regionális hatalom fog az amerikai érdekeknek megfelelően beavatkozni alacsonyabb intenzitású konfliktusokba?

Az új republikánus adminisztráció külpolitikai tanácsadóinak többsége a hidegháborúból, az 1991-es Öböl-háborúból és az 1990-es évekbeli balkáni

fegyveres beavatkozásokból további következtetéseket is levont, elsősorban a nemzetközi közösséget illetően. Arra a meggyőződésre jutottak, hogy a nemzetközi rendszer végül is általában elismeri, utólag legitimálja azokat a fegyveres beavatkozásokat, amelyek végső elemzésben javítják a nemzetközi légkört és csökkentik a konfliktusforrások számát. Erre a legjobb példát a Milosevic-rezsim elleni 1999-es fellépés szolgáltatta, amelyben a részvevő országok, a NATO tagjai, nem rendelkeztek megfelelő ENSZ BT felhatalmazással. A szerbek elleni katonai akciókat a nemzetközi jognál erkölcsileg magasabb rendű elvek alapján határozták el és hajtották végre az atlanti szövetség államai. A humanitárius célokból történő akciókat, illetve azok eredményét azután az ENSZ BT 1999. június 10-én elfogadott 1244. számú határozatával gyakorlatilag *ex post* legitimálta. Azaz, a fegyveres erővel való fellépés ilyen esetekben nem jogi, hanem politikai kérdéssé vált. A Bush-adminisztráció továbbá arra a következtetésre is jutott, hogy az ENSZ képtelen komoly biztonsági kérdésekben dönteni (az 1991-es Öböl-háború kivételnek számított); ezért ha az Egyesült Államok vezetése eleget kíván tenni minden működő állam talán legfontosabb alapkövetelményének, az állam területe és lakossága biztonságának garantálása, akkor nem várhat a nemzetközi közösségre, a saját kezébe kell venni ezt a funkciót. Az ENSZ, amely amerikai kezdeményezésre alakult, nem váltotta be a hozzá fűzött amerikai reményeket. A Biztonsági Tanácsban először a Szovjetunió, majd 1971 után a Kínai Népköztársaság a jelentős, stratégiai jellegű kérdésekben nyilvánvaló geopolitikai okokból ellenérdekelt volt az amerikai elképzelések esetében, és az sem javította az ENSZ hatékonyságát és a mindenkorai amerikai adminisztrációk számára a „hasznosságát”, hogy az eredeti taglétszám nagyjából négyszeresére nőtt. Ez a tény egyrészt önmagában megnehezítette az Egyesült Államok számára előnyös álláspontok kialakítását, másrészt az új tagállamok döntő többsége a volt gyarmatok sorából került ki, és eleve sok esetben ellenszenvvel viseltettek a Nyugattal szemben. Az ebből a helyzetből adódó amerikai fenntartásokhoz aztán hozzájárult még a neokonzervatívok értékalapúságot hirdető álláspontja is. Az ehhez a körhöz tartozók úgy vélték, hogy erkölcsi alapon megkérdőjelezhető az, hogy legitim, demokratikus államok sorsáról illegitim és/vagy antidemokratikus rendszerek döntsenek. Végül, gyakran hivatkoztak arra a feltevésre is, hogy a közjót gyakran egyetlen szereplő egyoldalú fellépése szolgálja; azaz, nem lehet doktriner módon kizárólagosnak tekinteni a multilateralizmust.

Mindehhez hozzátehetjük még, hogy a nemzetközi intézményeket a nemzetközi életben a hidegháború után bekövetkezett fejlemények is bizonyos mértékben leértékelték. A globalizmusnak nevezett jelenségghalmaz, többek között, az államhatárok jelentőségének a csökkenését, a minden korábbinál könnyebb információáramlást és pénzforgalmat, valamint a nemzetközi rendszer korábbi

döntően vertikális felépítésével szemben a horizontális kapcsolatok megszorodását hozta magával. Más szavakkal: számos területen az állam gyengülését. Ezeket a lehetőségeket kihasználva robbanásszerűen megnőtt az ún. nem állami szereplők száma a nemzetközi életben. Mindez a fennálló nemzetközi intézmények szempontjából azt jelentette, hogy ezek az új szereplők nem tagozódtak be a meglévő struktúrákba, amelyeket, legalábbis a kül- és biztonságpolitika területén, az államokra szabtak. Az Egyesült Államok osztályrészéül jutott az a sors, hogy ennek a helyzetnek a legkézzelfoghatóbb következményeit elszenvedje 2001. szeptember 11-én. Egy nemzetközi terrorista hálózat az Egyesült Államok 20. századi történelmében a legnagyobb anyagi és emberi veszteséget okozta az ország kontinentális területén. A támadás egyben óriási lelki traumát is okozott az amerikaiaknak: a „sebezhetőségi ablak” még tágabbra nyílt. 1941-ben a Pearl Harbor elleni támadás a nyugati partoktól távol, a Csendes-óceán egyik szigetcsoportját érte, míg az 1957-es „szputnyik-sokk” olyan fenyegetést jelentett, amikor egy potenciális ellenség partraszállás nélkül közvetlenül katonai csapást mérhet az Egyesült Államokra. Washington és New York városa 2001. szeptember 11-ét megelőzően csak az 1812-es amerikai-brit háborúban voltak kitéve annak, hogy ellenséges erők pusztítást végezhetnek ott.

A támadás módja és a lehetséges jövő, hasonló eseményekről készült forgatókönyvek egyfelől megerősítették a mindenkori amerikai politikai és katonai vezetés felső köreiből amúgy is lappangó unilateralizmusra való hajlandóságot. Az egyoldalú katonai lépésekre való hajlandóság a közvetlen múltban szerzett tapasztalatokon is nyugodott. A koszovói beavatkozás azt bizonyította, hogy a NATO amerikai és európai katonai erői mindössze zökkenőkkel tudnak együttműködni technológiai téren: az utóbbiak a hidegháború éveiben „szerzett” hátrányukon nem hogy csökkentettek volna az 1990-es években, hanem még növelték is azt azáltal, hogy magas „békeosztalékokat” vettek fel az egyes nyugat-európai, elsősorban német kormányok; azaz, jelentős mértékben lefaragták a védelmi kiadásait. A „technológiai szakadékon” túl nehézkesnek bizonyult a 25 tagállam egyeztetési mechanizmusa a hadműveletek meghatározásánál; s az információvédelem sem tartozott a szövetség erősségei közé. Ugyanakkor igaz az is, hogy az egyoldalú amerikai lépések a nemzetközi terrorizmus ellen elméleti ellentmondást is tartalmaztak: a *nemzetközi* terrorizmus ellen *egyes* államok külön-külön aligha vehetik fel sikerral a küzdelmet. Mindenképpen nemzetközi összefogásra van szükség, amely a jelek szerint a katonai területen kívül többé-kevésbé meg is valósult: a hírszerzéssel foglalkozó szervezetek, a pénzügyi ellenőrző testületek és a különböző rendészeti szervek hatékonyan működnek együtt a színpalak mögött.

Közvetve mindez azt is jelenti, hogy az Egyesült Államok és a világ államainak többsége, beleértve kivétel nélkül az európaiakat, nem a nemzetközi terrorizmus elleni harc céljával, hanem annak módjával és eszközeivel nem értenek egyet. Az amerikai „változatot” az ún. Bush-doktrína jelenti, amelyet az elnök egy 2002. júniusban a West Point-i katonai akadémián elmondott beszédében fejtett ki először nyilvánosan; a doktrína fő elemei azután bekerültek a 2002-es Nemzetbiztonsági Stratégiába is. George W. Bush arra figyelmeztetett, hogy napjainkban a legnagyobb veszélyt a terrorizmus, a „kudarcot vallott”, illetve a „haramia” államok, valamint a tömegpusztító fegyverek jelentik külön-külön is, ám a világra leselkedő egzisztenciális fenyegetést ezek szinergiája adja. Ennek megfelelően a feladat a nemzetközi terrorizmus legyőzése, a „kudarcot vallott” és „haramia” államok demokratikus átalakítása, továbbá a tömegpusztító fegyverek elterjedésének a megakadályozása.

A doktrína egyes elemei közül a legutóbbi tűnik a legkevésbé problematikusnak. A két hidegháborús szuperhatalom, a tömegpusztító fegyverek döntő többségének birtoklói, 1989. előtt és után is számos megállapodást kötöttek a kettejük között folyó, és nyilvánvalóan a nemzetközi közösség többi tagjaira is hatással lévő, fegyverkezési verseny mérséklésére (SALT- és START-megállapodások, az 1987-es közepes hatótávolságú nukleáris robbanófejjel felszerelt rakéták megsemmisítéséről). Sőt, a Szovjetunió szétesése után közösen léptek fel a posztszovjet államok területére került nukleáris eszközök ellenőrzése, illetve megsemmisítése érdekében; ezen túlmenően a Nunn-Lugar program keretében az Egyesült Államok pénzügyi segítséget nyújtott az Oroszországban maradt ilyen fegyverek kiiktatásához. Alapvetően egyik fél sem érdekelt abban, hogy a tömegpusztító fegyverekkel rendelkező államok viszonylag szűk köre bővüljön, bár Oroszország azzal, hogy technológiai és pénzügyi segítséggel járul hozzá az iráni nukleáris programhoz, (mely hivatalosan békés célú), szakíthat ezzel a szemlélettel. Egyes feltételezések szerint Moszkva az Egyesült Államokkal szembeni „egyensúlyozás” egyik elemeként kezeli ezt az együttműködést. Ám a Bush-adminisztráció ezen a téren is bizonyos vitatott és egyoldalú lépést tett. Nem is annyira a támadó fegyverek fejlesztésével, hanem az elhárító rendszerrel kapcsolatos kísérletekkel, sőt telepítéssel. A Bush-adminisztráció egyik legelső lépése az volt, hogy kilépett az 1972-es ABM-szerződésből, amely valóban idejét múlta már. A nemzeti rakétavédelmi rendszer első elemeinek telepítésével, sőt európai kiterjesztésével már, perspektivikusan, ismét a figyelem középpontjába helyezheti a tömegpusztító fegyverek kérdését; s egyfajta logika alapján Washington riválisai és ellenfelei arra a következtetésre juthatnak, hogy a megfelelő válaszlépés a támadó képesség fokozása lehet. A Bush-adminisztráció ugyancsak erős bírálatot kapott külföldön és belföldön (a demokratáktól) egyaránt

azért, mert 2002-ben kilépett az Észak-Koreával még 1994-ben, a Clinton-kormányzat által megkötött ún. keret megállapodásból, ami a phenjani nukleáris program befagyasztásáért cserében olajt és élelmiszert juttatott az északkelet-ázsiai diktatúrának. Paradox módon a szerződés felmondását a Fehér Ház annak kétoldalú jellegével indokolta, s a többoldalú tárgyalásokat sürgette az érintett négy másik állam (Dél-Korea, Japán, Kína és Oroszország) bevonásával. A hatoldalú tárgyalások végül 2007-ben hoztak gyümölcsöt, amikor egy az 1994-es megállapodáshoz hasonlóhoz hoztak tető alá a tárgyaló felek.

A nemzetközi terrorizmus elleni világméretű küzdelem már több vitát váltott ki világszerte. Miközben az államok többsége a terrorizmus társadalmi, gazdasági és politikai gyökereire szeretne koncentrálni, s elsősorban azokat az okokat akarja megszüntetni, még hozzá a hatalom ún. lágy (békés) eszközeivel, amelyek miatt emberek tíz- vagy akár százezrei csatlakoznak a különböző terrorista szervezetekhez. A jelenlegi amerikai vezetés azonban úgy érvel, hogy mindez nem elegendő: a militáns, szélsőséges iszlamista erőkkkel szemben kevés a hosszú távon eredményeket hozható gazdasági és társadalmi átalakulások támogatása. Az általuk jelentett fenyegetés most és itt jelentkezik; ezért a katonai fellépés fontos eleme kell, hogy legyen az ellenük folyó küzdelemnek. Ráadásul ennek a katonai fellépésnek *preventívnek* kell lenni: túlságosan magas a tét ahhoz, hogy a jelenlegi technológiai adottságok mellett az Egyesült Államok mindössze reagáljon egy őt ért támadásra. A preventív katonai beavatkozás értelemszerűen azt jelenti, hogy az Egyesült Államok a területétől távol, más államok területén próbálja az ellenséges erőket megsemmisíteni. Jogi értelemben pedig számos amerikai politikus jogos önvédelemnek tekinti az ilyen jellegű akciókat, melyek ilyen módon az ENSZ Alapokmánya 51. paragrafusa szerint legitimek.

Ez a megközelítés azonban kérdéses az államok szuverenitása szempontjából. Az amerikai érvelés szerint azonban azért jogos az Egyesült Államok beavatkozása, mert ha (nemzetközi) terrorista csoportok tevékenykednek egy állam területén, akkor két eset lehetséges. Vagy az adott állam vezetőinek tudtával, s akkor ők maguk felelősek az amerikai állampolgárok és tulajdon ellen elkövetett akciókért, tehát háborús cselekedetben bűnösök és megtámadásuk jogos. Ezek a „haramia államok”. A másik lehetőség az, hogy a terroristák az adott ország vezetőinek tudtán kívül tartózkodnak egy adott területen, vagy az utóbbiak nem kívánnak vagy tudnak fellépni ellenük. Ez azonban azt jelenti, hogy képtelenek az állam alapvető funkcióit ellátni, tehát „kudarcot vallott” államról van szó, amely az államot jelentő attribútumok elvesztésével válik legitim célponttá. Ez az állami szuverenitást sajátosan értelmező amerikai álláspont általánosan vitatott az egész világon.

Némileg közelebb van, legalábbis az atlanti közösséget alkotó országok álláspontja az ideálisnak tűnő megoldást, azaz, a „haramia” és a „kudarcot vallott” államok demokratizálását illetően. Az atlanti közösség értékközösség is, amely, minimálisan, működő piacgazdaságon, választott képviseleti demokrácián, valamint az emberi és a polgári szabadságjogokon alapul. (A NATO- és európai uniós tagság feltételei között is szerepelnek ezek az értékek.) A különbség az, hogy az európaiak döntően alulról felfelé való, organikus építkezés eredményeként képzelik el ennek a célnak a megvalósítását, miközben az amerikaiak, nagy általánosságban pártállásra való tekintet nélkül, hisznek a demokrácia „exportjában”, ha kell akár erőszakos úton is. Igaz, a 2000-es elnökválasztási kampányban a republikánusok még élesen bírálták a demokrácia ún. nemzetépítési politikáját (európai értelemben inkább államépítésről beszélhetünk, az amerikai politikai életben a résztvevők nem nagyon tesznek különbséget a „nemzet” és az „állam” között). 2001 után azonban már a Bush-adminisztráció prominensei, valamint az őket támogató értelmiségiek „transzformációs diplomáciáról” kezdtek el beszélni. Így az Irak ellen 2003-ban megindított háború nyilvánosságra hozott hosszú távú célja a térség demokratizálása volt, az az elképzelés, hogy egy működő iraki demokrácia modellként szolgálhat a többi közel- és közép-keleti autokrácia lakossága számára. Ha pedig ezek az államok áttérnek a demokráciára, akkor a különböző vitás kérdéseket békés úton fogják rendezni és a világ jelenleg talán leggyűlékonyabb régiójában a politikai, gazdasági és társadalmi stabilitás válik uralkodóvá. A (tágabb) közel-keleti régióon belüli politikai rendezés szükségességében egyetértés van az Egyesült Államok és európai szövetségesei között, de az Atlanti-óceán két partján különböző menetrendeket képzeltek el. Az amerikaiak többsége, legalábbis a Bush-adminisztráció, „Bagdadon keresztül kíván Jeruzsálembé” jutni, míg az európaiak inkább egy fordított útvonalat támogatnak. Azaz, szerintük az izraeli-palesztin viszony rendezése nagyban megkönnyítené a többi vitás kérdés lezárását; többek közt kihúzná a talajt számos radikális, a Nyugaton terroristának minősített csoport lába alól. Nyilvánvaló, hogy egy tartós rendezéshez mindkét félnek engedni kellene; az arab világban a döntő többség úgy látja, hogy Washington elfogult Izrael javára, s részben ennek az örve alatt hirdetett számos radikális, mindenek előtt vallási vezető, „szent háborút” az Egyesült Államok, s tágabb értelemben a Nyugat ellen.

A Bush-adminisztráció a jelek szerint az elnök második hivatali ciklusában újabb fordulatot hajtott végre a külpolitikában; vagy, jobban mondva, visszakanyarodott a 2000. évi elnökválasztási kampány során hangoztatott realista megközelítéshez. Az elnök újraválasztása után nagy publicitást kapott körutat tett a korábban sokszor mellőzött Európában. A korábban a Közel-Keleten megvalósítandó demokratikus berendezkedés helyett Condoleezza Rice

külgyminiszterként már inkább a térség stabilitásának fontosságát hangsúlyozta és számos jel arra mutat, hogy az iraki „nemzetépítés” egyre nyilvánvalóbb kudarca arra kényszeríti Washingtonot, hogy szóba álljon a korábban elvi-erkölcsi okokból elutasított országok, így Irán és Szíria, vezetőivel. Az unilateralista külpolitika washingtoni apostolai közül pedig szinte mindenki (Donald Rumsfeld, Paul Wolfowitz, Douglas Feith, Richard Perle) távozott a kormányzatból Richard Cheney alelnök kivételével.

Az Egyesült Államok külkapcsolati rendszerét a jelen írás keretei között nyilvánvalóan nem lehet akár még érintőlegesen is minden relációban tárgyalni. Három kapcsolatrendszer azonban mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel: a transzatlanti, az amerikai-orosz és az amerikai-kínai. Ugyancsak egyértelmű, hogy egyiket sem lehet anélkül tárgyalni, hogy az említett másik kettőről és egyéb viszonyokról ne essen szó, így az alábbiakban inkább a legfontosabb kérdések exponálása lehet mindössze a cél.

George H. W. Bush Szovjetunióval kapcsolatos politikáját hasonlóképpen, mint adminisztrációjának egész külpolitikáját, az óvatosság jellemezte. Ebben az esetben általánosságban ez azt jelentette, hogy megpróbálta a szovjet kelet-európai birodalom felbomlásának a folyamatát lassítani. Ennek leglátványosabb megnyilvánulását a „kijevi csirke” néven elhíresült beszéde jelentette, amikor 1991. augusztusban arra intette az ukránokat, hogy ne törekedjenek függetlenségre. Bush elnök 1989-es közép-európai, Lengyelországot és Magyarországot érintő útján is a kommunista rendszerekkel szembenálló ellenzékiekkel folytatott megbeszélésein is a lassabb változás szükségét hangsúlyozta. Amikor pedig megkezdődött Jugoszlávia felbomlása, James Baker, amerikai külügyminiszter a *status quo* fenntartása mellett foglalt kezdetben állást és a republikánus kormányzat mindvégig kitartott amellett, hogy ebben a küzdelemben nem foglal állást annak ellenére, hogy a szerbek a jugoszláv hadsereg adottságaiból adódóan óriási anyagi fölényben voltak az ellenfeleikkel szemben. Az egyre népszerűtlenebb Mihail Gorbacsov mellett végletekig kitartott a Bush-adminisztráció; Borisz Jelcin a Fehér Ház számára túlságosan radikális és megbízhatatlan volt. Azaz, érdekes és első pillantásra paradox módon, miközben a szovjetek általában a kiszámíthatóbb keményvonalas republikánusokkal tárgyaltak szívesebben a hidegháború éveiben, az amerikai vezetők is inkább a konzervatív szovjet és később orosz politikusokat részesítették előnyben.

Az 1993. január 20-án hivatalba lépett Bill Clinton gyakorlatilag belpolitikai programmal nyerte az előző évi elnökválasztást és kezdetben folytatta elődje óvatos orosz-politikáját. Ebben a törekvésében támogatták az „Oroszország először” és a realista külpolitika hívei, akik nem kívánták kihasználni Oroszország belső és külső gyengeségét. Az amerikai-orosz napirenden első helyen továbbra is

a nukleáris fegyverek kezelése állt; a Nunn-Lugar program jelentős összegeket, dollár milliárdokat különített el az orosz nukleáris fegyverek egy részének biztonságos leszerelésére, illetve a nukleáris hasadó anyagok elszállítására az instabil régiókból. A demokraták a republikánus elődeikhez hasonlóan nem akarták belpolitikailag „aláaknázni” a Nyugat-barátnak tekintett Jelcin elnököt és Andrej Kozirjev külügyminisztert. Ám a Clinton-kormányzat harapófogóba került a közép- és kelet-európai biztonság kérdésében. A volt szocialista államok ugyanis a biztonságukat a NATO védőernyője alatt képzelték el; Moszkva, természetesen, ellenezte a nyugati katonai szövetség kelet felé való bővítését. (Az Egyesült Államokban a bővítés lehangosabb ellenzői a realista külpolitikai iskolához tartozók, így, többek közt, a „feltartóztatás” atyjaként számon tartott George F. Kennan vagy a hidegháború legnevesebb történésze, John Lewis Gaddis voltak.) A fordulópontot 1994. január jelentette, amikor az Európába látogató Bill Clinton egyértelműen állást foglalt a NATO bővítése mellett, noha az ekkor meghirdetett Partnerség a Békéért programot sokan a szövetségi tagságot kiváltó megoldásnak gondolták. Végül az orosz tiltakozás dacára 1999. márciusban megtörtént Csehország, Lengyelország és Magyarország felvétele; a szövetség aztán tovább bővült a balti államok, majd Románia és Bulgária felvételével. A NATO keleti irányú bővítésének hivatalos stratégiai célja egy olyan „egységes és szabad” Európa megteremtése volt, amely az Egyesült Államok partnere lehet a globális kérdések megoldásában.

Az amerikai-orosz kapcsolatok hűvösebbé válásához nagymértékben hozzájárultak a balkáni válságok is, amelyekben a nyugatiak következetesen a szerbek ellen, míg az oroszok a szerbek mellett foglaltak állást. Az oroszok a Balkánt hagyományosan az orosz érdekszféra részeként kezelték, s most a balkáni rendezés mind Daytonban, mind Rambouillet-ban, illetve annak kudarca után a NATO hadműveletei nyomán gyakorlatilag Moszkva kizárásával történt. Ez tükröződött is a 2000-ben nyilvánosságra hozott orosz katonai stratégiában: a NATO bővítése mellett a koszovói katonai beavatkozást tartotta potenciálisan legnagyobb fenyegetésnek.

Oroszország 2001. szeptember 11. után felértékelődött az Egyesült Államok számára. Az orosz katonai és hírszerzési tapasztalatok sokat jelentettek általában a terrorizmus elleni globális háborúban, és egy alacsonyabb szinten az Afganisztán elleni hadműveletekben. Vlagyimir Putyin jó érzékkel „rákapcsolódott” a terrorizmus elleni küzdelemre és most ilyen „címke” alatt tudta elfogadtatni a Nyugattal az 1994 óta a Csecsenföldön vívott háborút. A „mézeshetek” azonban meglehetősen rövid ideig tartottak: az amerikai és az orosz globális stratégiai érdekek különbözősége ismét előtérbe került. Az orosz „petro-állam” megszületésével és megerősödésével a Putyin-kormányzat ismét

nagyhatalmi politikát kíván folytatni. Az amerikaiak globális jelenléte miatt ez szükségszerűen érdek összeütközésekhez vezet a világ több pontján. Miközben Washington Oroszország „közel külföldi” területein próbál Nyugat-barát rezsimeket hatalomra segíteni, addig Moszkva a rendelkezésére álló eszközökkel megpróbálja ellensúlyozni az Egyesült Államokat. Így fegyvereladásainak nagy része az amerikaiakkal rossz viszonyt tápláló államokba (Irán, Szíria, Venezuela, stb.) irányul. A diplomácia fórumain a lehetőség szerint fellép az amerikaiak ellen (például, az Irán elleni szankciók „felvizezésével” vagy a koszovói függetlenség esetleges vétőjával az ENSZ BT-ben). Ismételt kísérleteket tesz egyrészt az Egyesült Államok és Európa, másrészt Európa megosztására az atlantista államok elleni fellépéssel. A színtalpak mögött nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy az olajárak magasan maradjanak, mert azok esésével az 1990-es évek gazdaságilag gyenge Oroszországa térhetne vissza; míg a földgáz esetében egyrészt megpróbálja Európát minél nagyobb mértékben függő helyzetbe hozni, másrészt elképzelhetőnek tart egy „gáz OPEC”-et, noha a gáz és az olaj világpiacon szerepe erősen különbözik egymástól. Politikai téren egy ázsiai szövetség létrehozásával kacérkodik (sanghaji együttműködés), bár az orosz és a kínai geopolitikai érdekeket hosszabb távon nehéz összeegyeztetni.

Az amerikai-kínai viszonyt a hidegháború utolsó évtizedeiben a Nixon-i és a Kissinger-i „háromszögletés” jellemezte, azaz, a két ország vezetői arra következtetésre jutottak, hogy mindkettő számára elsősorban a Szovjetunió jelent stratégiai fenyegetést, s ennek megfelelően reálpolitikai alapon együttműködtek számos területen. Peking ennek érdekében még a tajvani kérdést is hajlandó volt „jegelni”, míg Washington megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Tajpejjel, bár a védelmi együttműködést nem mondta fel. Az időközönkénti viták ellenére a két nagyhatalom egyetért abban, hogy Tajvan ne váljon független állammá, s a főleg a republikánusokon belüli aránylag erős „Kína-lobbi” ellenére egyetlen amerikai adminisztráció sem támogatta a tajvani függetlenségi törekvéseket.

Ennek ellenére az 1990-es évek elején megszorodtak azok az amerikai hivatalos és nem hivatalos megnyilatkozások, amelyek Kínában látták az Egyesült Államok következő globális vetélytársát. Az amerikai nemzetbiztonsági doktrínák következetesen egy globális rivális megjelenésének megakadályozását jelölték meg az első számú feladatnak. Így az amerikai külpolitikai gondolkodásban jelen van egy erős csoport, amely Kína „feltartóztatását” kívánja, hasonló módon, ahogy a Szovjetunióval szemben járt el az Egyesült Államok a hidegháború alatt. Ennek egyik megnyilvánulási formája a Paul Wolfowitz és Richard Armitage nevéhez kapcsolható távol-keleti stratégiai elképzelés, amelynek értelmében a kínai politikát egy tágabb Ázsia-politikának kellene alárendelni. Ennek a politikának az alapelemei Japán elsődlegessége, az Egyesült Államok négy térségbeli partnerének

(Dél-Korea, Thaiföld, a Fülöp-szigetek és Ausztrália) erősítése, az amerikai-indiai kapcsolatok fejlesztése, valamint jelentős katonai jelenlét prolongálása Ázsiában. Ugyanakkor azonban sokan rámutatnak arra, hogy az Egyesült Államok létérdeke, hogy hosszú távú és kölcsönösen előnyös kapcsolatokat alakítson ki és ápoljon a távol-keleti nagyhatalommal. Különösen a gazdasági egymásrautaltság erős: az amerikai fogyasztói társadalmat és az amerikai túlköltekezést jelentős részben Kína teszi lehetővé az olcsó áruk óriási mértékű exportjával, illetve az amerikai állampapírok felvásárlásával (jelenleg nagyjából egy billió dollár értékben); viszont a már évek óta folyamatosan kétszámjegyű vagy annak közelében lévő kínai gazdasági növekedés egyik motorja az amerikai fogyasztás. A két nagyhatalom az energiaellátásban részben versenytársak, részben partnerek: Kína az utóbbi években fokozatosan az ellenőrzése alá vonja azokat az olajforrásokat, amelyek még nincsenek amerikai vagy nyugati befolyás alatt, másrészt mindketten érdekelték az alacsonyabb energiaárban, s Kína a tengeri útvonalak biztosításánál nagymértékben az Egyesült Államok haditengerészetére van utalva, mivel Pekingnek nincs komoly mélyvízi haditengerészete.

A 2001. szeptember 11-i támadások az amerikai-kínai viszonyt is bizonyos mértékben befolyásolták. Egyrészt Kína is érdekelt a terrorizmus elleni globális háborúban, másrészt Peking is érdekelt a közel- és közép-ázsiai stabilitásban az energiaellátás biztonsága miatt, harmadrészt az Egyesült Államok és Kína egyaránt érdekelt abban, hogy Észak-Korea ne tehessen szert nukleáris fegyverekre. Sőt, Peking figyelmét az sem kerüli el, hogy abban az esetben, ha az Egyesült Államok drasztikusan csökkentené az ázsiai katonai jelenlétét, azaz, többé nem garantálná Japán, Dél-Korea és Tajvan biztonságát, akkor nem zárható ki egy (nukleáris) fegyverkezési verseny a térségben, ami Kína biztonságát érzékenyen érintené. Az is valószínűnek látszik, hogy a sanghaji együttműködéssel szemben a Csendes-óceáni országok együttműködése (APEC) jobb perspektívákkal kecsegteti Pekinget.

A transzatlanti viszony jellemzésére leginkább Colin Powell volt amerikai külügyminiszter szavai illenek, aki egy ízben megjegyezte: a két fél (az Egyesült Államok és Európa) „házassági tanácsadáson” van. A kapcsolat szükségszerűen lazult, legalábbis biztonsági téren, a Szovjetunió és a közép- és kelet-európai kommunista rendszerek összeomlásával. Nyugat-Európa biztonságát gyakorlatilag az Egyesült Államok garantálta, és emiatt az európaiak sokszor akkor is elfogadták az amerikai vezetést, amikor az egyoldalú lépéseket tett. A Varsói Szerződés erői által jelentett fenyegetés eltűnésével viszont csökkent az amerikai biztonsági garancia értéke, és ennek megfelelően önállóbb hangot kezdtek megütni az európai államok, kiváltképpen Németország Gerhard Schröder kancellársága idején. A sokszor lappangó stratégiai, politikai és kulturális ellentétek Irak miatt kerültek a

felszínre 2002-ben és 2003-ban. (Gazdaságilag a két fél rendkívüli mértékben függ egymástól: egymás legnagyobb tőkebefektetői, kereskedelmi partnerei, 14 millió állás függ a transzatlanti gazdaságtól, stb.). Az európaiak többsége alapvetően politikai, gazdasági és társadalmi problémákat látott a nemzetközi terrorizmus hátterében, míg az amerikaiak általában úgy vélték, hogy katonai megoldása is létezik a problémának. (A vita kissé leegyszerűsítő leírását Robert Kagan esszéje szolgáltatta. Véleménye szerint a második világháborút követően az az európaiak lényegében a Kant-i „örök békében” szeretnének hinni, míg az amerikaiak felfogása szerint a világ anarchikus, amelyben az erő még mindig fontos szerepet játszik.)

A hivatalos amerikai nyilatkozatok és vélemények szerint az Egyesült Államok egy erős és egységes Európa létében érdekelt, amely partnere lehet a különböző globális kérdések megoldásában a tehermegosztás jegyében. Ugyanakkor azonban nem hivatalosan többen felteszik a kérdést, hogy vajon Washingtonnak érdeke-e egy ilyen Európa, amely nem biztos, hogy partnere, hanem versenytársa lehet a jövőben. Így, például, Törökország uniós csatlakozásának erős amerikai támogatásában is sokan ezt a fajta stratégiai gondolkodásmódot vélik felfedezni. Végző elemzésben, különösen az Egyesült Államok iraki, és tágabb értelemben vett közel- és közép-ázsiai gondjai miatt arra a következtetésre lehet jutni, hogy Washington egyedül nem képes egy „globális sheriff” szerepét eljátszani. Továbbá, az alapvető amerikai és európai érdekek kezdve az energiabiztonságtól a szabad kereskedelemig, s a nemzetközi terrorizmus elleni küzdelemtől a tömegpusztító fegyverek további elterjedése megakadályozásáig egybeesnek. Általánosságban: a két fél érdekei és értékei közelebb esnek egymáshoz, mint az egyiké vagy a másiké egy harmadik féléhez.

Irodalomjegyzék

BACEVICH, Andrew J., 2002. *American Empire. The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy*. Cambridge, MA-London: Harvard University Press.

BRZEZINSKI, Zbigniew, 2004. *The Choice: Global Domination or Global Leadership*. New York: Basic Books.

BRZEZINSKI, Zbigniew, 2006. *Second Chance. Three Presidents and the Crisis of American Superpower*. New York: Basic Books.

COX, Michael, 1995. *US Foreign Policy After the Cold War*. London: Pinter.

- FERGUSON, Niall, 2005. *Colossus. The Rise and Fall of the American Empire*. London: Penguin Books.
- FUKUYAMA, Francis, 1992. *The End of History and the Last Man*. London: Penguin Books.
- FUKUYAMA, Francis, 2006. *America at the Crossroads. Democracy, Power and the Neoconservative Legacy*. New Haven-London: Yale University Press.
- HUNTINGTON, Samuel, 1998. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Touchstone Books.
- KAGAN, Robert, Kristol, William, 2000. *Present Dangers: Crisis and Opportunity in American Foreign and Defense Policy*. New York: Encounter Books.
- KISSINGER, Henry A., 2001. *Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the 21st Century*. New York: Simon & Schuster.
- LIEVEN, Anatol, 2004. *America Right or Wrong. An Anatomy of American Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- LIEVEN, Anatol, Hulsman, John, 2006. *Ethical Realism. A Vision for America's Role in the World*. New York: Pantheon Books.
- LIND, Michael, 2006. *The American Way of Strategy. U. S. Foreign Policy and the American Way of Life*. Oxford: Oxford University Press.
- MANDELBAUM, Michael, 2005. *The Case for Goliath. How America Acts as the World's Government in the 21st Century*. New York: Public Affairs.
- NYE, Joseph S. Jr., 2004. *Soft Power. The Means of Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- SMITH, Tony, 1994. *America's Mission: The U.S. and the Worldwide Struggle for Democracy in the 20th Century*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Jordán Gyula

Az új főszereplő: Kína

Kína az 1970-es évek végén elindult reformidőszak eredményeként rendkívül látványos, az egész világ figyelmét magára irányító fejlődést, növekedést produkált. Ennek eredményeként meghatározó súlyú és befolyású regionális hatalommá vált, amely azonban már joggal tart igényt globális szerepvállalásra is. Az újkori történelem minden más feltörekvő, emelkedő hatalmához (Japán, Szovjetunió, Németország) hasonlóan Kína is a bizonytalanság, az instabilitás elemeit viszi a nemzetközi politikába. E korábbi példákhoz hasonlóan Kína jelenlegi magatartásában és döntéseiben is igen sok az ismeretlen, illetve sokféleképpen magyarázható vagy értelmezhető tényező. Ráadásul a hidegháború utáni időszak teljesen új világhelyzetében kell szembesülni Kína helyének és szerepének problémáival. A kilencvenes évek elején, közepén a bizonytalansági tényezők és folyamatok hatására bontakozott ki a vita a „Kína-fenyegetésről”, vagyis arról, hogy a gyorsan növekedő Kína miként és milyen mértékben fenyegeti ma és a jövőben a nemzetközi közösséget, és ez utóbbinak mit kell tennie a „fenyegetés” csökkentése, ellensúlyozása érdekében. Akár a gyors változások egyik mutatójaként is felfoghatjuk, hogy az utóbbi időben ezek az aggodalmak és viták csökkentek és elhalkultak, helyettük előtérbe került annak mérlegelése, hogy Kína milyen haladást tett a nemzetközileg elfogadott normákhoz való alkalmazkodásban.

Kína felemelkedésével kapcsolatban nem lényegtelen kérdés arra emlékeztetni, ami ennek értékelését a kínaiak felfogásában befolyásolja. Nevezetesen, hogy nemzedékek óta a kínai vezetők legáltalánosabb és legfőbb stratégiai célkitűzése Kínát világhatalommá tenni. Eltérő módszerekkel és elképzelésekkel ez közös törekvése volt Szun Jat-szennek, Csang Kaj-seknek, Mao Ce-tungnak és Teng Hsziao-pingnek, valamint mai utódaiknak. Ráadásul a kínaiak szemléletében Kína nem annyira új főszereplőként jelenik meg, inkább újra azzá válik, elfoglalja a Kínát méltán megillető pozíciót. Itt nemcsak a kínaiak tradicionális kulturális felsőbbrendűségi tudatára kell gondolnunk, hanem például arra a tényre, hogy az európai ipari forradalom előestéjén, 1820-ban részesedése a világ GDP-jéből 32% volt, ami 1952-re 5,2%-ra csökkent, egy főre eső GDP-je pedig a világtátlagnak mintegy 89%-án állt, ami szintén meredeken zuhant, 1952-re 23,7%-ra. Itt tehát a régi nagyság visszaszerzéséről, sőt meghaladásáról van szó,

egyfajta revánsról is. Ezt a megközelítést tovább színezik a – különösen a hivatalos felfogásban és propagandában – „szégyen évszázadához” kapcsolódó érzelmek és értékelések, amelyek az ópium háború (1839-1842) utáni külföldi behatolást, gyarmatosító törekvéseket teszik nagymértékben felelőssé Kína lemaradásáért, elmaradottságáért.

Kína külpolitikája nem azonnal, a reformidőszak kezdetén változott meg, hanem igazán alapvetően csak az utóbbi évtizedben. Természetesen nem a tagadásáról vagy lebecsüléséről van szó a Teng Hsziao-ping által elindított „reform és nyitás” politikájának és a hozzá kapcsolódó nagy diplomáciai átalakulásnak. A fokozatos fordulat mindenekelőtt a kínai külpolitika alapelveinek, kiinduló tételeinek változásában nyilvánult meg. Szakítottak a világháború elkerülhetetlenségéről szóló tétellel, a világbéke fenntartását hirdették meg legfőbb célként. Hangsúlyozták, hogy Kína független külpolitikát folytat, sohasem lép szövetségre egyetlen szuperhatalommal sem, ugyanakkor minden országgal hajlandó normális, baráti kapcsolatok létesítésére, a békés egymás mellett élés öt elve alapján, függetlenül azok társadalmi rendszerétől, ideológiai felfogásától. Kína ellenzi a hegemonizmust, magát sohasem fog erre törekedni; a harmadik világ pártján áll, magát oda tartozónak vallja; ellenzi a fegyverkezési versenyt; támogatja a leszerelést stb.

Mindez határozott eltávolodás volt a Teng előtti, Mao-i külpolitikai felfogástól, amely elutasította a nemzetközi rendszer szabályait és normáit, annak forradalmi úton való megváltoztatására törekedett. A külpolitikában gyakran használt szélsőséges retorika Kínát meglehetősen elszigetelte a nemzetközi szervezetektől, a gazdaságban pedig önellátásra, autarkiára törekedett. A külpolitikai döntéseket egy diktátorhoz méltóan Mao hozta, jórészt csak a végrehajtásban támaszkodott Csou En-laj szakértelmére és diplomáciai kvalitásaira. Teng ezzel szemben a gazdasági modernizáció érdekében Kína bekapcsolására törekedett a világ gazdaság vérkeringésébe, a nemzetközi szervezetekben való aktív részvételre, az önzolációból való kitörésre. Kína átalakulása ebben a tekintetben azonban csak részleges volt, mivel miközben igényt tartott egy nagyhatalmi státuszra, az ezzel járó kötelezettségeket és felelőségeket csak részben tette magáévá. A külpolitika alakítása Teng alatt is jórészt centralizált maradt, a diplomáciai testületben változatlanul még sok képzetlen és tapasztalatlan „káder” volt, a politika tartalmában szintén sok volt a kiismerhetetlenség és bizonytalanság.

Az 1990-es évek elejétől, közepétől – az 1989-es Tienanmen téri mészárlást követő szankciókból és izolációból kitörve – Kína sokkal rugalmasabb, alkalmazkodóbb magatartást tanúsít, aktívan alakítja bilaterális és multilaterális kapcsolatait, védi és elősegíti gazdasági és biztonsági érdekeit. A külpolitikai

döntéshozatal és annak végrehajtási folyamata ma sokkal inkább intézményesült és decentralizált, és sokkal kevésbé függ egyetlen vezetőtől.

Ennek az új, nagyfokú öntudatot és önbizalmat is tükröző külpolitikai magatartásnak az alapját és hátterét az a gazdasági teljesítmény alkotja, amelyet Kína közel három évtizede felmutat. Kína teljesítményének olyan tényezőire lehet utalni, mint az országosan magas megtakarítási ráta, a hatalmas tömegű, változatlanul nagy arányban a tengerentúli kínaiaktól származó külföldi működő tőke beáramlása, a termelékenység növekedése, a magánszektor bővülése, a növekvő K+F kiadások, a népesség jelentős része még munkaképes korban van stb. Valuta tartalékai meghaladták az ezer milliárd amerikai dollárt, amelynek jelentős része amerikai állami adósság eszközökben fekszik. Számos ipari termék előállításában világelső, igazi szuperhatalom, és ezek sorában a hagyományos textil, ruházat, sportáru mellett egyre inkább társulnak high-tech termékek, az elektronika. Az exportorientált gazdasági stratégia sikeres megvalósítása következtében az exportja 2005-ben a GDP több mint 30%-át tette ki. Bár ezt gyakran alábecsülik, importőrként is a világ élvonalába tartozik, az Egyesült Államok és Németország után a harmadik helyen áll. A régió országai is növekvő arányban Kínába exportálnak. A termelési célú behozatal mellett az import fontos mozgatója a lakossági fogyasztás, mindenképp a sok tízmillióban mérhető kínai középosztály részéről. Ez utóbbi rétegnek köszönhetően Kína 2006-ban a luxuscikkek harmadik legnagyobb fogyasztója volt a világon. A világszerte sok millió (becslések szerint pl. Dél-Koreában 3-4 millió) munkahely a kínai kereskedelemmel van összefüggésben. A külföldi működőtőke nagy mértékű vonzása mellett Kína külföldi befektetői szerepe is gyorsuló ütemben növekszik. 2005 végén külföldi befektetéseinek kumulatív összege meghaladta az 57 milliárd dollárt, míg 2000-ben még mindössze 7,6 milliárd dollár volt. Ezek a befektetések egyre tudatosabban egyrészt a Kína számára létfontosságú energia beszerzési források felé irányulnak, másrészt a fejlett országokba – beleértve az Egyesült Államokat is – magas szintű technológia, know-how megszerzése érdekében. A fentiekben csak jelzésszerűen érintett tényezők és teljesítmények mindegyike összefüggésbe hozható Kína külpolitikájával, nemzetközi kapcsolatainak alakításával. Egyúttal nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Kína „fenyegetésből” világgazdasági szereplővé, gazdasági lehetőséggé változzon.

Kína és a globalizáció

Kína nem tudja, de nem is kívánja függetleníteni magát attól a ténytől, hogy felemelkedése a globalizáció korszakában történik. Maga a fogalom valamikor az 1990-es évek közepe táján került be a kínai hivatalos szóhasználatba, elsősorban annak gazdasági vonatkozásaival összefüggésben. Kína ebben mindenekelőtt gazdasági lehetőségeket látott a külvilággal való intenzív kapcsolatokra, amely a működő tőkén, a külkereskedelmen keresztül kritikus fontosságú gyors gazdasági növekedése számára. Először az 1997-98-as ázsiai pénzügyi válság döbbsentette rá, hogy a globalizáció nemcsak lehetőségeket kínál, hanem komoly kihívásokkal is fenyeget. Ugyanezzel szembesült a Világkereskedelmi Szervezetbe (WTO) való belépésért, különösen az Egyesült Államokkal folytatott kemény alkudozások során, melyet végül 2001-ben koronázott siker.

Kína ugyan továbbra is elsősorban a globalizáció gazdasági oldalát hangsúlyozza, fokozatosan felismerte, hogy az a nagyhatalmi politika olyan összetevőit is súlyosan befolyásolja, mint a biztonság, vagyis nem lehet pusztán gazdasági trendként kezelni, hanem politikailag is aktívan befolyásolni kell. Szembesülve az olyan globális fenyegetésekkel, mint a nemzetközi terrorizmus, a tömegpusztító fegyverek elterjedése, az olyan fertőző járványok, mint az AIDS, a madárinfluenza, a drogkereskedelem, Kína magáévá tett olyan fogalmakat, mint a közös biztonság és a globalizált kooperáció, mivel ezekkel a nem hagyományos biztonsági fenyegetésekkel lehetetlen egyetlen országnak elkülönülten szembeszállni. A nemzetbiztonság átfogó újragondolására került sor, különös figyelemmel a nem hagyományos fenyegetésekre, és tekintettel arra, hogy Kína évtizedek óta nem volt olyan biztonsági környezetben, amikor semmilyen számottevő hagyományos fenyegetéssel nem kell számolnia. A kínai vezetés tehát arra törekszik, hogy maximálisan kiaknázza a globalizáció által kínált előnyöket, és a lehetőség szerint minimalizálja a hozzá kapcsolódó fenyegetéseket.

Kína már a bipoláris világrénd közepette is – elsősorban, mint kívánatos célt – hangsúlyozta a multipolaritást. Az új körülmények között új hivatalos formulává vált a „multipolarizáció és gazdasági globalizáció”, amelyben a multipolarizációval kapcsolatban az államközi viszonyok megfelelő kezelését hangsúlyozzák, semmint a hatalom újraelosztását. Vagyis Kína (egyelőre) hajlandó tudomásul venni az Egyesült Államok szuperhatalmi státuszát, a globalizációval összefüggő fölényét a katonai, gazdasági, technológiai stb. területeken, és inkább a hatalom gyakorlásának módjával törődik. Minden erő harmonikus együttes létezésére törekednek és nem a nagyhatalmi konfrontációra. Az erőviszonyok ilyen értelmezése magába foglalja az interdependenciát a különböző hatalmak között, beleértve az Egyesült Államokat is, vagyis a globalizált világ nemcsak erősíti,

hanem korlátozza is az utóbbi hatalmát. A globalizált világ lehetővé teszi Kína számára, hogy érvényre juttathatja gazdasági érdekeit.

Kína növekvő súlya birtokában minden lényeges kérdésben hallatja hangját, ragaszkodik az egyenlő alapon, kölcsönösen előnyös szerződések kidolgozásához és elfogadásához. Így például aktív és konstruktív szerepet játszik a WTO-ban, de ugyanez érvényes az ENSZ-beli magatartására is, ahol a múltban Kína igen passzív volt. Most a Biztonsági Tanácsban is a világszervezet súlyának, tekintélyének növelésén fáradozik, támogatja a béke és a nemzetközi biztonság érdekében kifejtett erőfeszítéseit. Kína az utóbbi években aláírt számos fegyverzetkorlátozási, környezetvédelmi, sőt emberi jogi egyezményt. Növekvő mértékben részt vesz az ENSZ békefenntartó akcióiban, bővítette az ezzel kapcsolatos kiképző programját. A BT-ben gyakran inkább távolmaradásával fejezte ki ellenérzéseit; a többi nagyhatalomhoz képest igen ritkán – inkább csak Tajvan témájában – élt vétőjogával. (Nem számítva a főttkári szavazásokon leadott 19 szavazatát, 1971 és 2001 vége között mindössze 4-szer vétőzött, míg a Szovjetunió/Oroszország 12-szer, Franciaország 14-szer, Anglia 25-ször, az Egyesült Államok viszont 73-szor.) Mindezekből sokan hajlamosak levonni azt a következtetést, hogy Kína növekvő mértékben status quo hatalommá válik, amely stabil kapcsolatokat kíván az Egyesült Államokkal és csak fokozatos és békés növekedésre törekszik a nemzetközi rendszerben. Úgymond ennek jegyében alakítja viszonyát az Egyesült Államokon kívül Oroszországgal, az Európai Unióval, a régióban az ASEAN-nal. Itt most csak annyit jegyeznek meg, hogy ezt a csaknem idillinek tűnő képet kissé beárnyékolják Kínának már több mint egy évtizede évente két számjeggyel növekvő hadikiadásai, hadseregének intenzív korszerűsítése, rendkívül feszült viszonya és rivalizálása Japánnal, a Tajvannal szembeni erőszakkal való fenyegetőzése, a dél-kínai tengeri szigetek feletti szuverenitás ügyének lebegtetése. Ha nem számít önellentmondásnak, talán úgy fogalmazhatunk, hogy Kína és stratégiája dinamikus status quo orientációjú.

A fenti megszorító megjegyzések sem vonják azonban kétségbe, hogy a globalizáció Kína számára nagy lehetőségeket és ösztönzést teremtett a nemzetközi gazdasági struktúrákban és a multilaterális intézményekben való részvételre. A kínai vezetés világosan látja, hogy számukra elemi érdek a globalizált világ gazdaságban való részvétel, ennek nincs alternatívája. Egyre inkább tapasztalatokat szereznek arra vonatkozóan, hogy a globális és regionális intézmények lehetőségeit hogyan használják fel saját érdekükben, csak példaként említve: a jüan felértékelésére irányuló nyomások kivédésére. Röviden, Kína a globalizáció körülményei között változatlanul a nagyhatalommá válás stratégiáját követi, lehetőségek szerint a békés megoldások útján. Amennyiben Kína már meglevő és egyre növekvő gazdasági erejét adottnak vesszük, a világpolitikában

betöltött szerepét elsősorban kapcsolatrendszerén keresztül lehet érzékeltetni, tanulmányozni.

Kína és az Egyesült Államok

Kína egész kapcsolatrendszerének centrumában az Egyesült Államokhoz fűződő viszony helyezkedik el, amellyel kapcsolatban ismételtlen leszögezhetjük, hogy a nemzetközi politika realitásai ezt inkább a kooperáció semmint a konfrontáció felé tolják. Kína felemelkedése, növekvő globális szerepvállalása következtében az Egyesült Államok is kitartó figyelemmel fordul az ázsiai nagyhatalom felé. Ezt számos tényező alátámasztja, többek között az, hogy az adminisztrációt és a tudományos életet tekintve a világon sehol sem tevékenykedik ily nagyszámú, magasan kvalifikált Kína-szakértő, mint az Egyesült Államokban. Specializált folyóiratoktól az évi több száz köteten át a Kongresszus rendszeresen tartott meghallgatásáig és a Pentagon elemzéséig jelzik azt a súlyt és fontosságot, amit ennek a területnek tulajdonítanak.

Ismeretes, hogy az amerikai külpolitikában egy erős idealista tradíció verseng a realizmussal, és ezek vetélkedése az utolsó évtizedekben talán sehol sem annyira hangsúlyos és világosan nyomon követhető, mint az Egyesült Államok Kína politikájában. Amikor az idealista tradíció tör előre, akkor a hangsúly a kínai hatalom antidemokratikus, kommunista jellegére, az emberi jogokra és – különösen demokratizálódása óta – Tajvanra kerül, míg a realisták szemében (akiknek markáns képviselője Henry Kissinger) – ezek a kérdések háttérbe szorulnak. Ennek megfelelően a Kínával való „foglalkozás” és „fékentartás” közötti gyötrődés figyelhető meg, változik a viszony a langyos, hideg és a partnerséget hangsúlyozó állapotok között.

Az 1970-es évektől az amerikai elnökválasztások koreográfiája nemcsak a két felfogás küzdelmét és váltakozását mutatja, hanem – ami témánk szempontjából leginkább fontos – Kína súlyát és jelentőségét tükrözi, hogy (némi leegyszerűsítéssel) előbb utóbb a realizmus kerekedik felül. Az elnökválasztási kampányban minden tábor a szavazók mozgósítása érdekében általában az értéknyelvet, az idealista megközelítést használja, és ilyen alapról bírálja rendszerint a hivatalban levő elnököt. Ha az elnök marad, valószínűleg nem következik be jelentősebb változás Kína-politikájában. Ha veszít, az új elnök eleinte némileg keményebb politikát alkalmaz Pekinggel, és barátságosabbat Tajvannal szemben, de nagyon hamar újra a realizmus érvényesül politikájában. Az idealizmus és a realizmus azonban nem minden esetben konfrontálódik egymással, Kína esetében néha konvergálnak (például, ha gyors növekedése erőteljes

fegyverkezése következtében fenyegetőbbnek, kihívóbbnak érzik, és a realista politika hívei is indokoltnak érznek egy keményebb, fékentangóbb politikát). Csak illusztrációként említeném, hogy amikor 1979-ben Jimmy Carter felvette a diplomáciai kapcsolatot Pekinggel, egyidejűleg megszakítva azt Tajpejjel, a köztársaság pártiak ezt élesen támadták, Reagan a kampányában még Tajvan ismételt elismerését is felvetette. Más kérdés, hogy az elismerés-váltás a demokratákat is váratlanul érte, aminek az eredménye lett a Tajvan biztonságát és a kétoldalú kapcsolatok változatos formáit továbbra is szavatoló Taiwan Relations Act elfogadása.

Reagan 1980-as győzelme komoly feszültségeket keltett Washington és Peking között. Hivatalba lépését követően azonban hamar alkalmazkodott a realitásokhoz. Ezt jelezte az 1982 augusztusában elfogadott Sanghaj II-nek is nevezett kommuniké, amely – ugyan bizonyos biztosítékok kíséretében –, de korlátokat szabott az amerikai fegyverszállításoknak, majd ezt azzal tetézte, hogy 1984-ben Kínába látogatott. Az 1980-as években viszony jónak, kiegyensúlyozottnak mondható, amelynek amerikai értékelését jelzi, hogy még az 1989. június 4.-i Tienanmen téri mérszárlást követően is Bush elnök kísérletet tett a kapcsolatok átmentésére.

Az 1992-es választást megelőzően azonban igen negatív kép alakult ki Kínáról az amerikai médiában és a közvéleményben, elvesztették illúzióikat a brutális kommunista rezsimmel kapcsolatban. Ezt lovagolta meg kampányában Clinton, aki rendkívül élesen támadta Bush Kína politikáját. Nyomásgyakorlást követelt az emberi jogok érvényesítése érdekében, amelyeket hozzákapcsolt a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megadásához (amiről akkor évente döntöttek). A választás megnyerése után Clinton – Reaganhez hasonlóan – gyorsan alkalmazkodott a realitásokhoz és engedett a Kínával való üzleti kapcsolatokat szorgalmazó nyomásoknak. Már 1994-ben elválasztotta az emberi jogokat a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megadásától.

Az 1996-os elnökválasztási kampány közeledtével részben az őt ért bírálatok lecsendesítésére 1995-ben – Kína tiltakozása ellenére – beutazási vízumot adott Li Teng-huj tajvani elnöknek, hogy hangsúlyozottan magánemberként átvehesse kitüntetését anyaegyetemén, a Cornell-en, ahol ebből az alkalomból beszédet is mondott. (A vízum megadása a Kongresszus túlnyomó többségének egyetértését élvezte.) Kína válaszul nemcsak hisztérikus propaganda kampányba kezdett, hanem megtorlásul megszakította számos területen az együttműködési programokat (beleértve az elsősorban számára előnyös katonai kapcsolatokat), és a Tajvani szorosban hadgyakorlatokat és rakéta kísérleteket kezdett. Az 1996-os tajvani első közvetlen elnökválasztás befolyásolására, az „évszázadok óta legnagyobb szeparatistának” kikiáltott Li Teng-huj újválasztásának

megakadályozására Kína ismét valamennyi fegyvernem részvételével tartott hadgyakorlatot és újabb rakétakísérletekre került sor. A fenyegetésre reagálva Clinton rákényszerült, hogy két repülőgép-anyahajó köteléket irányítson a Tajvanhoz közeli vizekre, ami hosszú idő óta nem látott mélypontra süllyesztette a két állam viszonyát. Mindez immúnissá tette Clintont az elnökválasztási kampányban a Kínára vonatkozó bírálatokkal szemben.

A sémának megfelelően újraválasztása után Clinton gyorsan nemcsak helyreállította a kapcsolatok korábbi szintjét Kínával, hanem kölcsönös államfői látogatások kíséretében „konstruktív stratégiai partnerséget” alakított ki. Ezt tulajdonképpen megelőlegezte Clinton 1995 augusztusában Csiang Ce-min kínai államfőhöz intézett, azóta is vitatott titkos levele, amely ígéretként „három nem”-et tartalmazott: 1/ az Egyesült Államok ellenzi, nemet mond Tajvan függetlenségére, 2/ nem támogatja a „két Kínát” vagy az „egy Kína és egy Tajvant”, 3/ nem támogatja Tajvan csatlakozását az ENSZ-hez. Bár a levél a kampány során nem került szóba, a 2000-es elnökválasztáson Clinton Kína politikáját éles bírálatok érték. A KNK-ban is magasra csapott az Amerika-ellenesség lángja az 1999-es, mindenekelőtt Japánnal létrehozandó hadszíntéri rakétaelhárító rendszer tervezete, de még inkább a belgrádi kínai nagykövetség bombázása következtében. Amerikai részről újra előkerült az emberi jogok problémája, a másként gondolkodók üldözése, Kínának a nukleáris és egyéb korszerű katonai technológiák megszerzésére irányuló kiterjedt illegális tevékenysége (Cox-jelentés), stb. Clintonnal szemben George W. Bush azt hangoztatta, hogy az Egyesült Államok és Kína stratégiai versenytársak. Vallásos meggyőződéséből is fakadóan a jó és a rossz dichotómiájában szemlélte a világot, de nemcsak idealista, hanem Amerika érdekeiből kiindulva realista alapokról is elutasította a „partnerséget”. Korábban nem ismert határozottsággal kötelezte el magát Tajvan védelme mellett és nagy fegyverszállítási ügyleteket hagyott jóvá a szigetország számára.

Az amerikai viszony alakulását rendkívül vázlatosan itt az amerikai elnökválasztások szemszögéből érintettük, ami azonban nemcsak Kína elhanyagolhatatlan jelenlétét, globálisan is egyre meghatározóbb nagyságát érzékeltetik, hanem a szükségszerűen érvényre jutó realista megközelítés alapjának módosulását is. Az 1970-es években az ismert stratégiai háromszögben hasznos ellensúlyként a Szovjetunióval szemben a fiatalabb partner szerepét játszotta. Az 1980-as évek első felében a szovjet fenyegetés növekedésének hatására Kína felértékelődött, majd a Szovjetunió gyors hanyatlása során ez fokozatosan csökkent, bár a fejekben még sokáig élő maradt a hidegháborús gondolkodás. A Szovjetunió felbomlása után Kínát saját fényében és saját súlya alapján kellett értékelni, az 1990-es években ez volt a meghatározó. A 2001. szeptember 11.-i terrortámadás után a terror elleni háborúban számoltak Kínával, de állandó zavaró

tényezőként maradt meg Tajvan. Az amerikaiak gondosan egyensúlyoznak a tajvani függetlenségi törekvések bírálata és Kínának szóló figyelmeztetések között egy Tajvan elleni bármely katonai akció esetére.

A kínai-amerikai viszonyt természetesen nagyon sok egyéb kérdés is befolyásolja. Állandó feszültségek forrása az évről évre jelentkező óriási kínai kereskedelmi többlet, amelyhez olyan vitakérdések kapcsolódnak, mint a szellemi tulajdon védelme, a börtönmunkával készült export, a dömping vádak stb. Hosszabb ideje követelik az amerikaiak a jüan jelentős felértékelését, amelynek Kína jól felfogott érdekei alapján ellenáll. Növekvő fontosságú problémává válik a kínai energia-, elsősorban a kőolaj import, amely távlatilag veszélyezteti a világ kőolaj ellátását, de már jelenleg is nagy hatással van az olaj világpiaci árára.

Miközben Kína tudomásul veszi az Egyesült Államok globális dominanciáját, az ázsiai régióban befolyásának csökkentésére törekszik, több vonatkozásban együttműködve ebben a kérdésben Oroszországgal. Jól példázza ezt az 1996-ban létrehozott „Sanghaji ötök” szerződés, amely Kína és Oroszország mellett a volt szovjet közép-ázsiai köztársaságokat (Kazahsztán, Tádzsikisztán, Kirgizisztán) foglalta magába, amelyből 2001-ben Üzbegisztánnal kiegészülve létrejött a Sanghaji Együttműködés Szervezete (Shanghai Cooperation Organization – SCO). Az egyezmény eredetileg keretet kívánt biztosítani a határok normalizálására, de felölelt bizalomépítő intézkedéseket, a regionális kereskedelem és a biztonságpolitika kérdéseit. Utóbbiak különösen hangsúlyossá váltak a szeptember 11.-i terrortámadás után, elsősorban a muzulmán szélsőségesek, illetve Kína esetében elsősorban az uigur szeparatisták elleni küzdelemre koncentrálnak. Bár az Egyesült Államok valamilyen formában szívesen csatlakozott volna a közösséghez, ezt elutasították, miközben megfigyelői státuszt biztosítottak Indiának, Iránnak és Pakisztánnak.

Kína – Japán – Egyesült Államok

Amennyire alapvető fontosságú globális szinten Kína számára az Egyesült Államokkal való kapcsolat, regionálisan ugyanilyen jelentőségű a japán kapcsolat. Természetesen ebben a viszonyban is jelen van az Egyesült Államok, amelyet a múltban a kínai elemzők úgy tekintettek, mint hasznos korlátozóját Japán remilitarizálásának. Az 1990-es évek második felétől azonban az amerikai-japán biztonsági viszony megváltozott, Washington arra törekedett – többek között Kína növekedésének ellensúlyozására –, hogy Tokió aktívabb biztonsági politikát folytasson, ismét „normális nemzet” legyen, ne pártfogolt, hanem partner. Szeptember 11. után az Egyesült Államok szélesebb körű szerepvállalásra

ösztönözte Japánt, beleértve a háború segítését Afganisztánban, az iraki újjáépítést, Japán pedig elhatározta csatlakozását a hadszíntéri rakétavédelmi rendszerhez.

Ezek a mozgások bizonyos aggodalmakat váltanak ki a régió országaiban, mindenekelőtt és elsősorban Kínában. A történelmi témák különösen megterhelik ezt a viszonyt, a kínaiakat rendkívül ingerli, ahogy a múltbeli atrocitásokhoz a japánok viszonyulnak, beleértve a mégoly szűk körben használt tankönyvek felelősség elhárító manővereit, a kínai területen hátrahagyott vegyi fegyverek ügyét, vagy a háborús bűnösök nyugvóhelyéül is szolgáló Jaszukuni szentély meglátogatását a japán miniszterelnökök által. Kína szerint Japán nem törekszik szomszédjai megbékítésére, nem viselkedik felelős hatalomként, ezért az ENSZ reformja során nem is támogatta volna, hogy a BT állandó tagja legyen. Kínát az is irritálja, hogy Japán az emelkedő Kínát stratégiai riválisnak tekinti, és 2004-ben új nemzetvédelmi programja irányelveiben első ízben nevezte Kínát lehetséges fenyegetésnek nemzetbiztonságára (bár már korábban kidolgoztak egy védelmi tervet egy kínai támadás esetére). Japán már most is komoly, modern önvédelmi erővel rendelkezik, az 1990-es évek végén felülvizsgált japán-amerikai védelmi irányelvek és a hozzá kapcsolódó törvények a II. világháború óta először tették lehetővé, hogy csapatokat irányítson területén kívülre is.

Kína számára az irracionális határáig terjedően érzékeny kérdés Tajvan, márpedig a japán-amerikai együttműködés ezt is érinti. Lényegében együttesen vállalnak kötelezettséget Peking esetleges erőszakos megoldási kísérletének elrettentésére. Állítólag még közös katonai tervet is kidolgoznak erre az esetre. Kínában egyesek hajlamosak egy Washington-Tokió-Tajpej biztonsági koalíciót vizionálni, amely igen megnövelné Tajvan mozgásterét, és vele kapcsolatban már nemcsak az Egyesült Államokkal, hanem Japánnal is számolnia kellene. További feszültség forrásként lehet említeni a Diaoju (japánul Senkaku) szigetek szuverenitása feletti vitát (amelyet súlyosbít, hogy ezek térségében földgáz és kőolaj lelőhelyeket sejtenek), a halászati súrlódásokat, vagy Észak-Korea kezelésének problémáját.

A múlt témái feletti viták, a biztonságpolitikai szempontok mellett azonban nem szabad megfeledkezni egy nagyon súlyos realitásról, amely nagymértékben meghatározza Kína és Japán viszonyát. Az egyre kiterjedtebb és elmélyülő gazdasági kapcsolatokról van szó, amelyek mára szinte interdependenssé teszik a két ország gazdaságát. Az ebből fakadó realitások visszatérően érvényesíteni fogják jogait, de aligha vállalkozna bárki is annak megjósolására, hogy az előzőekben jelzett, sok érzelmi, indulati elemmel terhelt tényezők hogyan és mikor törnek felszínre.

Kína – Európai Unió – Egyesült Államok

Amilyen mértékben Kína egyre inkább részévé válik a globális rendszernek, úgy növekednek, válnak kiemelkedően fontossá kapcsolatai az Európai Unióval. Ennek a sokoldalú viszonyoknak is szereplője az Egyesült Államok, így indokolt ezt is háromszög viszonyként kezelni. Ez a háromszög kapcsolat azonban lényegesen eltér a hidegháború időszakának Washington-Moszkva-Peking stratégiai háromszögétől. A legszembevetőbb eltérés, hogy itt nem két állam alkot stratégiai szövetséget a harmadik ellen; mindhárom között sokféle formájú interaktív kapcsolat áll fenn (gazdasági, kormányzati, társadalmi stb.). Mindhármuknak vannak közös érdekeik: az Unió és az Egyesült Államok érdekelt abban, hogy Kínát integrálják a nemzetközi rendbe, hogy megvalósítsa a piacgazdaságba való átmenetet, védje a környezetet, tartsa tiszteletben az emberi jogokat stb. Kína és az Unió például egyetért a multipolarizációban, számos kereskedelmi és kulturális témában. A klasszikus háromszögtől abban is eltér a mostani, hogy a nemzetbiztonsági problémák messze nem dominálják, sőt Kína és az Unió között lényegében ez nem is említhető. További lényeges különbség, hogy a három fél között nagyszámú nézeteltérés áll fenn számos területen. Az Egyesült Államok és az Európai Unió például nem ért egyet az Egyesült Államok szerepét illetően a világban, másként ítéli meg az iraki háborút stb., de ugyanez elmondható az Unió és Kína vonatkozásában egyes kereskedelmi témákat, a Kínával szembeni fegyverembargó fenntartását, vagy Kínának a nukleáris fegyverek elterjesztéséhez való viszonyát stb. illetően. Mindez azt eredményezi, hogy ez a háromszög viszony mozgékony, változó, az álláspontok hol közelednek, hol távolodnak, esetenként két fél osztja egymás álláspontját a harmadikkal szemben, bár az eddig még nem fordult elő, hogy az Egyesült Államok és Kína együttesen került volna szembe Európával.

Az Egyesült Államok és az Európai Unió is azt kívánja, hogy Kína tegye magáévá a nemzetközi normákat és magatartást. Erre talán az Unió még inkább törekszik, kiindulva a hagyományos hatalmi felfogásból, hogy a túlnyomó hatalmat célszerű ellensúlyozni, illetve hogy egy multipoláris világ szilárdabb, mint egy hegemonisztikus, hogy a kemény, mindenekelőtt katonai hatalommal szemben nő az egyéb hatalmi tényezők súlya. Kína nehezen ért egyet azzal az európai megközelítéssel, hogy – különösen az Unión belül – a szuverenitásnak korlátai vannak, felfogásához közelebb áll a XIX. századi szuverenitás-értelmezés.

Az Európai Unió és az Egyesült Államok egyetért abban, hogy a törvények uralmára lenne szükség Kínában, a külföldi befektetők viszonyainak világos, átlátható rendezésére, a korrupció kiirtására, de legalábbis nagyarányú

csökkentésére. Az Unió és egyes tagállamai (Svédország, Anglia), külön is jelentős összegeket költöttek jogi, igazságügyi, képzési programokra Kínában.

Az Egyesült Államok és az Európai Unió együttesen törekszik arra, hogy Kína tartsa magát a nukleáris fegyverek elterjesztésének tilalmáról szóló szerződéshez, amelyhez Kína 1992-ben csatlakozott. A múltban emiatt számos konfliktusra került sor, retorziókra egyes kínai cégekkel szemben. Az utóbbi években azonban Kína hatékony export ellenőrzési intézkedéseket hozott, így a feszültségek és vádaskodások csökkentek. Közös az érdekük abban is, hogy Kína tartsa magát a WTO kötelezettségeihez, hajtsa végre az ezeknek megfelelő gazdasági és pénzügyi reformokat, nyújtson nagyobb védelmet a szellemi tulajdonnak, számolja fel dömping gyakorlatát stb.

A legáltalánosabb megítélésbeli különbség az Európai Unió és az Egyesült Államok között Kína felemelkedését illetően van. Az Egyesült Államok előtérbe helyezi nemzetbiztonsági szempontjait, Kína növekvő katonai erejére koncentrál, illetve arra, hogy ez milyen hatással van az amerikai biztonsági érdekekre Kelet-Ázsiában, különös tekintettel Tajvanra. Az Egyesült Államokon belül, például a Kongresszusban folytatott meghallgatásokat, vitákat emellett a gazdasági kérdések, nem utolsósorban a hatalmas kínai kereskedelmi többlet is befolyásolják. Az Európai Unió Kína felemelkedésével kapcsolatban elsősorban annak belső problémáira, az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenetre, a politikai rendszer lassú változásaira figyel, és Kína értékeli az ehhez nyújtott segítséget. Az Unió ilyen magatartását befolyásolja, hogy rendelkezik a kelet-európai államok hasonló átmeneti periódusának tapasztalataival. Az európaiak emellett szintén hajlandók megosztani tapasztalataikat az iparosítás, a privatizáció, a felsőoktatás és sok már terület vonatkozásában is. Ennek az átfogó, számos területet magába foglaló együttműködésnek volt az eredménye az Európai Unió és Kína között 2003-ban megkötött stratégiai partnerségről szóló egyezmény. Mindkét fél úgy véli, hogy együttműködve hatékonyabban tudnak kezelni olyan biztonsági problémát is jelentő kérdéseket, mint a nemzetközi bűnözés, az illegális bevándorlás, a fertőző járványos betegségek, az energia és környezeti problémák stb.

Kína és a régió

Kínának a viszonya az ázsiai-csendes-óceáni régióhoz jelentősen változott a hidegháború időszakához képest. Legáltalánosabban ez abban nyilvánul meg, hogy míg a múltban a nagyhatalmakhoz való kapcsolatai és globális ambíciói alapján alakította viszonyát a régióhoz (ami számos konfliktusnak vált az eredőjévé), addig

most a régióra támaszkodva, itteni kapcsolatrendszerét felhasználva kíván meghatározó globális hatalommá válni. Kína gyors felemelkedésében egyebek mellett két, a régióval összefüggő tényező is szerepet játszott. Egyrészt ez a régió a világgazdaság legdinamikusabban fejlődő részéhez tartozik, amely Kína számára kedvező külső feltételeket biztosított, beleértve az exportorientált gazdaságfejlesztési stratégia felhasználható tapasztalatait. A másik tényező, hogy a világon semmilyen más hatalom nem rendelkezik olyan emigrációval, nemcsak a számukat (amit 50-55 millióra becsülnek), hanem a gazdasági erejüket, tőkebefektetési képességüket tekintve. A kínai származásúak a régió egyes országaiban a lakosságban képviselt számarányukhoz képest óriási gazdagsággal rendelkeznek. Az 1990-es évek közepéről származó adatok szerint a nem föld alapú magántőkéből a következő százalékos arányban részesedtek az egyes országokban: Malajziában a népesség 29%-át alkotva, a 61%-val; Thaiföld (10%): 81%; Fülöp-szigetek (2%): 50%; Indonézia (2,5-4%): 73%. Tajvan és Hongkong mellett ők adják még ma is a külföldi tőkebefektetés több mint 50%-át Kínában, ami egyúttal nagy szakértelmet, menedzseri és marketing ismereteket is magában foglal, amire Kínának szintén égetően nagy szüksége van.

Kína és a régió kapcsolatában kiemelt szereplőként van jelen a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (Association of South-East Asian Nations – ASEAN), amelyhez fűződő viszonyában hatalmas változások történtek az utóbbi mintegy másfél évtizedben. Kína növekvő hatalma és befolyása a világon kevés szereplőt érint olyan mélyen és közvetlenül, mint az ASEAN tagállamait. Ebben a gazdasági tényezőkön túl a középpontban helyezkednek el Kína katonai modernizációja miatti aggodalmak, a Dél-kínai tenger szigeteivel kapcsolatos aktivitása. 1967-es alakulásakor az eredeti tagok (Indonézia, Malajzia, Fülöp-szigetek, Szingapúr, Thaiföld) egyikének sem volt normális kapcsolata Kínával. Mindegyikük belső felkelések lehetőségével nézett szembe, többek között kommunista csoportok részvételével, amelyek között nem egy kínai etnikumú volt. Kína ezeknek nyújtott támogatása csak fokozta az egyébként is meglévő bizalmatlanságot, gyanakvást. A kínai-amerikai közeledés fontos változásokat hozott regionális összefüggésekben is, az ASEAN tagjai is átértékelték Kínával való kapcsolataikat (Malajzia 1974-ben, Thaiföld és a Fülöp-szigetek 1975-ben normalizálták kapcsolatukat Pekinggel).

1978 decemberében új viszony kezdődött Kína és az ASEAN között, ez azonban nem a nevezetes kínai pártplenumhoz, a reformidőszak kezdő dátumához kapcsolódott, hanem Vietnam Kambodzsa elleni intervenciójához, illetve elfoglalásához, amelyben Kína és a többi állam is a szovjet befolyás növekedését látták. Természetesen a szervezet tagjaira komoly hatást gyakorolt a kínai-amerikai diplomáciai kapcsolatok felvétele is, bár mindennek ellenére megosztottak voltak

abban a kérdésben, hogy Kína vagy Vietnam jelenti-e a nagyobb fenyegetést biztonságukra. Vietnam 1989-es kivonulása Kambodzsából megszüntette a közeledésnek ezt az alapját Kína és az ASEAN között. A közeledés folyamata nem szakadt meg 1990-ben Indonézia, majd nyomában Szingapúr és Brunei (amely 1984-ben lépett a szervezetbe) is felvette a diplomáciai kapcsolatot Kínával, így 1991-re – 1967 óta először – a szervezet minden tagjával normalizált kapcsolata volt.

A hidegháború után az Egyesült Államok vonakodott a biztonsági elrendezés további biztosításától, míg az ASEAN tagjai folytatódó elkötelezettségét kívánták. Az 1990-es éveket Kína szempontjából az ASEAN-t illetően egyfajta kettősség jellemezte: amellett, hogy Kína agresszívebb és az erő alkalmazásától, vagy legalábbis az azzal való fenyegetéstől sem visszariadóan lépett fel a Dél-kínai tengeren, megjelent és egyre fontosabbá vált a Kína által kínált gazdasági lehetőségek kihasználása. Az utóbbinak külön ösztönzést adott, hogy az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (North American Free Trade Agreement – NAFTA) és az Európai Unió maastrichti egyezménye, felvetették a protekcionista intézkedések veszélyét. Kína ugyan egyre erősebb kereskedelmi vetélytársuk volt, de egyúttal nagy lehetőségeket is kínált a fenti veszélyek csökkentésére. Különös jelentősége volt annak, hogy különböző multilaterális fórumok, dialógus partnerségek jöttek létre: a Regionális Fórum mellett a South China Sea Workshops, az Asia-Europe Meetings (ASEM), az Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC), az „ASEAN Plus Tree” (APT) (utóbbi + három: Kína, Japán és Dél-Korea). Ezek mindegyikének résztvevője Kína. A régió részéről ez az erőfeszítést tükrözte, hogy Kínát sok szálon bekapcsolják a politikai, biztonsági és gazdasági folyamatokba, míg Kína részéről a határozott eltávolodást jelezte a múltbeli gyakorlattól, amikor a bilaterális kapcsolatokat részesítette előnyben és tartózkodó volt a multilaterálisokkal szemben.

A tőkebefektetéseken túlmenően a kapcsolatokat segítette, hogy nagy mértékben osztották Kína aggodalmait az Egyesült Államok kereskedelmét és emberjogi politikáját illetően. Az 1989-ben létrejött APEC első szakaszában az ASEAN országai és Kína a szervezetben az „Egyesült Államok dominanciájának eszközét” látták, az emberi jogok kérdésében pedig ürügyet arra, hogy az Egyesült Államok beavatkozzon belügyeikbe. Ennyi vélemény egybeesés alapján nem meglepő, hogy az ASEAN rendkívül visszafogottan reagált a Tienanmen téri vérengzésre. Kína és a szervezet viszonya látványosan javult, az 1990-es évek elejétől állandó dialógus partnerévé vált a szervezetnek, az évtized közepétől pedig – a probléma ideiglenes kieleződése után – békülékeny gesztusokat téve, rugalmasságot mutatva kezelte a dél-kínai tengeri szigetek problémáját. Elfogadta az ENSZ tengerjogi szerződését, és erre is alapozva hajlandó volt multilaterális

alapon megvitatni a Spratly-szigetek problémáját a szervezet (ASEAN) szintjén. Az 1990-es években tehát javult a viszony Kína és a szervezet között, a kereskedelem, a gazdasági együttműködés rendkívül dinamizmust mutatott.

Az 1997-ben kitört ázsiai pénzügyi, gazdasági válság jó lehetőséget adott Kína számára annak bizonyítására, hogy felelősségteljes, megbízható partner, joggal aspirál a régió belüli vezető szerep betöltésére. Az ASEAN tagországai, melyeket rendkívül súlyosan érintett a válság, sem az Egyesült Államoktól, sem Japántól nem kaptak segítséget, Kína viszont igen gálánsnak mutatkozott. A Thaiföldnek nyújtott egy milliárd dolláros kötelezettség vállalásnál is jelentősebb segítség volt, hogy ígéretéhez ragaszkodva nem értékelte le a valutáját. Ez nagy elismerést váltott ki az ASEAN országok részéről, méltányolták Kína áldozatvállalását, a régióért mutatott felelősségteljes magatartását, egészében jelentős fordulóponttá vált egymáshoz való viszonyukban. Világossá vált, hogy már nem Japán a kelet-ázsiai gazdaság „mozdonya”, hogy a „repülő darvak” modell időszaka véget ért. Kína és Kelet-Ázsia viszonyában a hangsúly áthelyeződött a gazdaság és a kereskedelem problémáira, az addig középpontban álló politikai és biztonsági kérdésekkel szemben.

Kína különösen aktívvá vált a régióval kapcsolatban azt követően, hogy 2001-ben csatlakozott a WTO-hoz. A gazdaságra helyeződő nagyobb hangsúly azonban nem feltétlenül jelent harmonikus, kooperatív viszont, mivel Kína és az ASEAN országok gazdasági struktúrái sokkal inkább versengő, semmint komplementer jellegűek. Ugyanazokon a piacokon (Egyesült Államok, Európai Unió, Japán) versenyeznek, és Kína ezek rovására nagy piaci részesedést hódított el. Ebben jelentős szerepet játszott (és ez hozzá tartozik az 1997 után fentebb dicsért magatartása árnyalásához), hogy 1994-ben 47%-kal leértékelték a jüant, ami hatalmas lökést adott a kínai exportnak, nagymértékben hozzájárult piachódításához. A komplementaritás hiánya miatt Kína és az ASEAN nem jelentenek egymás számára nagy exportpiacot. Az ASEAN öt fontos tagállama (Indonézia, Malajzia, Thaiföld, Fülöp-szigetek és Szingapúr) 1980 és 2000 között átlagosan csak 6,4%-át fogadták Kína teljes exportjának, míg ezen országok Kínába irányuló exportja ugyanezen időszakban 2 és 2,7% között mozgott a Fülöp-szigetek esetében pedig csak 1,3% volt. Hasonlóképpen versenytársaknak számítanak a külföldi működőtőke vonzása tekintetében. A világkereskedelem a hagyományos munkaintenzív iparok (textil, ruházat, lábbeli) területén is Kína elsősorban ezen országok rovására tört előre, de például a fogyasztói és ipari elektronika exportjában is. 1990-ben Kína részesedése az Egyesült Államok elektronikai piacán csak 2% körül volt, ez 2001-re 11,8%-ra növekedett, szemben Korea 9 és Tajvan 8,2%-ával.

A folyamatok és a helyzet ismeretében csak részben volt meglepő, hogy Kína az ASEAN csúcserkeztelen 2000. novemberben egy szabadkereskedelmi terület létesítésének javaslatával állt elő (ASEAN – China Free Trade Area – ACFTA). A javaslat szerint tíz év alatt sor kerülne a vám és a nem-vám jellegű akadályok lebontására, de Kína jelentős engedményeként az ASEAN újabb és gazdaságilag fejletlenebb tagjainál (Vietnam, Laosz, Kambodzsa, Mianmar) erre csak öt évvel később, 2015-re kerülne sor. Utóbbiak tehát előbb léphetnének szabadon a kínai piacra, mielőtt saját piacaikat meg kellene nyitniuk a kínai versenytársak előtt. Az ACFTA egyszerre képvisel lehetőségeket és kihívásokat. (Az ASEAN titkárság számításai szerint az ACFTA az ASEAN Kínába irányuló exportját 48%-kal fogja növelni, míg Kína exportját az ASEAN-ba 55,1%-kal). Kína a kereskedelmi előnyökön túl bízik abban is, hogy a regionális csoportosulás jobb tárgyalási pozíciót biztosít számára nemcsak a hasonló regionális szerveződésekkel szemben (a világon több mint száz ilyen kereskedelmi elrendezés van vagy már működésben, vagy tárgyalás alatt), hanem olyan globális fórumokon is, mint a WTO. Egy stabil, baráti és kooperatív környezet szintén nagyon fontos Kína számára, mert ez elősegíti a gazdasági prosperitást, amelyhez kötődik a rendszer legitimitása. Az ASEAN tagországok jelentős fenntartásokkal fogadták el a kínai javaslatot, változatlanul tartanak a kínai befolyás erősödésétől. Tisztában vannak azzal, hogy a szabadkereskedelmi terület keretein belül is meghatározóbb lesz a versengés, mint a komplementer jelleg. Ugyanakkor egy hatalmas piachoz való hozzájárulás nagy potenciális lehetőségeket kínál a kereskedelem expanziója számára.

Kína gyorsan növekvő gazdasága, gyors ütemben modernizálódó hadserege aggodalmakat is kelt mind a régióban, mind a nyugaton. Természetesen nem önmagában a GDP és a hadsereg nagyságáról van szó, hanem az a döntő, hogy Kína vezetői ezt a hatalmat mire akarják használni, milyen stratégia megvalósítását szolgálják. Ebből a szempontból az egyik legdöntőbb tényező az alapvetően pragmatikus megközelítés, a gazdasági növekedésre helyezett hangsúly, a normális kapcsolatokra törekvés minden állammal, különösen a nagyhatalmakkal, mentesen minden ideológiai szemponttól. Okulva a Szovjetunió sorsából, a hadsereg fejlesztését, a fegyverkezést a gazdaság teherbíró képességével összhangban kívánja végrehajtani, szem előtt tartva bizonyos prioritásokat (nukleáris modernizáció, légiere és haditengerészet fejlesztése). Határozott jeleket mutat a beilleszkedésre a globalizált világba, a nemzetközileg elfogadott normákhoz és elvekhez való alkalmazkodásra. Ugyanakkor – nem felmelegítve a „Kína fenyegetés” címszó alatt felsorakoztatott félelmeket – utalni kell azokra a tényezőkre, amelyek jelentősen árnyalják ezt a békés, harmóniára törekvő hatalomképet. A sor meglehetősen hosszú: a virulens nacionalizmustól a nehezen

kiszámítható hatásokkal járó belső gondokon (növekvő jövedelem-, regionális különbségek, munkanélküliség, migráció, nemzetiségi kérdés stb.) át a szuverenitás és területi integritás merev értelmezéséig terjed. Nehezen lehet szabadulni annak nyomasztó emlékeitől, tényeitől, hogy a népköztársaság ideje alatt a kínai vezetők milyen természetességgel folyamodtak erőszakhoz, vagy az azzal való fenyegetéshez politikai, hatalmi célok érdekében. A felsorolás itt is hosszú: 1954-55-ben majd 1958-tól a Tajvani szorosban lötték a part menti szigeteket, 1962-ben határháborút folytattak Indiával, 1969-ben véres határösszezapást a Szovjetunióval, 1974-ben tengeri ütközet volt Dél-Vietnammal, elvéve a Paracel szigeteket. Nem nyugtathatjuk magunkat azzal, hogy ezek a maói időszakra voltak jellemzőek, hiszen 1979-ben a határháborút Vietnammal már Teng alatt vívták, és hasonlóképpen: 1988-ban Vietnammal került sor összezapásra a Dél-kínai tengeren, 1995-ben a Fülöp-szigetekhez tartozó Mischief zátonynál erőfitogtatásra, 1995-ben és 1996-ban Tajvan ellen irányuló hadgyakorlatokra és rakétakísérletekre. Igaz, ezen legutolsó akció óta több mint egy évtized telt el hasonló akció nélkül, de 2005-ben fogadta el a kínai parlament a Tajvant erőszak alkalmazásával fenyegető elszakadás ellenes törvényt, retorikája időnként szélsőségesen hisztérikus, miközben már vagy 800 rakéta fenyegeti a szakadárnak tekintett szigetországot.

Kína alapvető nemzeti érdekei a gazdaság fejlesztését, a nemzetközi gazdaságba és politikába való beilleszkedést igénylik, és a legfontosabb tendenciák ezek érvényesülése felé mutatnak. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy egy jórészt még mindig ellensúlyok és intézményesült ellenőrzés nélküli politikai rendszerrel van dolgunk, amely eleve nem zárja ki kedvezőtlen tendenciák érvényre jutását, még ha ennek valóban erősen korlátozottak is az esélyei.

Irodalomjegyzék

- AHN, Soong-Bum, 2001. China as Number one. *Current History*, September
- ECONOMY, Elizabeth, 2003. Changing Course on China. *Current History*, September
- GURTOV, Melvin, 1999. Fragile partnership: The United States and China. *Asian Perspective*, No. 2
- HONG, Eunsuk, Sun, Laixiang, 2006. Dynamics of Internationalization and Outward Investment: Chinese Corporations' Strategies. *The China Quarterly*, 2006. September
- JORDÁN Gyula–Tálas Barna, 2000. A „Kína fenyegetés”. *Külpolitika*, 3-4. sz.

- KEMMER, John, 2005. An Uncertain Future: The Politics of U.S.-China Military Relations—From Nixon, to George W. Bush, and Beyond. *Issues and Studies*, June
- MONTESANO, Michael J., Hwee, Quek Ser, 2004. The United States in Southeast Asia: Deepening the Rut? *Orbis*, Spring
- POLLACK, Jonathan D., 2003. China and the United States Post-9/11. *Orbis*, Fall
- SCHMITT, Gary, 2002. 9-11 and the Implications for East Asian Security. *Issues and Studies*, June
- Special Issue on China-ASEAN Relations. *Asian Perspective*, 2002, No. 4.
- VÁMOS Péter, 2005. Nemzet és azonosságtudat. Megjegyzések a kínai külpolitika értelmezéséhez. In: N. Rózsa Erzsébet (szerk.) *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- WONG, John, Sarah Chan, 2003. China-ASEAN Free Trade Agreement: Shaping Future Economic Relations. *Asian Survey*, May - June
- WU, Yu-Shan, 2005. From Romantic Triangle to Marriage? Washington-Beijing-Taipei Relations in Historical Comparison. *Issues and Studies*, March

Csicsmann László

Az indiai külpolitika útkeresése a poszt-bipoláris korszakban

A hidegháború öröksége

A bipoláris világrend szétesése és a Szovjetunió összeomlása megkérdőjelezte az indiai külpolitika korábbi prioritásait. Dél-Ázsia legjelentősebb hatalmának külpolitikáját a hidegháborús korszakban három, egymással szorosan összefonódó alapelv határozta meg.

Egyrészt, a pozitív semlegesség külpolitikájának jegyében India, mint az el nem kötelezettek mozgalmának egyik alapítója és vezetője, megkísérelt egyenlő távolságot tartani a két tömbtől. Míg a szomszédos Pakisztán 1955-ben a Bagdadi Paktum keretében hivatalosan is az Egyesült Államok vezette blokk mellett tette le a voksát, addig India biztonságpolitikai okokból, különösen az 1962-es indiai-kínai háborút követően, Moszkva felé orientálódott. A Szovjetunióhoz való közeledés azonban korántsem jelentette az el nem kötelezettség feladását: India valamennyi jelentősebb nemzetközi konfliktusban semleges közvetítő szerepet vállalt (pl.: koreai háború, szuezi válság, kongói válság stb.), és számos esetben bírálta a szovjet külpolitikát (pl.: nem hivatalosan elítélte a Szovjetunió afganisztáni intervencióját). 1971. augusztus 9-én India és a Szovjetunió 20 évre szóló béke- és barátsági szerződést írtak alá, amelynek célja az amerikai-kínai-pakisztáni India-ellenes háromszög ellensúlyozása volt.

Másrészt, India külpolitikájának egyik fontos eleme volt a hidegháborúban az antikolonializmus, amelyet lényegében a pozitív semlegesség külpolitikájának szerves részének tekinthetünk. Dzsavaharlal Nehru, a független India első miniszterelnöke szinte minden nemzetközi fórumon felszólalt a gyarmatosítás valamennyi formájának felszámolása ellen. Nehru például közvetített Hollandia és az indonéz függetlenségi mozgalom vezetői között, hogy vitáikat tárgyalóasztal mellett rendezzék; illetve jelentős szerepet vállalt az ENSZ Közgyűlése által 1960-ban elfogadott ún. dekolonizációs határozat¹ támogatásában. India felszólította továbbá Portugáliát, hogy a portugál fennhatóság alatt álló Goát helyezze India területi szuverenitása alá. Miután a portugál kormány ezt több ízben visszautasította, az indiai csapatok 1961. december 12-én megadásra

kényszerítették az ott állomásozó portugál erőket. India az 1980-as években kiállt a namíbiai függetlenségi törekvések mellett, és támogatásáról biztosította a SWAPO-t (South-West African People Organization, Délnyugat-afrikai Népek Szervezete).

Harmadrészt, India mint fejlődő ország szorgalmazta a világgazdasági erőviszonyok átalakítását, és az 1970-es években erőfeszítéseket tett az új nemzetközi gazdasági rend kidolgozásában, valamint elítélte a neokolonializmus jelenségét. Mint ismeretes, India lakosságának megközelítőleg 30 százaléka, azaz kb. 300-350 millió fő a szegénységi küszöb alatt él, illetve azt is meg kell jegyezni, hogy India világgazdasági pozíciói a hidegháborús években romlottak.

A fentiekben vázlatosan áttekintett három külpolitikai alapelv érvényét veszítette a hidegháborús nemzetközi rendszer szétesését követően. A hidegháborús logika háttérbe szorulását követően értelmezhetetlenné vált a pozitív semlegesség, és a dekolonizáció lezárulásának eredményeképpen pedig az antikolonializmus, mint külpolitikai alapelv ugyancsak megkérdőjeleződött.

E tanulmány célja, hogy megvizsgálja az indiai külpolitika útkeresésének lehetséges irányait a poszt-bipoláris korszakban, illetve, hogy megkísérelje elhelyezni Indiát az új világrendben. A cikk külön figyelmet fordít az India regionális környezetében végbemenő politikai változásokra, nevezetesen a kasmíri kérdésre és az indiai-kínai viszonyra, valamint Indiának az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatára.

Az új világrend: az el nem kötelezettségtől a nagyhatalmi ábrándokig

Az 1990-es évek eleje India számára a külpolitikai bizonytalanságok mellett mélyülő belpolitikai válságot is hozott. Az indiai politikai rendszert a függetlenség elnyerése óta dominálta az Indiai Nemzeti Kongresszus Párt (INK), amely a hidegháború éveiben, egy kivételével (1977), valamennyi demokratikus választást megnyert. Az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek elején megfigyelhető a hindu nacionalizmus irányzatának erősödése, amelynek belpolitikai okai meglehetősen összetettek. A magukat hindu nacionalistának hirdető politikai csoportok az INK-t okolják azért, hogy India a 21. század küszöbén még mindig egy szegény, elmaradott ország képét mutatja a külvilág felé.

A hindu nacionalisták legjelentősebb politikai pártjának tekinthető Bharatija Dzsana Párt² (Indiai Néppárt) külpolitikai víziójának központi eleme, hogy Indiát a 21. század új nagyhatalmává kell fejleszteni, amelyhez az alábbi két

feltételnek kell teljesülni. Egyrészt, Indiának rendelkezni kell a nagyhatalmiság valamennyi attribútumával, azaz birtokolnia kell nukleáris fegyvert, állandó tagja kell, hogy legyen az ENSZ Biztonsági Tanácsának, és javítania kell világgazdasági pozícióján. Másrészt, elengedhetetlen, hogy a nagyhatalmak Indiát egyenrangú partnerként kezeljék, és ne a fejlődő világ részének tartsák, hanem a 21. század „globális játékosának”.

Az 1990-es évek eleje India számára jelentős javulást hozott a nagyhatalmakhoz fűződő viszonyában, azonban a tágabb dél-ázsiai regionális környezet fokozódó biztonságpolitikai kihívásokat tartogatott számára. A Szovjetunió szétesését követően kérdéses volt, hogy a továbbiakban hogyan alakul Oroszország és India viszonya, ugyanis a 20 évre szóló szerződést 1991-ben nem újították meg. Borisz Jelcin 1993-ban Indiába látogatott, ahol az orosz-indiai kapcsolatokról folytatott tárgyalásokat az indiai miniszterelnökkel, Naraszima Raóval. A találkozón több megállapodást is aláírtak, többek között a gazdasági kapcsolatok élénkítéséről és a két ország közötti tudományos együttműködésről. Oroszország a modernizáció fázisában lévő indiai katonaság legfőbb fegyverszállítójává vált az 1990-es évek elején, amely továbbmélyítette kapcsolatukat. Oroszország és India az 1990-es évek közepén hasonló külpolitikai nézeteket vallott a közép-ázsiai új „nagy játszmaiban” is: megkísérelték ellensúlyozni az Afganisztánban 1996-ban hatalomra került tálib rezsimet attól a félelemtől vezérelve, hogy a radikális iszlám destabilizálja a régiót.

India és az Egyesült Államok kapcsolatrendszerében jelentős változásokat hozott a bipoláris nemzetközi rendszer felbomlása, ugyanis miközben Pakisztán leértékelődött az amerikai döntéshozók szemében, addig India két szempontból is felkeltette az érdeklődést Washingtonban. Egyrészt, a hidegháborút követően, a Tienanmen téri események után elhidegültek az amerikai-kínai kapcsolatok, aminek eredményeképpen egyre-inkább Kína lehetséges ellensúlyozójaként tekintettek Indiára Washingtonban. Másrészt, India, mint feltörekvő gazdaság, világszínvonalú szoftveriparával, liberalizálódó gazdaságával és demokratikus berendezkedésével potenciális gazdasági partnerként jött számításba. Az indiai-amerikai kapcsolatokban a retorika ellenére az új világrend első évtizede nem hozott semmilyen áttörést, sőt India nukleáris programja, illetve az átfogó atomcsend- és az atomsorompó szerződés aláírásának elutasítása lehűtötte a további közeledés reményeit.

Az indiai-kínai kapcsolatok a bipoláris világrend szétesésével normalizálódtak, ami Radzsiv Gandhi, indiai miniszterelnök 1988-as kínai látogatásával vette kezdetét. A pekingi találkozót megelőzően, 1986-ban ismételtén határincidensre került sor a két ázsiai ország között az észak-kelet határvidéken.

India és Kína 1988-tól 1993-ig hat fordulóban bilaterális tárgyalásokat folytattak az indiai-kínai határvita rendezése érdekében. Az indiai-kínai kapcsolatok azonban korántsem mondhatók kiegyensúlyozottnak, ugyanis az 1990-es évek elején az Indiai-óceán térségében rivalizálás alakult ki a befolyási övezetek gyarapításának kérdésében. A Kínai Népköztársaság különösen 1993-tól kezdve jelentősen megnövelte a mianmari katonai juntának nyújtott fegyverszállítását, amit India biztonságpolitikai kihívásként fogadott.

Az 1990-es évek közepének indiai külpolitikájának az egyik legmeghatározóbb eleme, az ún. „*Look East*” politika, amelynek célja a kelet- és délkelet-ázsiai régióval való gazdasági és diplomáciai kapcsolatok elmélyítése. A Naraszima Raó által 1992-ben újjára indított keleti irányú külpolitika hátterében az indiai gazdaság liberalizációja áll, hiszen a gazdasági reformok sikeres véghezvitele megkövetelte a külföldi működőtőke-beáramlását. A „*Look East*” politika figyelembe vette a délkelet-ázsiai régió növekvő gazdasági szerepét, amely India számára is kiaknázatlan üzleti lehetőségeket jelentett. Másrészt azonban a „*Look East*” politika gazdasági vetületén túlmenően hangsúlyozni kell annak stratégiai oldalát is, amelynek célja India befolyási övezetének kiterjesztése az Indiai-óceán térségére.

Az Indiai-óceán területe a poszt-bipoláris korszakban különösen felértékelődött, ugyanis az ázsiai régió feltörekvő gazdaságai – mint India és Kína – növekvő mértékben függenek a közel-keleti kőolajtól, amit kizárólag tengeri úton lehet a célállomás felé eljuttatni. Az indiai-kínai rivalizálás tehát részben visszavezethető arra, hogy a Hormuzi-szorostól a Malaka-szorosig bezáróan mindkét hatalom arra törekszik, hogy a kikötők felett ellenőrzést gyakoroljon. Míg Kína pakisztáni és mianmari kikötőket, illetve szigeteket vont befolyása alá, addig India a fennhatósága alá tartozó Andamán- és Nikobár szigeteken kezdett katonai támaszpontok létesítésébe, ahonnan a délkelet-ázsiai régió országai könnyen elérhetők. A „*Look East*” politika eredményeképpen India növekvő befolyásra tett szert Ázsiában, amely azonban hátráltatta az indiai-kínai kapcsolatok normalizálását.

India regionális kapcsolatrendszere az 1990-es évek első felében

Míg India nemzetközi kapcsolatai a nagyhatalmak vonatkozásában látványosan javultak az 1990-es évek elején a hidegháborús évekhez képest, addig India a dél-ázsiai régióban növekvő biztonságpolitikai kihívásokkal szembesült.

A legsúlyosabb problémának továbbra is a kasmíri kérdés rendezetlensége nevezhető. Az indiai Kasmírban az 1980-as évek végén ismételten kiújult az erőszak, amely két okra vezethető vissza. Egyrészt India az 1980-as évek folyamán sem tartotta magát az alkotmányos alapelvekhez, amely szerint Kasmír széleskörű autonómiát kell, hogy élvezzen. Radzsiv Gandhi miniszterelnök a hírhedt Dzsagmohant nevezte ki Kasmír kormányzójaként (1984 és 1989 között két ízben töltötte be a pozíciót), aki jelentősen hozzájárult a kasmíri lakosság életminőségének romlásához. Továbbá Delhi közvetlenül beavatkozott az 1987-ben megtartott kasmíri törvényhozói választásokba, amely növelte az Indiával szembeni ellenszenvet. Az 1980-as évek végén a Dzsammu Kasmír Felszabadítási Front (Jammu Kashmir Liberation Front, JKLF) fokozta ellenálló tevékenységét, amelynek legfőbb célja egy önálló, mind Pakisztántól, mind Indiától független Kasmír létrehozása volt.

Másrésztől azonban a pakisztáni oldal is felelőssé tehető az 1980-as évek végének romló biztonsági helyzetéért Kasmírban. Miután 1989-ben az utolsó szovjet katona is elhagyta Afganisztán területét, a Pakisztán által támogatott mudzsahedek jelentős számban indultak az indiai-pakisztáni határ felé, a pakisztáni hadsereg és titkosszolgálat támogatását élvezve. A pakisztáni mudzsahed csoportok az 1990-es években több alkalommal beszivárogtak az indiai Kasmír területére, ahol fegyveres akciókat hajtottak végre. Az 1990-es évek elejére tehát instabil helyzet alakult ki Kasmírban, ugyanis a 10-15 ezer mudzsaheddel szemben mintegy 350 ezer indiai katona sorakozott fel. Az indiai-pakisztáni viszonyt tehát a poszt-bipoláris korszak kezdetén robbanásveszélyesnek nevezhetjük, amelyet a kasmíri kérdésen túlmenően a két ország nukleáris törekvései is súlyosbítottak.

Az évtized alatt Kasmírban a halottak száma elérte a 35 ezer főt, az áldozatok többsége muszlim volt. Az erőszak legfőbb kárvallottja pedig a kasmíri lakosság, amely továbbra sem szimpatizált a pakisztáni dzsihád-harcosokkal, ugyanis a mudzsahedek több alkalommal részt vettek a lakosság megfélemlítésében.

India kétoldalú kapcsolatai közül külön figyelmet érdemes szentelni az indiai-sri lankai viszonyoknak, ugyanis a tamil-szingaléz polgárháborúban India kezdetektől fogva érintett volt, jelentős számú tamil lakossága miatt. Radzsiv Gandhi 1987-ben megállapodást kötött Sri Lanka elnökével arról, hogy India békefenntartó erőket küld a szigetországba a polgárháború kiújulásának megakadályozása érdekében. 1987-től kezdve azonban súlyos összecsapásokra került sor a tamil tigrisek (Tamil Eelam Felszabadító Tigrisei, Liberation Tigers of Tamil Eelam, LTTE) és az indiai csapatok között, ami mindkét országban kiváltotta a lakosság felháborodását. 1991. május 21-én Radzsiv Gandhit, aki

éppen egy választási nagygyűlésen kampányolt az Indiai Nemzeti Kongresszus színeiben, az LTTE egyik tagja halálosan megsebesítette. 1990-ben egyébként az utolsó indiai békefenntartó is elhagyta Sri Lanka területét.

Az 1990-es évek elején kiéleződött India és Banglades, valamint India és Nepál viszonya is. India és Banglades között nézeteltéréshez vezetett a fokozódó iszlámizmus, a hindu kisebbség helyzete, illetve bizonyos vízmegosztási kérdések. Az indiai-nepáli kapcsolatokban a legfőbb problémát a nepáli maoista csoportok okozták, amelyek Delhi vádja szerint indiai szélsőbaloldali csoportokkal (ún. naxalitákkal) működtek együtt.

India regionális gazdasági kapcsolataiban pozitív változást hozott a Dél-ázsiai Regionális Együtműködés Szervezetének (South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC) létrejötte 1985-ben, amelynek jelenleg valamennyi dél-ázsiai ország tagja. A gazdasági integrációs szervezet elsősorban a dél-ázsiai régió országainak gazdasági együttműködését hívatott előmozdítani, így 2004-ben a tagállamok megállapodtak egy szabadkereskedelmi övezet létrehozásáról. Az SAARC éves csúcstalálkozóin, a kulisszák mögött sor kerül az indiai és a pakisztáni vezetők közvetlen találkozására is, ami lehetőséget nyújt a feszültségek enyhítésére. Az SAARC mindazonáltal nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ugyanis a tagállamok közötti kereskedelmi kapcsolatok meglehetősen alacsony szintűek maradtak.

Az 1998-as nukleáris kísérletek előzményei és következményei

A nemzetközi közösséget, de különösen az amerikai döntéshozókat megdöbbenetette az a tény, hogy India 1998. május 11-én három, május 13-án pedig kettő földalatti nukleáris kísérletet hajtott végre, amelyre válaszként Pakisztán 1998. május 28-án tesztelte atomfegyverét.

Az indiai nukleáris program háttéréhez érdemes néhány gondolat erejéig felidézni a hidegháborús éveket. A független India első miniszterelnöke, Nehru 1954-ben felszólította a két szuperhatalmat, hogy hagyjanak fel nukleáris kísérleteikkel. India a pozitív semlegesség jegyében a nukleáris fegyverek birtoklásának és használatának valamennyi formáját ellenezte. India részese az 1963-ban aláírt részleges atomcsend egyezménynek, amely csak a föld alatt végzett nukleáris kísérleteket engedélyezi. India továbbá csatlakozott az 1957-ben alapított Nemzetközi Atomenergia Ügynökséghez, amelynek legfontosabb feladata a nukleáris energia békés célú felhasználásának szorgalmazása.

Az indiai nukleáris politikában jelentős változást hozott a kínai atomkísérlet (1964), illetve a kínai-pakisztáni viszony szorosabbá válása az 1960-as évektől kezdve. Az indiai vezetés, ugyanis meg volt arról győződve, hogy a Kínai Népköztársaság átadja Pakisztán számára az atomfegyver előállításához szükséges technológiákat és alapanyagokat. A harmadik indiai-pakisztáni háborút követően (1971) India végrehajtotta első nukleáris kísérletét 1974-ben (Pokhran I.). A „Mosolygó Buddha” névre keresztelt indiai nukleáris program hivatalosan békés célokat szolgált, azonban Pakisztán számára figyelmeztetést jelentett.

Az 1990-es évek elején az indiai külpolitika egyik célkitűzésévé vált, hogy megerősítse a világ második legnépesebb országának nemzetközi pozícióit. India 1995-ben újabb nukleáris kísérleteket készült végrehajtani, azonban nemzetközi nyomásra a Naraszima Raó-kormány elállt annak megvalósításától. India ekkoriban a nemzetközi pénzügyi szervezetek támogatásával gazdasági reformokat hajtott végre, amelyek veszélybe kerülhettek volna. 1996-ban azonban a függetlenség óta domináns szerepet betöltő Indiai Nemzeti Kongresszus elvesztette a választásokat a hindu nacionalistákkal szemben. Atal Bihari Vádzspáji, az új miniszterelnök (1996-2004) választási programjában ígéretet tett az ún. „hindu atombomba” hadrendbe állítására, hangsúlyozván, hogy a jelenlegi nemzetközi egyezmények meglehetősen diszkriminatívak India számára.

India visszautasította az 1996-ban elfogadott átfogó atomcsend egyezmény és az 1995-ben korlátlan időre meghosszabbított atomsorompó szerződés aláírását. Dzsaszvant Szingh külügyminiszter ugyanis azzal vádolta a nemzetközi közösséget, hogy Indiát „nukleáris apartheidbe” kényszerítik, követelvény, hogy valamennyi állam – beleértve az öt *de jure* atomhatalmat is – semmisítse meg atomfegyvereit. India mind a mai napig nem részese a fenti két egyezménynek.

Az 1998-as Pokhran II. kísérletek hivatalos indiai magyarázatában Vádzspáji az Indiára leselkedő kínai veszélyforrásra hivatkozott, amellyel megkísérelte a nemzetközi közösséget India oldalára állítani. Természetesen nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Pakisztán már az 1970-es évektől nukleáris programmal rendelkezett, és az 1990-es évek elején birtokolta az atomfegyver előállításának képességét. Az amerikai külpolitika 1998 májusában mindent megtett azért, hogy a pakisztáni vezetést rávegye a nukleáris kísérletekről való lemondásra. A pakisztáni miniszterelnök azonban engedett a katonaság nyomásának, ami az első ún. „iszlám atombomba” előállításához vezetett.

Mindkét ország jelentős lépéseket tett rövid- és közepes hatótávolságú nukleáris töltetek szállítására alkalmas hordozórakéták kifejlesztésére. A 2006-ban tesztelt Agni III típusú indiai rakéta hatótávolsága meghaladja a 3500 km-t, amely azt jelenti, hogy az indiai fegyverek már nemcsak Pakisztánt, hanem a Kínai

Népköztársaság területét is eléri. Pakisztán a Ghauri és Shaheen rövid- és közepes hatótávolságú rakétáinak hadrendbe állításával próbálta felvenni a versenyt Indiával.

Vádzspáji – a nemzetközi közösség megnyugtató végett – 1998 májusában bejelentette, hogy India nem fogja elsőként bevetni nukleáris fegyverét. Legelősebben Bill Clinton amerikai elnök ítélte el a két dél-ázsiai országot, és szorgalmazta multilaterális szankciók bevezetését a nukleáris kísérletek megtorlásaként. India és Pakisztán az 1998. májusi robbantásokkal nem sértette meg a nemzetközi jogot, hiszen egyik ország sem részese a vonatkozó nemzetközi szerződéseknek. Az Egyesült Államok, Japán és a nemzetközi pénzügyi intézmények válaszként befagyasztották hitelkeretüket, illetve leállították a külföldi működőtőke-befektetéseket, amely mindkét ország gazdaságát súlyosan érintette.

A nukleáris kísérleteket követően elmélyültek az indiai-izraeli kapcsolatok, ugyanis Izrael nem állította le fegyverszállításait India felé. India csak 1992-ben létesített diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, ugyanis a hidegháborús évtizedek alatt India a palesztin kérdés szószólója volt az el nem kötelezettek mozgalmának keretében. Izrael az 1990-es évek közepétől India második legnagyobb fegyverexportőrévé vált Oroszország után. India és Izrael továbbá együttműködnek a nemzetközi terrorizmus megfékezésében, a radikális iszlámizmus feltartóztatásában, és több ízben közös hadgyakorlatokat hajtottak végre az Indiai-óceán térségében.

1999. február 21-én India és Pakisztáni vezetői, Atal Bihari Vádzspáji és Navaz Sarif a pakisztáni Lahore városában találkoztak. Az indiai-pakisztáni párbeszéd azonban nem hozott áttörést, ugyanis az kézzel fogható eredmény nélkül zárult le. A közös nyilatkozatukban a felek megerősítették a korábbi ENSZ határozatok és az 1972-es szimlai egyezmény³ érvényét, illetve megállapodtak, hogy tartózkodni fognak egymás belügyeibe való beavatkozástól, valamint a nukleáris fegyverek terén kölcsönös bizalomerosztó intézkedéseket hajtanak végre.

1999 tavaszán azonban pakisztáni katonák és kasmíri fegyveresek betörték Kasmír indiai oldalára azzal a céllal, hogy elfoglalják a stratégiai helyen fekvő Kargil városát. A kargili háborút gyakran negyedik indiai-pakisztáni háborúnak emlegeti a szakirodalom, bár más vélemények szerint nem tekinthető háborúnak. A kargili offenzívát a pakisztáni katonaság akkori főparancsnoka Pervéz Musarraff rendelte el, abból a megfontolásból, hogy a nukleáris fegyverek birtoklása kiegyenlíti a két ország között fennálló különbségeket a konvencionális fegyverek terén. Az indiai vezetés 1999 tavaszán rendkívül határozottan reagált, és szőnyegbombázásokkal visszazorította a pakisztáni csapatokat a határ túloldalára. A nemzetközi közösség eközben attól tartott, hogy a kargili incidens könnyen

nukleáris háborúvá fajulhat, ugyanis nem hittek a nukleáris elrettentésben. A néhány hónapos határmenti konfliktus 1999 nyarán rendeződött.

A 2000. év alapvetően a nemzetközi közvetítési kísérletekkel telt el, márciusban Bill Clinton, amerikai elnök, majd októberben Vlagyimir Putyin⁴, orosz elnök látogatott Indiába. Clinton a világ legveszélyesebb térségének nevezte Dél-Ázsiát, a fogadó indiai fél nem kis meglepetésére. Clinton útjának legfőbb célja annak elérése volt, hogy India és Pakisztán írja alá legalább az átfogó atomcsend-egyezményt, amely tiltja a további kísérleteket. Vádzspáji azonban a belpolitikai konszenzus hiányára hivatkozva visszautasította az amerikai kérést. A Clinton-látogatás rámutatott az amerikai-indiai kapcsolatok új dimenziójára is, ugyanis az amerikai elnök meglehetősen rövidebb időt töltött Iszlámábádban, mint Delhiben. A látogatást követően pedig enyhültek az Indiával szembeni szankciók, különösen a Világbank befagyasztott hitelei terén. India függetlensége óta először történt meg, hogy a világ legerősebb hatalma ne ellenlábasa, Pakisztán mellett álljon ki. Clinton és Albright nyíltan bírálták Pakisztánt a kargili háború és a katonai puccs⁵ miatt.

2001 júliusában Vádzspáji és Musarraf az indiai Agrában találkoztak, ahol ismét nem sikerült megállapodásra jutni a kasmíri kérdés kapcsán. India hajlandó lett volna aláírni egy olyan nyilatkozatot, amelyben Kasmír a két ország közötti feszültség központjaként szerepelne, de csak azzal a feltétellel, ha Pakisztán megígérné, hogy a fegyverszüneti vonalat többé nem sértik meg irreguláris erőikkel. Musarraf csalódottan távozott Agrából, mivel ilyen ígéretet nem volt hajlandó elfogadni.

India és a terrorizmus-ellenes háború

2001. október 1-jén a Laskar-e-Tajba⁶ és a Dzsajsz-e-Mohamed⁷ által kiképzett szélsőségesek felrobbantották a srinagari törvényhozás épületét, majd december 13-án Delhiben a parlament épülete rongálódott meg egy újabb detonációtól. Az épületet védő indiai katonák közelharc során megölték az összes terroristát. India azonnal visszahívta diplomatáit Iszlámábádból, valamint átnyújtotta azon húsz terrorista nevét Pakisztánnak, akiket a merényletekkel vádolt.

India szinte valamennyi nemzetközi fórumon hangoztatta, hogy már az ország függetlensége óta harcol a Pakisztán által támogatott terrorizmussal szemben. George W. Bush amerikai elnök azzal a dilemmával szembesült 2001. szeptember 11-ét követően, hogy egyrészt a tálib rezsim megdöntéséhez szüksége van Pakisztán logisztikai és ideológiai támogatására, miközben jogosnak

tartotta az indiai vezetés érvelését is. Bush elnök az Egyesült Államokat ért terrortámadás után mindkét országgal helyreállította a gazdasági kapcsolatokat, és felfüggesztette a szankciókat. Továbbá Washington nyomást gyakorolt a pakisztáni vezetésre, hogy határozottan lépjen fel a terrorista szervezetekkel szemben. Musarraff 2002 januárjában több pakisztáni fegyveres szervezetet terroristának minősített, és vezetőiket börtönbe zárta, amelynek következtében jelentősen megromlott politikai pozíciója az országban.

2002-től az indiai és a pakisztáni vezetés bejelentette, hogy béketárgyalásokat kezdenek a kasmíri kérdés rendezése érdekében, és apró bizalomerősítő intézkedéseket léptettek életbe (pl.: határ megnyitása Kasmírban, busz – és vonatközlekedés helyreállítása a két ország között). A két ország közeledése azonban nem hozott áttörést a kasmíri kérdésben, többek között azért sem, mert a kasmíri lakosságnak egészen más elképzelései vannak a megoldásról, mint Indiának és Pakisztánnak. India továbbra is a terrorizmus támogatásával vádolja Pakisztánt, ugyanis az elmúlt években több súlyos merényletre is sor került. Ezek közül a legsúlyosabbnak a 2006. július 11-én Mumbaiban (Bombay) elkövetett vonatrobbanás tekinthető, amely 209 ember halálához vezetett. Az indiai nyomozóhatóság a pakisztáni titkosszolgálatot, illetve a Laskar-e-Tajba nevű szervezetet okolta az eseményekért.

Az amerikai-indiai közeledés

Bush amerikai elnök második ciklusának kezdetén látványosan felértékelődött India szerepe az amerikai külpolitikában. 2004 januárjától kezdve kétoldalú diplomáciai egyeztetések kezdődtek Washington és Delhi között, amelynek eredményeként szeptember 17-én kiadták a *Next Steps in Strategic Partnership* (Következő lépések a stratégiai partnerségben) című közös nyilatkozatot, amely az együttműködés négy területét határozta meg: a polgári nukleáris tevékenység, a polgári űrprogram, a high-tech termékek kereskedelme és a rakétavédelmi rendszer.

Az amerikai-indiai közeledés azért is volt váratlan, mert a két ország között számos nézeteltérés alakult ki a korábbi években, például az ENSZ reformja, vagy az iraki háború kapcsán. A Bush-adminisztráció lényegében elhatározta, hogy Indiát a 21. század globális hatalmai közé kell emelni, annak ellenére, hogy az újonnan megválasztott miniszterelnök, Manmohan Szingh elődjeihez hasonlóan nem kívánt csatlakozni a globális nonproliférációs rezsimhez. Washington és Delhi három szinten kezdett párbeszédbe: stratégiai, energia és gazdasági kérdésekben.

Vajon milyen okokra vezethető vissza az amerikai diplomácia elkötelezettsége az Indiával való kapcsolatok elmélyítésében? Az egyik megemlítendő aspektus India geopolitikai környezetének felértékelődésében keresendő, amit az amerikai védelmi jelentések is megerősítenek. Az Egyesült Államok számára rendkívül fontos, hogy katonailag is jelen legyen az Indiai-óceán térségében, ehhez pedig nélkülözhetetlen India, amelynek keleti politikája („*Look East*” politika) éppen erre a régióra irányul. Az amerikai külpolitika a terrorizmus-ellenes háború tükrében elhatározta, hogy kialakít egy ázsiai szövetségi rendszert, az ún. „ázsiai NATO-t”, amelynek oszlopos tagja lenne India. Másrészt Washington felismerte, hogy az indiai nukleáris program nem veszélyezteti közvetlenül az Egyesült Államok biztonságát, továbbá gyakran hangoztatott retorikai szöveget, hogy India a világ legnépesebb demokráciája.

2006. március 2-án George W. Bush és Manmohan Szingh bilaterális egyezmény írtak alá a békés célú nukleáris energiával kapcsolatos együttműködésről. Az egyezmény értelmében az Egyesült Államok megnyitja piacát India békés célú nukleáris programja előtt, cserébe India garanciát vállalt a polgári és a katonai programjának teljes körű elkülönítésére a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség előírásainak megfelelően. A megállapodást komoly nemzetközi kritikák érték, ugyanis többen attól tartottak, hogy az amerikai-indiai nukleáris együttműködés aláássa a nonprolifációs rezsimit.

India gazdasági nehézségei

Ha Indiát a 21. század „globális játékosaként” kívánjuk meghatározni, akkor figyelembe kell venni az indiai gazdaság kétarcúságát. India 2006-ban a vásárlóerő-paritáson számolva a világ negyedik legnagyobb gazdasága – az Egyesült Államok, a Kínai Népköztársaság és Japán után – (nominális értéken számolva a tizenkettedik), a világ második legnépesebb országa, a világ második legnagyobb hadseregével rendelkezik és a világ legnagyobb demokráciája.

2003-ban India a Világbank számításai szerint a világ összslakosságának 17 százalékaival rendelkezett, míg részesedése a világ összjövedelméből kevesebb, mint 1,7 százalék volt. Még ennél is rosszabb a kép, hogyha az emberi fejlődés mutatóját (*Human Development Index*) vizsgáljuk, ugyanis a 2006. évi rangsorban India a 125. helyen szerepel, ami lényegében azt bizonyítja, hogy India egy fejlődő ország. Minden tizenegyedik gyermek életét vesztí öt éves kora előtt, a gyermekek fele alultáplált stb. Indiában megközelítőleg 350 millió fő (a lakosság 30 százaléka) él a szegénységi küszöb alatt.

Új világrend?

Az indiai külpolitika útkeresése a poszt-bipoláris korszakban

India számára a 21. század elejének egyik legnagyobb kihívása a szegénység csökkentése, miközben a növekvő lakosság további kihívásokat rejteget. India az előrejelzések szerint 2020 környékén átveszi a Kínai Népköztársaság helyét a népesedési statisztikákban. India gazdasági fejlődése erőteljesen függ a túlnyomó részben importból biztosított kőolajtól és földgáztól. India és Kína között versengés figyelhető meg az energiapiacra, vagyis mindkét ország diplomáciája arra törekszik, hogy baráti kapcsolatokat alakítson ki a szénhidrogénekben gazdag országokkal. A rivalizálás nemcsak az ázsiai kontinensen, hanem többek között Afrikában és Latin-Amerikában is megfigyelhető.

Mindeközben érdemes szólni az elmúlt évtizedek pozitívumairól is. India déli részén, Bangalore városának környékén világszínvonalú információs technológiaipar alakult ki, amely India exportjának növekvő hányadát teszi ki. Az Indiába irányuló külföldi tőkebefektetés jelentős hányada az ún. „indiai Szilikon-völgybe” (Bangalore) irányul, amely az ország számára további kiaknázatlan lehetőségeket rejt. A 2005-ben Indiába látogató kínai miniszterelnök annak a véleményének adott hangot, hogy India a szoftveriparban, míg Kína a hardveriparban tekinthető világhatalomnak, és ha a két ország összeadná erejét, akkor a 21. század az ázsiai információs technológia évszázada lehetne.

India az új évezredben továbbra is kiemelt figyelmet szentel a délkelet-ázsiai térségnek. India 2005-ben a „*Look East*” politika jegyében részt vett az ún. első kelet-ázsiai csúcstalálkozón (*East-Asia Summit*), és rendszeres résztvevője az ASEAN Regionális Fórumnak (ARF) is. Az elmúlt években jelentősen megélnkültek India és az Európai Unió gazdasági és politikai kapcsolatai is: 2000-től kezdve évente EU-India találkozók tartanak.

India a 21. század nagyhatalma?

Ma már a legtöbb elemző egyetért azzal, hogy a 21. század nemzetközi politikai viszonyaiban Indiának meghatározó szerepe lesz. A poszt-bipoláris korszakban az indiai szubkontinens és annak geopolitikai környezete felértékelődött. Az indiai külpolitika három alapelve (pozitív semlegesség, antikolonializmus, új nemzetközi gazdasági rend követelése) a kétpólusú világrend felbomlásakor megkérdőjeleződött, így elkerülhetetlen volt új prioritások lefektetése. Az új világrend számos új kihívást eredményezett India számára: a kasmíri válság kiújulását, Dél-Ázsia nuklearizálódását, a terrorizmus fokozódását és gazdasági reformok szükségességét. Az indiai diplomácia rugalmassága és

növekvő befolyása következtében valamennyi felmerült problémát a maga javára oldotta meg: az amerikai-indiai megállapodás révén tulajdonképpen India elismert atomhatalommá vált úgy, hogy nem csatlakozott egyik nemzetközi egyezményhez sem. Egyetlen olyan külpolitikai célkitűzés van, amelyet nem sikerült teljesíteni: az ENSZ BT állandó tagsága, amely azonban függ az ENSZ általános reformjától is.

India számára a 21. század dilemmái nem külpolitikai, hanem belpolitikai természetűek. Egyrészt az 1990-es évek elejétől a hindu-muszlim ellentét kiújulásának lehetünk szemtanúi: 1992. december 6-án hindu nacionalisták egy csoportja lerombolta az Ajodhja városban található Bábura mecsetet, arra hivatkozva, hogy a mecset helyén egykor hindu szentély állt. 2002-ben pedig India-szerte súlyos zavargások törtek ki, miután egy hindu zarándokokat szállító vonatot radikális muszlimok felrobbantottak. A Gandhi és Nehru által lefektetett „egység a sokféleségben” koncepció, amelyre a szekuláris India épült, a vallási feszültségek következtében megkérdőjeleződött.

Másrészt, ahhoz hogy India a 21. század „globális játékos” lehessen, az indiai gazdaságpolitikának arra kell törekednie, hogy felszámolja a szegénységet, és minél szélesebb középosztályt teremtsen, amely megalapozhatja India gazdaságának nemzetközi versenyképességét. E kettős kihívás – hindu-muszlim ellentét és a szegénység felszámolása – kezelésének sikeressége, rövidtávon is jelentősen befolyásolja India helyzetét a nemzetközi rendszerben.

Hivatkozások

¹ Az ENSZ Közgyűlésének 1514-es számú határozata, amelyet 1960. december 14-én fogadtak el, kilenc tartózkodás mellett.

² A Bharatija Dzsanaata Párt 1996 és 2004 között kormányozta Indiát.

³ 1972. július 2-án Zulfikar Ali Bhutto pakisztáni - és Indira Gandhi indiai miniszterelnökök az indiai Szimla városában kétoldalú megállapodást írtak alá, amelyben lefektették a kasmíri kérdés rendezésére vonatkozó alapelveket.

⁴ A találkozó eredményeként az indiai és az orosz fél új fegyverek vásárlásáról szóló egyezményeket írtak alá.

⁵ 1999 októberében Pervéz Musarraff vértelen puccsal megdöntötte Navaz Sarif hatalmát és katonai diktatúrát vezetett be.

⁶ A Laskar-e-Tajba (Tiszták hadsereg) Pakisztánban jött létre 1994-ben.

⁷ A Dzsajsz-e-Mohamed (Mohamed hadserege) szintén Pakisztánban alakult meg 1994-ben.

Irodalomjegyzék

- BAJPAI, Shankar K., 2003. Untangling India and Pakistan. *Foreign Affairs*, May/June, pp 112-126.
- COHEN, Stephen Philip, 1999. The United States, India, and Pakistan: Retrospect and Prospect. In: Harrison, Selig S., Kreisberg, Paul H., Kux, Dennis (eds.) *India and Pakistan. The First Fifty Years*. pp. 189-206. Cambridge: Cambridge University Press
- CSICSMANN László, 2004. Nukleáris fegyverkezés Dél-Ázsiában. Az indo-pakisztáni konfliktus az ezredfordulón. *Külvilág*, I. évfolyam, 2004/2. szám. Hozzáférhető: <http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2004/02/csicsmann.pdf>
- GANGULY, Sumit, 1999. India: Policies, past and future. In: Harrison, Selig S., Kreisberg, Paul H., Kux, Dennis (eds.) *India and Pakistan. The First Fifty Years*. pp. 155-169. Cambridge: Cambridge University Press
- GANGULY, Sumit, 2003/a. The Start of a Beautiful Friendship? The United States and India. *World Policy Journal*, Spring, pp 25-30.
- GANGULY, Sumit, 2003/b. India's Foreign Policy Grows Up. *World Policy Journal*, Winter, pp 41-47.
- GUPTA, Sen Bhabani 1997/b. India in the Twenty-first Century. *International Affairs*, April, Vol. 73, Issue 2, pp 297-314.
- GUPTA, Sen Bhabani, 1997/a. India: The Next Great Power. In: *Indian Foreign Policy. Agenda for the 21st Century*, pp 129-140. Volume 1. Konark Publishers Pvt Ltd – Foreign Service Institute, New Delhi
- KUMAR, Radha, 2002. Untying the Kashmir Knot. *World Policy Journal*, Spring, pp 11-24.
- MANSINGH, Surjit, 1997. Realising India's Potential as a Global Player: Essential Tasks at Home. In: *Indian Foreign Policy. Agenda for the 21st Century*, pp 42-57. Volume 1. Konark Publishers Pvt Ltd – Foreign Service Institute, New Delhi
- SAHNI, Varun, 1997. India as a Global Power: Capacity, Opportunity and Strategy. In: *Indian Foreign Policy. Agenda for the 21st Century*, pp 21-41. Volume 1. Konark Publishers Pvt Ltd – Foreign Service Institute, New Delhi
- SINGH, Jaswant, 1998. Against Nuclear Apartheid. *Foreign Affairs*, September/October, pp 41-52.
- SUNDARJI, General K., 1997. Future Security Threats to India: Internal and External National Strategies to Meet Them. In: *Indian Foreign Policy. Agenda for the 21st Century*, pp 176-193. Volume 1. Konark Publishers Pvt Ltd – Foreign Service Institute, New Delhi

Rostoványi Zsolt

Viaskodás a közel-keleti regionális vezető pozícióért

A hidegháború végetérte alapvető változásokkal járt a Közel-Kelet nemzetközi rendszerben elfoglalt helyzetében, mégpedig mindenekelőtt a régió hatalmi erőviszonyainak megváltozása, regionális nagy- és középhatalmi érdekszféráinak radikális újraelosztása következtében.

A hidegháború időszakában – amely a Közel-Keleten lényegében a kolonizáció időszakát lezáró 1956-os szuezi válsággal vette kezdetét – a külső erők meghatározó szerephez jutottak a közel-keleti folyamatok alakításában. A külső erők közül is mindenekelőtt az Egyesült Államok és a Szovjetunió. A kétpólusú nemzetközi rendszer jellegéből adódóan azonban a velük szövetséges helyi államok – a szövetségi rendszer által felállított korlátok között – viszonylag nagy mozgástérrel rendelkeztek. Egyes események markánsan és hosszú távra érvényesen meghatározták a régió erőviszonyait, illetve jelezték a nagyhatalmak befolyásának korlátait, mint például az 1967-es, vagy az 1973-as háború és azt követően az „olajfegyver“ bevetése, az iráni iszlám forradalom 1979-es győzelme vagy az iraki-iráni háború.

A hidegháború utáni Közel-Keleten az „első számú nyertesnek“ az Egyesült Államok tekinthető, amely új, stratégiai jelentőségű pozíciók sorára, egyúttal szinte korlátlan befolyásra tett szert a térségben. Közvetlen katonai jelenléte révén az Egyesült Államok a közel-keleti régió vezető katonai nagyhatalmává vált, egyúttal a régióban végbemenő folyamatok megkerülhetetlen szereplőjévé.

Az amerikai katonai beavatkozás ugyanakkor az esetek egy részében nemhogy nem érte el eredeti célját, hanem kifejezetten ellentmondásos, gyakran az eredeti célokkal ellentétes következményekkel járt, nagymértékben felerősítve a térségben egyébként is meglévő „Amerika-ellenességet“, felértékelve egyes, az Egyesült Államokkal élesen szemben álló országok pozícióit.

A nagy vesztesek a régió arab országai, amelyek kezdeményező-, illetve befolyásoló képessége a régióban lejátszódó eseményekre jelentősen csökkent. Az Egyesült Államok mellett a másik nagy nyertes pedig a Bush elnök által a „gonosz tengelyéhez“ sorolt, nukleáris programja miatt a nemzetközi figyelem homlokterébe került Irán, amelynek stratégiai szerepe a rá nehezedő rendkívüli

amerikai nyomás, az öt körülvevő „ellenséges gyűrű“ ellenére számottevően megerősödött. Irán mellett a terület másik jelentős regionális nagyhatalma sem arab ország: Izrael, a Közel-Kelet egyetlen atomfegyverrel, messze a legfejlettebb reguláris hadsereggel és gazdasággal rendelkező országa, amelynek stratégiai pozíciói viszont a 2006 nyarán lezajlott libanoni háborút követően gyengültek. (A harmadik regionális nagyhatalomként Törökországot említhetjük, amely azonban, bár komoly stratégiai érdekeltségekkel és befolyással rendelkezve törekszik közel-keleti szerepvállalása erősítésére, csak bizonyos fenntartásokkal sorolható a Közel-Kelet térségéhez¹.) A korábbi regionális középhatalom, Irak ezt a pozícióját teljesen elveszítette és legrosszabb esetben akár a polgárháborúval sújtott, kudarcot vallott államok sorát is gyarapíthatja. Az arab országok közül jószerivel csak Szaúd-Arábia minősíthető regionális középhatalomnak, az ország mindent meg is tesz pozíciói erősítése érdekében. Az arab világ legnépesebb és hagyományosan meghatározó szerepet játszó országa, Egyiptom e téren elmaradni látszik Szaúd-Arábia mögött. Szíria pozíciói a Haríri-gyilkosságot követően rákényszerített libanoni csapatkivonás nyomán gyengültek, az ország az Egyesült Államok részéről komoly diplomáciai nyomás alatt áll, ugyanakkor a közel-keleti folyamatok megkerülhetetlen szereplője. Minden ellentmondásosságuk ellenére a térség meghatározó tényezőivé váltak az iszlamista mozgalmak, amelyek jelentős sikereket könyvelhetnek el a kilencvenes évek eleje óta eltelt több mint másfél évtizedben.

Az Egyesült Államok

Az „új világregend“ beköszöntét bejelentő idősebb George Bush a közép- és kelet-európai történelmi horderejű változásokkal egybeeső elnöksége és a második (1990-91-es) Öböl-háború alapozta meg az Egyesült Államok „egyeduralkodó“ közel-keleti pozícióit. Az addig nagy rivális Szovjetunió szétesett, az utód Oroszország egyéb problémák sorával küszködött, a térség Szovjetunióval és a kelet-európai úgynevezett szocialista országokkal jó kapcsolatokat ápoló országai hirtelen szövetséges és támasz nélkül maradtak.

Az Öböl-háborút az Egyesült Államok minden tekintetben jelentős sikerként könyvelhette el: nemcsak a nyugati világ országai, hanem az iszlám/arab térség országainak jelentős része is támogatta a Washington vezette koalíciót az Irak által lerohant és annektált Kuvait szuverenitásának helyreállításában. (Hivatalos szinten az Arab Liga és az Iszlám Konferencia Szervezete is elítélte Irakot, az Egyesült Államok vezette koalícióhoz az Arab Liga 12 tagállama csatlakozott.) Szaúd-Arábia pedig a területét is rendelkezésre bocsátotta a csaknem

500 ezer fős amerikai fegyveres erők számára. Az amerikai hadsereg tehát közvetlenül megjelent a Közel-Keleten (mégpedig az iszlám legszentebb helyeit „örzö” Szaúd-Arábiában), és gyors lefolyású, sikeres háborút folytatott le az iraki Szaddám Huszein hadseregével – még ha ekkor nem is döntötte meg annak rendszerét.

Az intenzív amerikai katonai jelentét a továbbiakban is fennmaradt. A Busht követő Clinton elnöksége alatt az Irak több mint kétharmadát lefedő repüléstilalmi zónákban az amerikai (és brit) fegyveres erők gyakorta keveredtek harcba iraki egységekkel, 1998 karácsonyán pedig két napig bombázták az iraki fővárost is. Clinton elnöksége idején egyébként az amerikai diplomácia is nagy intenzitással törekedett közel-keleti befolyása erősítésére: tevékeny szerepet vállalt a palesztin-izraeli konfliktus rendezését szolgálni hivatott un. oslovi békefolyamatban, amelynek utolsó hónapjaiban – 2000 nyarától, a Camp David-i tárgyalásoktól (Camp David II) 2000 végéig, az úgynevezett Clinton-javaslatokig – Clinton elnök minden személyes presztízsét is latba vetette a két fél közötti átfogó, a végső státus kérdéseket is rendező megállapodás tető alá hozása érdekében. A megállapodás, bár korábban soha nem látott közelségbe került, végül is meghiúsult, Clintont pedig a Közel-Kelettel szemben teljes érdektelenséget mutató George W. Bush követte az amerikai elnöki székben. 2001. szeptember 11. azonban mindent gyökeresen megváltoztatott.

Az Egyesült Államokat az ország szívében ért, addig példa nélküli támadás hatására a Bush-adminisztráció kül- és biztonságpolitikája (beleértve Közel-Kelet-politikáját) radikálisan megváltozott. Ettől kezdődően az Egyesült Államok vezetése mindent a terror elleni háborúnak rendelt alá. Miután a szeptember 11-i akció elkövetői iszlám civilizációs háttérűek (többségükben szaúdiak) voltak, akiket hamar kapcsolatba hoztak azzal az Oszáma bin Ládennel, és szervezetével, az al-Káidával, akinek az afganisztáni szélsőséges tálib rezsim nyújtott biztos háttérrel, a táján értelmezett Közel-Kelet térsége vált a terror elleni háború első számú célpontjává.

Az Egyesült Államok fegyveres ereje viszonylag gyors lefolyású, széles nemzetközi támogatottságot élvező háborúban megdöntötte az afganisztáni tálib rendszert, anélkül azonban, hogy fő célját – Oszáma bin Ládén kézre kerítését – elérte volna. A terrorizmus elleni háború viszont a világpolitika egészére is kiható módon komoly eltolódásokhoz vezetett a Közel-Kelet térségével kapcsolatos hatalmi erőviszonyokban, jelentősen átrendezve a szövetségi kapcsolatokat is. Oroszország és Kína azonnal felzárkózott a terrorizmus-ellenes amerikai fellépés mellé. A NATO és az Európai Unió szerepe némileg leértékelődött, ráadásul a szervezetek tagállamai körében egy sor kérdés megítélésében éles véleménykülönbségek keletkeztek. Stratégiaileg felértékelődtek az Afganisztánnal

szomszédos, az Egyesült Államok lépéseit támogató országok, mindenekelőtt Pakisztán és a közép-ázsiai köztársaságok közül Üzbegisztán.

A Közel-Keletre fókuszáló terrorizmus elleni háború kapcsán az Egyesült Államok új nemzetbiztonsági stratégiája hivatalos alapelve tette a „megelőző csapásmérés” doktrínáját, vagyis a hadszíntér áthelyezését a támadni szándékozó ellenfél „térfelére” és ott még a küszöbön álló támadást megelőzően megsemmisíteni azt. Ezzel párhuzamosan az amerikai kormányzat – összefüggésben az érdekek és értékek egyidejű érvényesítésére vonatkozó törekvéssel – a terrorizmus elleni háborút az úgynevezett tágabb Közel-Kelet (Greater Middle East) új koncepciójának kontextusába helyezte. Ennek lényege a Marokkótól Afganisztánig terjedő térség demokratizálása, vagyis radikális átalakítása, mégpedig arra alapozva, hogy a demokrácia lehet a leghatékonyabb ellenszere a terrorizmusnak. E grandiózus projektum első lépését szolgálta (volna) a Szaddám Huszein vezette iraki rezsim ellen, kifejezetten annak megdöntése céljából 2003 márciusában indított háború és az ahhoz kapcsolódó „demokráciadominó” koncepciója, hogy ti. Irak demokratizálása láncreakciót indít meg a Közel-Keleten, dominó-szerűen döntve meg a térség autokrata rendszereit, egyiket a másik után.

Az iraki akció kudarca még inkább megerősítette azokat az aggályokat, amelyek a demokrácia „exportálhatóságával”, illetve egy országra, vagy térségre történő, a helyi hagyományokra, fejlődési sajátosságokra tekintettel nem lévő „ráerőltetésével” voltak kapcsolatosak. Az amerikai elképzeléseket eleve ellenérzésekkel fogadták mind a régió államainak politikai vezetői, mind a közvélemény. Az autokratikus jellegű politikai vezetések eleve hatalmukat féltik bármiféle, a demokratizálás irányába mutató törekvéstől, a közvélemény pedig mindebben csupán az amerikai pozíciók megerősítésének a szándékát látta. Még maguk a Közel-Kelet demokratizálását szorgalmazó erők is kételkedve fogadták az amerikai koncepció „őszinteségét”, utalva egyfelől a „kettős mércére”, így az Egyesült Államok és egyes helyi autokrata rezsimok szoros szövetségi kapcsolatára, másfelől a „demokrácia-paradoxonra”, vagyis hogy az Egyesült Államok csak addig szorgalmazza a demokráciát, ameddig annak révén számára megfelelő, vele jó viszonyt ápoló politikai vezetés jut hatalomra.

Ez utóbbi aggályt az eltelt bő másfél évtized két közel-keleti eseménye is alátámasztani látszik. A kilencvenes évek elején Algériában tartott választások első fordulóján az iszlamisták nagy többséget szereztek, mire a hadsereg beavatkozott és nem engedte megtartani a második fordulót. Ez a(z) egyértelműen antidemokratikus) lépés a nyugat és az Egyesült Államok egyetértésével találkozott, folyományaként majd évtizedes, több mint százezer áldozattal járó fegyveres konfliktus bontakozott ki Algériában a kormányerők és az iszlamisták

között. 2006. január 25-én pedig a demokrácia kívánalmainak minden tekintetben eleget tevő, az arab világban eddig kétséget kizáróan a legdemokratikusabbnak nevezhető palesztin választásokon az iszlamista Hamasz szerzett meggyőző többséget és így kormányt alakíthatott. Sem Izrael, sem az Egyesült Államok nem fogadta el azonban a Hamasz kormányt és teljesen ellehetetlenítette működését.

Iszlám fenyegetés

A hidegháború befejeződése óta eltelt időszak egyik meghatározó jellegzetessége az „iszlám vs. nyugat“ szembenállás, az „iszlám fenyegetés“ egyre markánsabb megjelenése mind a közbeszédben, mind egyes szakértői állásfoglalásokban, amelyhez az elméleti kereteket a Harvard-professzor, Samuel P. Huntington kilencvenes évek elején napvilágot látott – sokak által „önbeteljesítő próféciónak“ nevezett – „civilizációs paradigmája“ szolgáltatja. Az elmúlt másfél évtized eseményei ugyanis alátámasztani látszanak a „civilizációk összecsapásának“ teóriáját, különösen ami az iszlám és a nyugati civilizáció egymáshoz való viszonyát illeti.

Kétségtelen tény, hogy a Szovjetunió és a keleti szövetségi rendszer széthullásával és a kommunista ideológia vereségével elenyészett egy ellenségkép, megszűnt egy állandó fenyegetésforrás a nyugati liberális demokráciák számára. Ezt a „fenyegetettségi vákuumot“ szinte magától értetődően kezdte betölteni az iszlám – jó esetben az iszlamizmus. A nyugati sajtóban egyre-másra jelentek meg az „új hidegháború kezdetét“ vélelmező cikkek, a nyugati közvélemény egyre növekvő aggodalommal figyelte az iszlámot, amelyet mind többen kezdtek azonosítani a szélsőséges megnyilvánulásokkal, terrorakciókkal.

Az „iszlám fenyegetéstől“ való félelem fokozódásához hozzájárultak a nyugati világ egyes vezető politikusai és nemzetközi kapcsolatok, illetve iszlám-szakértői is. Dan Quayle, idősebb George Bush alelnöke a radikális iszlám fundamentalizmus veszélyét a náciizmushoz és a kommunizmushoz hasonlította. Willy Claes, a NATO akkori főtitkára egy 1995 elején mondott beszédében az „iszlám harciasságot“ nevezte a legnagyobb veszélyforrásnak a hidegháború utáni nemzetközi rendszerben. Margaret Thatcher volt brit miniszterelnök az iszlamizmust a bolsevizmushoz hasonlította, George W. Bush amerikai elnök pedig az iszlamizmust – átvéve Francis Fukuyama szóhasználatát – „iszlamofasizmusnak“ nevezte. Az orientalisták doyenje, Bernard Lewis jó néhány évvel Huntington „civilizációs paradigmáját“ megelőzően beszélt a muszlimok nyugattal szembeni 14 évszázados „dühéről“, ebben az összefüggésben használva a „civilizációk összecsapása“ kifejezést. Samuel P. Huntington szerint a 21.

században megkezdődött „a muszlim háborúk kora“, az amerikai iszlám-szakértő, Daniel Pipes szerint pedig az iszlamizmus egésze „gyilkos mozgalom“, valamennyi iszlám fundamentalista „potenciális gyilkos“, és ez a nyugat, főként Amerika, első számú ellensége.

2001. szeptember 11. és az azóta eltelt időszak történései mintegy beteljesíteni látszanak Huntington „próféciáját“. Az al-Káida laza hálózatához – illetve az „alkáidizmus“ ideológiájához – kötődő szélsőséges iszlamista radikalizmus az iszlámra hivatkozva harcot hirdetett a nyugat és a vele együttműködők ellen. Merényletek, terrorakciók sorát hajtották végre a nyugat „centrumában“ (London, Madrid) és a „periférián“ (Törökország, Marokkó, Egyiptom, Szaúd-Arábia stb.). Konfliktusok sora robbant ki a nyugat-európai államokban élő muszlim kisebbségek és az „öshonos“ lakosság között is: tüntetések, utcai zavargások (Franciaország) vallási indíttatású gyilkosság (Theo van Gogh filmrendező), erősödő idegen-ellenesség és xenofóbia voltak a velejárói. Hatalmas vihart kavart a dániai Mohamed-karikatúrák ügye, alig kisebbet XVI. Benedek pápa 2006 szeptemberében Regensburgban tartott előadása, amelyen II. Manuel Paleologus bizánci uralkodót idézte, aki Mohamed tanításait gonosznak és antihumánusnak nevezte, hozzátéve, hogy ráadásul elrendelte a hit karddal történő terjesztését. Nem kevesen vannak nyugaton sem, akik szinte áthidalhatatlan ellentéteket látnak feszülni az iszlám és a nyugat között.

Tény, hogy a hidegháború utáni nemzetközi rendszerben számottevően „felértékelődött“ a civilizáció és a kultúra, és a rendszer egésze „kulturalizálódott“. Felerősödtek az eltérő civilizációs diskurzusok, és a nem nyugati civilizációk mind határozottabban kezdték hangsúlyozni a nyugatitól való eltéréseiket. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy az iszlám civilizáció egy sor fejlődési sajátossággal rendelkezik, amelyek leírására a nyugati fejlődés elemzése során alkalmazott fogalmi apparátus általában nem is alkalmas. A civilizációs különbségek figyelmen kívül hagyásából pedig konfliktusok sora keletkezhet.

Az elmúlt években ténylegesen is feszültségek, konfliktusok sora keletkezett az iszlám- illetve a nyugati civilizációhoz tartozók között, amelyek gyökere azonban gyakran egyáltalán nem civilizációs-kulturális eredetű volt, avagy a civilizációs tényező egyéb (gazdasági, politikai, szociális stb.) okokkal szorosan összefonódott.² Mindezek alapján sokan – kétségkívül a valóság bizonyos elemei alapján, azonban félrevezetően általánosítva – mesterséges, sok esetben démonizált (ellenség)képet kezdtek konstruálni a másik civilizációról. Ez a fajta (kölcsönös) fenyegetettség-érzet – amelyet csak felerősítenek egyes szélsőséges megnyilvánulások – öngerjesztő folyamatként maga is vezethet tényleges civilizációs konfliktus létrejöttéhez.

Azok a fundamentalisták, tartozzanak bármelyik civilizációhoz, bármelyik valláshoz, akik saját értékrendjük kizárólagosságát (univerzalizmusát) vallják, magukat tartva az igazság egyedüli letéteményesének, többnyire misszionárius küldetésstudattal rendelkezve szükségképpen keverednek súlyos (akár fegyveres) konfliktusba a „másik fél“ fundamentalistáival. A 2000-es évekre pedig egyfelől az iszlámot a – valójában elenyésző kisebbségben lévő, azonban rendkívül aktivista, hatalmas médianyilvánosságot kapott akciókat végrehajtó és nyilatkozatokat tevő – radikális iszlamisták tematizálták, másfelől pedig a nyugati világ egyedüli globális hegemón szuperhatalma, a Közel-Kelet térségét többször is stratégiai érdekszférájának nyilvánító Egyesült Államok politikai vezetésének szemléletmódjában is nagy szerephez jutott az „amerikai kivételesség-tudaton“, az „egyetemes jó“ terjesztésének szükségességén alapuló fundamentalizmus.³ Ha pedig valaki egyes szélsőséges megnyilvánulások alapján általánosító következtetéseket von le a másik civilizáció egészéről, máris úgy tűnik, mintha a két civilizáció állna kibékíthetetlen konfliktusban egymással.

Az iraki-iráni hatalmi egyensúly felbomlása: kialakulóban a „síita félhold“?

A közel-keleti regionális egyensúly egyik biztosítéka évtizedeken keresztül Irak és Irán erőegyensúlya, egymást ellensúlyozó pozíciója volt. A hidegháború időszakában mindkét ország potenciális veszélyforrást jelentett az Egyesült Államok vezetete nyugati szövetségi rendszer számára. Irán az 1979-es forradalom győzelmét követően radikális iszlamizmusa miatt, Irak (és az általa képviselt baaszista „arab szocializmus“) pedig az első számú veszélyforrást jelentő Szovjetunióhoz (és közvetve a kommunista ideológiához) kötődő szoros kapcsolódása miatt. Ezért azután a csaknem egy évtizedig tartó iraki-iráni háborúban az Egyesült Államok – ha ekkor még ki nem mondottan is, de – a „kettős feltartóztatást“ alkalmazta a két, egymással harcban álló országgal szemben: bár deklaráltan Irakot támogatta, a színpalak mögött hozzájárult Irán fegyver-utánpótlásának Izraelen keresztül történő biztosításához is (Irán-contra, illetve Irán-gate ügy). A háborút követően – amelyből mindkét fél hatalmas veszteségekkel került ki, erőviszonyaik lényegesen nem változtak – azután a Clinton-adminisztráció immáron nyíltan megfogalmazta a két országgal szemben a kettős feltartóztatás doktrínáját.

Az 1990-91-es Öböl-háború idején az amerikai adminisztráció meghatározó szempontja volt a regionális egyensúly és stabilitás fenntartása. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy a koalíciós erők, miután döntő vereséget mértek

az iraki hadseregre, nem döntötték meg Szaddám Huszein hatalmát (sőt tétlenül nézték, ahogy leszámol belső kurd és síita arab ellenzékével), hiszen Irán ellensúlyozásához szükség volt egy relatíve erős Irakra. Jóllehet ugyanez a szempont 2003-ban is létezett, a radikálisan megváltozott feltételrendszer közepette az ifjabbik Bush vezette amerikai adminisztráció megtámadta Irakot és megdöntötte a Szaddám-rezsimet. Eredeti számítása – rövid lefolyású, kevés kárt okozó háború, demokratikusan választott, Amerika-barát vezetés, gyors konszolidáció – azonban nem vált be, Irakon káosz és anarchia lett úrrá, az ország a polgárháború szélére sodródott, a szunnita-síita feszültségek mindennapos vérontásokhoz vezettek, a korábban a terrorizmussal kapcsolatban nem álló ország a terrorizmus melegágyává vált, a (viszonylag) demokratikusan megválasztott nemzetgyűlés és kormány pedig síita dominanciájú és nem feltétel nélküli szövetségese az Egyesült Államoknak. Felborult tehát a regionális egyensúly, miután kiiktatódott az a szunnita dominanciájú Irak, amelyik addig kellően erős és motivált volt a síita Irán ellensúlyozására.

Különösen az iraki háborút, a Szaddám-rendszer megdöntését követő iraki események hívták fel a figyelmet a közel-keleti régió egy viszonylag új fejleményére, a síita újjáéledés több országban is tapasztalható folyamatára. A világon élő muszlimok 10-15%-át képviselő síiták a közel-keleti országok többségében – lényegében az egyedüli Irán kivételével – szinte teljesen kiszorultak a politikai hatalomból, legalábbis a lakosságon belül elfoglalt arányukhoz képest lényegesen alulreprzentáltak maradtak. A kétezres évek markáns fejleménye – párhuzamosan Irán térségbeli szerepének megerősödésével – a síita felekezeti tudat megerősödése, a szunnita-síita törésvonal gyakran erőteljes megjelenése és a síiták növekvő politikai aktivitása, mind határozottabb fellépése a nagyobb politikai képviselet érdekében.

Mindehhez nagymértékben hozzájárultak az iraki események, hiszen az új iraki alkotmány kidolgozását, majd a választásokat követően síita többségű parlament és kormány alakult, megfelelően a síiták iraki lakosságon belül elfoglalt 60-65%-os arányának. Ráadásul a polgárháború-közeli iraki helyzet talán legsúlyosabb törésvonalának a szakértők többsége a szunnita-síita felekezeti konfliktust tartja, amelynek hatásai Irak környezetében is érzékelhetők.

A folyamat részét képezte a libanoni síita Hezbollah 2006 nyarán vívott 34 napos háborúja Izraellel, amely végkimenetelét tekintve inkább Izrael számára zárult negatív eredménnyel, következésképpen a Hezbollah iszlám világon belüli presztízsének jelentős növekedését eredményezte.

A Közel-Kelet szunnita arab uralkodó rendszerei komoly fenyegetésnek tekintik a síita újjáéledést. Mindezt a legmarkánsabban Abdullah jordániai uralkodó fogalmazta meg, aki egy összefüggő, Irántól Irakon, Szírián⁴ és

Libanonon át az Öböl-menti monarchiáig terjedő síita félhold kialakulásának a veszélyéről beszélt. A szunnita arab politikai vezetések félelmét nemcsak a „klasszikus“ szunnita-síita ellentét indokolja. Nagyfokú aggodalommal tölti el őket a perzsa Irán pozícióerősödése, illetve térnyerése a Közel-Keleten. Az arab-perzsa etnikai ellentét (pontosabban rivalizálás) évszázados gyökerezettségű. Mindehhez harmadik tényezőként járul az iszlamizmus terjedésétől való félelem. Iránban az iszlám forradalom 1979-es győzelme óta meghatározó szerepet játszik a radikális, „forradalmi“ iszlám-felfogást képviselő, konzervatív vallási vezetői réteg. A forradalom győzelmét követően meghirdették az „iszlám forradalom exportját“, Mekka, Medina és Jeruzsálem „felszabadítását“. És még ha ebből nem is lett semmi, az iráni hivatalos vallási és politikai vezetés azóta is előszeretettel alkalmaz radikális retorikát. Irán ráadásul különböző radikális iszlamista szervezetek – többek között a Hezbollah – aktív támogatója, így az iszlamizmus sikerei a régióban egyúttal Irán pozícióinak erősödését is jelentik. A szunnita arab uralkodó rendszerek hatalmára pedig a legnagyobb fenyegetést az iszlamizmus jelenti. Iszlamista belső ellenzékük radikális szervezetei az elmúlt évtizedekben sorra hajtották végre a hatalmon lévő rendszerek megdöntését, legalábbis gyengítését célzó fegyveres akciókat Egyiptomtól Szaúd-Arábiáig.

Demokratizálódás és/vagy az iszlamizmus előretörése

Kétségtelen tény, hogy a Közel-Kelet országaiban autokratikus (többnyire katonai eredetű) politikai vezetések gyakorolják a hatalmat. Demokratikus (vagy akár kvázi-demokratikus) rendszerekről alig beszélhetünk. Kivételnek számít Izrael, az iszlám világ országai közül pedig Törökország. Sajátos demokratikus vonásokat hordoz magán a libanoni konfesszionális, vagyis felekezeti alapokon álló politikai rendszer. Intézményrendszerét tekintve Irán is sok szempontból eleget tesz a demokrácia kívánalmainak, ezt azonban jelentős mértékben korlátozza a radikális vallási vezetés erőteljes politikai szerepvállalása.

Mindezek ellenére a régióban évtizedek óta folyik a demokratizálás igen lassú, apró lépésekkel előrehaladó folyamata. Mindez megnyilvánul többek között abban, hogy egyre több helyütt – beleértve a konzervatív Öböl-menti monarchiákat is – tartanak választásokat, az országok többségében létrejött a többpártrendszer, kiépülőben van a civil társadalom – még ha ez egyelőre nem is más, mint „látszat-demokrácia“. A helyzet sajátossága, hogy ezek a folyamatok egybeestek az iszlamizmus megerősödésével.

A re-islamizáció folyamata a hatvanas évek végétől bontakozott ki a régióban, s azóta napjainkig meghatározó szerepet játszik. Ennek egyik kísérő

jelensége az iszlamizmus – részint mint politikai ideológia, részint ezt az ideológiát a gyakorlatban érvényesíteni kívánó, aktivista szervezetek és mozgalmak tevékenysége – markáns előretörése. Az iszlamista szervezetek tevékenysége az elmúlt évtizedekben kisebb-nagyobb hullámzásokat mutatott, esetenként felélénkült, máskor kissé alábbhagyott. Mindenesetre a legtöbb országban az iszlamisták váltak a hatalmon lévő autoriter politikai rendszerek legjelentősebb és legszervezettebb belső ellenzékévé.

Súlyos hiba lenne az iszlamizmus monolit egységként történő kezelése. Ellenkezőleg: rendkívül differenciált. Az egyes iszlamista szervezetek céljai nagyjából azonosak, az állam és a társadalom iszlám alapokra helyezése, azonban az eszközöket, a módszereket tekintve nagyok az eltérések. Vannak mérsékelt szervezetek, amelyek elvetik az erőszakot és békés úton, választásokon elért jó eredményekkel kívánnak hatalomra kerülni. Vannak ugyanakkor radikálisak, amelyek nem fogadnak el más módszert, mint az erőszakot.

Még az egyes szervezetek sem egységesek. Az iszlamista szervezetek jelentős hányada ugyanis kiterjedt szociális-karitatív tevékenységet folytat, betöltve azt az űrt, amelyet sok országban az állam visszaszorulása illetve kivonulása teremtett: iskolákat, kórházakat, üzleteket működtetnek, jelentős mértékben hozzájárulva ezáltal a lakosság ellátásához. Ezeknek a szervezeteknek is van ugyanakkor egy katonai szárnyuk, amely fegyveres akciókat hajt végre. Nem véletlen ezeknek a szervezeteknek a jelentős szociális beágyazottsága, erőteljes lakossági támogatottsága. A Hamásznak például meghatározó szerepe volt abban, hogy az elmúlt években a Gázai-övezetben élő palesztin lakosság alapvető életfeltételeit sikerült biztosítani. Hasonló feladatot látott el a Hezbollah Dél-Libanonban.

Az elmúlt évek új fejleménye ugyanakkor a nemzetközi iszlamizmus (másképpen „dzsihádzizmus“ vagy „dzsihádisták szalafizmus“), az al-Káida „márkanévét“ viselő nemzetközi hálózathoz, illetve az „alkáidizmus“ ideológiájához kötődő radikális, extremista csoportok megjelenése a Közel-Kelet sok országában.

Az Egyesült Államok és a nyugati világ nagy problémája, hogy nem tud mit kezdeni az iszlamizmussal. Általában elutasítja, differenciálatlanul a radikalizmussal, az erőszakkal, a terrorizmussal azonosítja. A szakértők többsége is erősen megosztott az iszlamizmus megítéléséről de még abban a kérdésben is, vajon erősödőben van-e az iszlamizmus, vagy hanyatlóban. A helyzet nagy paradoxona, legalábbis nyugati nézőpontból, hogy a demokratizálás folyamatának előrehaladása az iszlamistáknak kedvez, lévén jelenleg az iszlamizmus a legszervezettebb és sok országban a legnépszerűbb ellenzéki erő. Valószínűsíthető, hogy amennyiben szerte az iszlám világban demokratikus választásokat tartanának,

igen sok helyütt az iszlamista kerülnének hatalomra. E téren a jövő útja alighanem az iszlamizmus „pacifikálása“, az iszlamista szervezetek társadalmi szervezetekké, illetve politikai pártokká alakítása. Sok iszlamista szervezet már megindult és jelentősen előre haladt ezen az úton. A Hamász és a Hezbollah példája is mutatja azonban, hogy e téren sok akadályt kell még leküzdeni.

Izrael és a palesztin kérdés

Az 1967-es háború hosszú távon is biztossá tette Izrael kiemelkedő pozícióit a Közel-Kelet térségében. Izrael sok szempontból minősíthető a Közel-Kelet térségébe beékelődött fejlett nyugati enklávénak, amely mind gazdasági potenciálját, mind technikai fejlettségét, mind katonai kapacitásait tekintve messze meghaladja a térség arab államait. Mindehhez hozzájárult az Egyesült Államok egyoldalúan Izraelt támogató politikája is.

A régió kulcsproblémája változatlanul a palesztin-izraeli konfliktus, amelynek alakulása alapvetően befolyásolja a régió egészének helyzetét. Ennek kezelése terén élesen elkülönül egymástól a kilencvenes, illetve a kétezres évtized. A kilencvenes évtized az oslói békefolyamat évtizede volt, amikor is az egymást első ízben kölcsönösen elismerő palesztin és izraeli fél – amerikai közvetítéssel – tárgyalásos úton törekedett a válság rendezésére. A felek egy sor megállapodást kötöttek egymással, amelyek – az évtized végéig ki nem mondva bár, de – a „kétállamos“ megoldás, vagyis az önálló palesztin államiság megteremtése irányába mutattak. Izrael újabb és újabb ciszjordániai illetve gázai területeket adott át a palesztin félnek, amelyek felett a Palesztin Nemzeti Hatóság különböző mértékű ellenőrzést gyakorolhatott.

Hiába tett meg azonban mindent az amerikai adminisztráció és személyesen Clinton elnök, a végső, minden vitatott kérdést rendező megállapodás megkötésére már nem került sor: a felek 2000 júliusában Camp David-ben nem tudtak megegyezni egymással. Az utolsó, 2001 januári tabai forduló megszakadása az oslói békefolyamat végét jelentette. Közben 2000 szeptemberében kitört a második intifáda, amely hosszú évekre ismét a fegyveres összecsapásokat állította előtérbe.

A 2000-es évek izraeli magatartását – hasonlóan a Bush-adminisztrációéhoz – az egyoldalú lépések politikája, az unilaterális jellemezte. A „nincs tárgyaló partner“ elve alapján a Saron-kormány mereven elzárkózott attól, hogy tárgyalóasztalhoz üljön a palesztinokkal, helyette egyoldalú döntéseket hozott. Ennek része volt 2005-ben az izraeli csapatok egyoldalú kivonása a Gázai-övezetből és az ott található zsidó telepek felszámolása

(disengagement, szétválasztás). Az izraeli vezetés felismerte ugyanis, hogy az idő Izrael ellen dolgozik. Izrael ugyanis deklarálta egyfelől zsidó állam, másfelől demokratikus állam. A jelenlegi helyzet – a Nyugati Part (Ciszjordánia) és a Gázai-övezet 1967 óta tartó megszállása⁵ – hosszú ideig már nem tartható fenn. Ezeket a területeket vagy hivatalosan is Izrael Állam részévé kell nyilvánítani (annektálni), vagy átadni a palesztinoknak egy önálló palesztin állam létrehozása céljából.

Előbbi esetben – miután Izrael demokratikus állam – izraeli állampolgárságot kellene adni az ott élő sok millió palesztinnak. A demográfiai adatok pedig már most is arról tanúskodnak, hogy egész Palesztina területén – beleértve Izrael Államot, a Gázai-övezetet és Cisjordániát – már most is több arab (palesztin) él, mint zsidó. Miután a népszaporulat a palesztin lakosság körében sokkal magasabb, újabb nagyarányú zsidó bevándorlásra pedig nem lehet számítani, az arányok a jövőben még inkább eltolódnak az arab (palesztin) lakosság javára. Egy demokratikus államban pedig a többség könnyen leszavazhatja a kisebbséget. És egyébként is: milyen zsidó állam az, ahol a zsidók kisebbségben vannak – különösen miután izraeli vezetők többször is kijelentették, hogy a zsidó állam masszív zsidó többségű államot jelent. A másik megoldás – önálló palesztin állam – viszont egyéb veszélyek (bázisul szolgálhat az Izrael elleni állandó támadásokhoz stb.) mellett azt feltételezi, hogy Izrael lemond az úgynevezett bibliai zsidó területek (Júdea és Szamária) jelentős részéről, beleértve az ott létrejött zsidó telepkeket (legalábbis egy részének) felszámolását, ami ortodox zsidó körök heves ellenállásába ütközik.

Miután azonban a palesztin választásokat követően a Hamasz alakított kormányt, nemcsak a további, ciszjordániai szétválasztás (Ehud Olmert miniszterelnök szavaival: konvergencia) kérdése került le a napirendről, hanem a Gázai-övezet is ismét hadműveleti területnek minősül.

Izrael Állam vitathatatlanul a közel-keleti térség meghatározó állama. Zsidó állam mivoltából (amely elválaszthatatlan a holokauszt borzalmaitól és az antiszemitizmustól) és az állandó, arabok általi fenyegetettség percepciójából kiindulva különleges jogokat vindikál magának a világ államai sorában. Egyoldalú lépések sorát teszi meg, nem törődve az ENSZ vagy a nemzetközi közösség jelentős hányadának kritikájával, legyen szó akár Jeruzsálem egy és oszthatatlan fővárossá nyilvánításáról, zsidó telepkeket létesítéséről az 1967-es háborúban elfoglalt területeken avagy nemcsak az ENSZ Közgyűlése, hanem a hágai Nemzetközi Bíróság nem kötelező érvényű határozata által is elítélt falról/biztonsági kerítésről.

Az izraeli vezetés prioritásai sorában első helyen áll a biztonság. Az izraeli biztonság-koncepció eddig meghatározóan az elrettentésen alapult, amelyhez rendelkezésre áll a régió minden tekintetben legnagyobb erőt képviselő, szupermodern technikával felszerelt hadserege és legfejlettebb titkosszolgálat. A

2006-os, libanoni Hezbollahnal vívott 34 napos háború azonban megkérdőjelezte ezt az elrettentő erőt, illetve a biztonság-koncepció helyességét. Bebizonyosodott, hogy a zsidó állam hadserege csak reguláris hadseregekkel szemben ütőképes, gerilla harcmodort alkalmazó fegyveres egységekkel szembeni harcra alkalmatlan. A biztonságot pedig nyilvánvalóan jobban garantálhatja az, ha Izrael békeszerződéseket köt szomszédaival (Egyiptommal és Jordániával ez már megtörtént), s arab környezete elismeri és elfogadja létét, és garantálja biztonságát. Az arab világ részéről már történtek ez irányú lépések: az Arab Liga 2007 elején ismét elfogadta, illetve megerősítette a 2002-ben akkor még szaúdi koronaherceg, azóta király Abdullah nevéhez fűződő békekezdeményezést.

Tömegpusztító fegyverek, nukleáris fenyegetés

Az Egyesült Államok által 2001. szeptember 11. után meghirdetett terrorizmus elleni háború a figyelem homlokterébe állította a tömegpusztító fegyverek kérdését. Különleges veszélyt jelenthet ugyanis, ha a tömegpusztító fegyverek terroristák kezébe kerülnek. Amikor George W. Bush elnök 2002 januárjában az Unió helyzetét értékelő beszédében alkalmazta a „gonosz tengely” (axis of evil) kifejezést, három országot sorolt ide: Irakot, Iránt és Észak-Koreát, többek között abból a megfontolásból, hogy mindhárman rendelkeznek tömegpusztító fegyverekkel, és többen (a két közel-keleti mindenképpen) terrorista szervezetekkel is kapcsolatban állnak.

Hivatalosan ez volt az Irak ellen indított háború fő oka. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a kilencvenes évek elején Irak rendelkezett tömegpusztító (konkrétan vegyi) fegyverekkel, hiszen korábban alkalmazta is azokat (az iraki-iráni háború során, saját kurd lakossága ellen). Feltételezések szerint Irak nukleáris fegyverkezési programot is folytatott és közel állt ahhoz, hogy atombombája legyen. A 2003-as háború után bebizonyosodott, hogy ezek a feltételezések alaptalannak bizonyultak, tömegpusztító fegyvereit részben a kilencvenes években megsemmisítették a fegyverzetellenőrök, részben használhatatlanná váltak (bizonyos vegyi fegyverek).

A 2003 márciusi iraki háborút követő időszak hangulata és az un. „lator- vagy haramia államokra”⁶ nehezítő hatalmas amerikai diplomáciai nyomás (nem sokkal az iraki háborút követően nem lehetett kizárni egy Szíria elleni amerikai támadást sem) hatására (és természetesen egyéb megfontolásokból) Líbia deklarálta lemondott tömegpusztító fegyverkezési programjáról. Így ezen a téren minden figyelem egy közel-keleti országra összpontosult: Iránra.

Iráni ellenzékiek 2002 augusztusában tártak információkat a világ közvéleménye elé iráni nukleáris létesítményekről. Irán mindezt elismerte, hangsúlyozva azonban, hogy kizárólag békés célokból folytatja nukleáris programját és törekszik a teljes nukleáris fűtőanyagkör kiépítésére.⁷ Franciaországgal, Németországgal és Nagy-Britanniával folytatott tárgyalások eredményeképp 2003 végén Irán felfüggesztette az urándúsítást és lehetővé tette a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség (NAÜ) ellenőreinek nukleáris programja teljes körű ellenőrzését. 2006 elején azonban újra megkezdte az urándúsítást. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 2006 és 2007 során három, szankciókat is tartalmazó határozatot fogadott el Iránnal szemben, miután komoly gyanú merült fel, hogy Irán nukleáris programja nem csupán békés, hanem katonai célokat is szolgál. Az Iránnal szembeni bizalmatlanságot az is fokozta, hogy egyes létesítményeket eltitkolt a NAÜ elől.

Azok részéről, akik szerint Irán valójában nukleáris fegyverkezési programot folytat, gyakran hangzik el az az érv, hogy a világ harmadik legnagyobb kőolaj-, és második legnagyobb földgázkészleteivel rendelkező Iránnak vajon mi szüksége lenne nukleáris energiára? Pedig van. Irán energiaigénye rohamosan nő, a kitermelt kőolajnak már csaknem felét otthon használja fel. Földgázkitermelő kapacitásai pedig még igen gyengén kiépítettek (egyelőre több földgázt importál, mint exportál). Az igen nehéz helyzetben lévő iráni gazdaság pedig nagymértékben rászorul az exportbevételekre, amelyek elsősorban a kőolaj kiviteléből származnak. A nukleáris energia viszont „kiválthatja” a szénhidrogénekből származó energiát és lehetővé teszi a nagyobb mennyiségű szénhidrogén-kivitel.

A tágan értelmezett Közel-Kelet térségében az elmúlt időszakban több olyan ország is szert tett nukleáris fegyverekre, amelyek ráadásul nem írták alá az Atomsorompó szerződést. Elsősorban Izraelt szükséges kiemelni, hiszen köztudottan rendelkezik nukleáris fegyverekkel, jóllehet az izraeli vezetés részéről erre vonatkozó hivatalos bejelentés nem hangzott el. A másik két, a tágan értelmezett Közel-Kelettel határos, nukleáris fegyverekkel rendelkező ország Pakisztán és India. Az iráni program tehát ebből a szempontból nem tekinthető különlegesnek. Ráadásul Irán részéről jó néhány érv szól még a nukleáris fegyverkezési program mellett.

Magát a programot évtizedekkel ezelőtt még a sah – az Egyesült Államok akkori első számú szövetségese a térségben – kezdte el az Egyesült Államok hathatós támogatásával. Az iszlám forradalom győzelme után a vallási vezetés egy időre leállította, majd újra kezdte. A kétezres évek közvetlen szomszédságában lezajlott eseményei Irán számára komoly fenyegetést jelentettek. Jóllehet az afganisztáni és iraki rezsimek megdöntése egyfelől megszabadította riválisaitól, másfelől viszont a közvetlen amerikai jelenlét az említett két országban, továbbá az

Egyesült Államok biztonsági együttműködése Irán többi szomszédjával lényegében azt eredményezte, hogy Iránt ellenséges országok veszik körül. A Bush-adminisztráció élesen Irán-ellenes retorikája alátámasztotta az amerikai vezetésnek azt a szándékát, hogy Irakhoz hasonlóan Iránban is rezsimváltást hajtson végre. Ezt a fenyegetettség-érzetet még fokozta, hogy az iráni nukleáris program körüli vita éleződésével többször is felröppentek olyan hírek, hogy az Egyesült Államok (illetve Izrael) megelőző csapást szándékozik mérni iráni nukleáris létesítményekre. Egyébként is az iraki háborút követően sokan voltak azon a véleményen – összevetve Irakot Észak-Koreával –, hogy amennyiben Szaddám Huszeinnek lettek volna nukleáris fegyverei, az Egyesült Államok nem merte volna megtámadni. Vagyis Irán atomfegyverhez jutási motivációja (már amennyiben feltételezzük, hogy nukleáris programja nem csak békés célokat szolgál, mivel erre vonatkozó bizonyítékok nem állnak rendelkezésre) alapvetően kettős: egyik az elrettentés, a külső fenyegetettség elleni védelem, egy esetleges amerikai (vagy izraeli) csapás megakadályozása, a másik pedig a presztizs, hogy ezáltal még nagyobb nyomatókat adjon regionális hatalmi ambícióinak.

Irán esetleges atomfegyverhez jutásának veszélye elsősorban nem abban áll, hogy bárkire is csapást kívánna mérni. Izraelre sem – Ahmedinezsád elnök élesen Izrael-ellenes retorikája ellenére. Egy regionális hatalmi ambíciókat dédelgető ország ugyanis világosan a tudatában van annak, hogy ebben az esetben olyan válaszcsepásban részesülne mind Izrael, mind az Egyesült Államok részéről, ami egyszer és mindenkorra véget vetne bármiféle regionális hatalmi szerepének. Az sem valószínű, hogy atomfegyvereit terrorszervezetek kezébe juttatná, ezáltal ugyanis bármiféle kontrollt elveszítene felettük. E téren veszélyt inkább az jelenthetne, ha a szigorú ellenőrzést kijátszva az atomprogram valamelyik szereplője juttatna információt vagy eszközöket illetéktelen kezekbe, illetve azok egy potenciális rezsimváltás okozta zűrzavarban „tűnnének el“.

Sokkal nagyobb veszélyt jelenthetne a térségben a nukleáris fegyverkezési verseny megindulása akár egyes, az iráni pozícióerősödést eleve nem jó szemmel néző arab országok (Egyiptom⁸, Szaúd-Arábia), akár a saját pozícióit erősíteni kívánó Törökország, akár Izrael részéről. Izrael ugyanis az az ország, amely többször is hangot adott Irán általi fenyegetettségének, és egy potenciális iráni atomfegyver Izraelt e téren saját nukleáris fegyverzetének gyors fejlesztésére ösztönözhetné, ami viszont azon régióbeli államok nukleáris fegyverkezési programját indíthatná be, amelyek magukat éppen Izrael által érzik fenyegetve.

Oroszország

Jó oka van annak, hogy Oroszország közel-keleti érdekelttségének kérdését az iráni nukleáris programmal összefüggésben tárgyaljuk. Sokan ugyanis a Moszkva és Teherán közötti „stratégiai partnerségről” beszélnek, Oroszországot tartva Irán első számú szövetségésének. Ez azonban így nem teljes mértékben helytálló, Oroszországot más motiváció vezérli, és egyáltalán nem érdekelt abban, hogy Irán nukleáris fegyverekre tegyen szert – sőt, ez Oroszország számára is fenyegetést jelentene. Oroszország – pragmatikus, gazdasági megfontolásokon, az Iránnal való kétoldalú kapcsolatokban rejlő előnyök kihasználásán túl – a leginkább az iráni nukleáris válság fenntartásában érdekelt.

A hidegháború időszakához képest, amikor is a Szovjetunió – helyi szövetségesein keresztül is – komoly befolyással rendelkezett a Közel-Keleten, az elmúlt bő másfél évtizedben Oroszország kiszorult onnan és el kellett fogadnia az Egyesült Államok „egyeduralkodó” szerepét. Oroszország elemi érdeke tehát az, hogy egyfelől megfelelő pozíciókra tegyen szert a Közel-Keleten, másfelől – ezzel összefüggésben – megpróbálja csökkenteni az amerikai befolyást. Miután Irán a régió egyik – ráadásul az Egyesült Államokkal élesen szemben álló - kulcsországa, az iráni kapcsolat alkalmas Oroszország számára a Közel-Keleten történő jelenlét biztosításához.

Lényegében a pragmatizmus, illetve a szükség kényszere hozta közel egymáshoz Iránt és Oroszországot a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején. Az iraki háborút követően az iráni hadsereg fegyverzetének pótlását és korszerűsítését Moszkva látta el. Az afganisztáni tálib hatalomátvétel mindkét országot komoly aggodalommal töltötte el, még közelebb hozva egymáshoz őket. Nem kis mértékben a két ország együttműködésének volt köszönhető, hogy sikerült lezárni a tádzsikisztáni polgárháborút, amely a csecsenföldi események mellett az egyik legsúlyosabb konfliktus volt az egykori Szovjetunió területén. Irán meghatározó szerepet játszott abban, hogy az általa támogatott iszlamista csoportok elfordultak a közép-ázsiai térségtől s nem támogatták az iszlám radikalizmust a volt szovjet köztársaságokban, emellett tartózkodott attól is, hogy bírálja az orosz magatartást a csecsen konfliktusban. Az iráni együttműködés – amelyre a 20 milliós muszlim lakossággal rendelkező Oroszország nyilvánvalóan a jövőben is számít – ezekben a kérdésekben igen fontos és hasznos Oroszország számára.

Nem véletlen tehát, hogy Oroszország támogatja az iráni nukleáris programot, konkrétan a busehri erőmű építését - ami nem mellékesen csaknem egy milliárd dolláros üzlet is. A nukleáris technológia egyike Oroszország exportképes termékeinek, a sikeres iráni program még akár referenciaként is szolgálhat más, hasonló programot megvalósítani kívánó országok számára – további lehetőségeket

teremtve Oroszországnak. Ugyancsak nagy üzletet jelentenek Oroszországnak az Iránnak történő fegyverszállítások. Az elmúlt évtizedben Oroszország lett Irán legnagyobb fegyverszállítója, Irán pedig az orosz fegyverexportban a harmadik helyet foglalja el.⁹

Ebben az esetben azonban aligha az üzleti megfontolások az elsődlegesek. Oroszország nemcsak a Közel-Keleten, hanem a világpolitikában is önálló nagyhatalmi tényezőként kíván megjelenni. Az iráni kapcsolat egyfelől lehetővé teszi a közel-keleti jelenlétet, másfelől ellensúlyozhatja az Oroszország szomszédságában is növekvő amerikai befolyást. Oroszország ezenkívül a közvetlen jelenlétén át bizonyos ellenőrzést is gyakorolhat az iráni nukleáris program fölött, hiszen egyáltalán nem érdeke, hogy szomszédságában új atomhatalom jöjjön létre. Nem véletlen az sem, hogy jóllehet a busehri reaktort már régen üzembe kellett volna helyezni, Oroszország különböző indokokkal állandóan halogatta a fűtőanyagok szállítását. Az sem érdeke ugyanis, hogy az Irán kapcsán kirobbant nukleáris válságban komoly konfliktusba kerüljön a nyugati nagyhatalmakkal.

A közeljövő

Nem kevés okunk van azt feltételezni, hogy a kétezres évek első évtizedének derekától „új közel-keleti rend“ van formálódóban, nem olyan azonban, amelyet az Egyesült Államok szeretett volna létrehozni a térség demokratizálásával. A végéhez látszik közeledni a hidegháború utáni, Egyesült Államok dominálta „közel-keleti rend“ – összefüggésben a nemzetközi rendszer egyértelmű elmozdulásával az unipolarizmus és az unilateralizmus felől a multipolarizmus és a multilateralizmus felé. Ez nem jelenti azt, hogy az Egyesült Államok ne játszana továbbra is meghatározó szerepet a régióban, azonban több külső és belső, az amerikai szempontokat nem mindig figyelembe vevő – sőt gyakran azokkal ellentétes szempontokat képviselő – szereplővel kell számolnia. Ebben az új rendben a katonai akcióknál vélhetően ismét nagyobb szerephez jut a diplomácia, legyen szó az iraki helyzet rendezéséről az Irakkal szomszédos országok (beleértve Iránt és Szíriát is) bevonásával folytatott tárgyalásokon, a palesztin-izraeli konfliktusról vagy akár az iráni nukleáris válságról.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy rövid-, vagy akár középtávon is rendeződnének a különböző közel-keleti konfliktusok, akár a palesztin-izraeli konfrontáció, akár az iraki helyzet – hogy csak a két legsúlyosabbnak tűnőt említsük. Sőt, kizárni újabb konfliktus kirobbanását, vagy akár meglévő (az iráni nukleáris válság) súlyosbodását sem lehet. Az említett, az amerikai szempontokra

tekintettel nem lévő szereplők részéről akár radikális, Amerika-ellenes lépések megtételére is sor kerülhet. Egy valami bizonyosnak tűnik: a Közel-Kelet térsége még hosszú ideig megoldatlan konfliktusokkal terhelten a világ egyik válsággóca marad.

Hivatkozások

¹ Törökország "civilizációs hovatartozása" vitatható: az iszlám, vagy a nyugati civilizáció része-e? Tartozhat Európához, de a Közel-Kelethez is, hiszen földrajzilag a kettő határán fekszik. Közel-keleti érdekelttsége a kurd kérdés esetében a legnyilvánvalóbb.

² Gondoljunk például a Nyugat-Európában élő muszlim kisebbségek és az "őshonos" lakosság közötti konfliktusokra.

³ Természetesen a két fundamentalizmus közé morális alapon nem lehet egyenlőségjelet tenni.

⁴ A politikai hatalmat birtokló kisebbségi alavita vezetés a síita iszlám egy sajátos szárnyához tartozik, emellett Szíria több területen is együttműködik a síita Iránnal, többek között mindkét ország erőteljesen támogatja a libanoni síita Hezbollahot.

⁵ A hivatalos izraeli álláspont ezt a helyzetet különböző okokból nem minősíti megszállásnak, s nem is megszállt területekről, hanem csak "területekről", illetve "igazgatott területekről" beszél. Éppen ezért nem kis megdöbbenést keltett, amikor 2005-ben Saron izraeli miniszterelnök maga használta a "megszállás" kifejezést.

⁶ Sajátos amerikai terminológia (rogue states) azon államok jelölésére, amelyeket az amerikai vezetés kiemelt veszélyforrásként, fenyegetésként tart számon, amelyek úgymond nem tartják magukra nézve kötelezőnek a nemzetközi normákat, lépéseket tesznek tömegpusztító fegyverek beszerzésére vagy tömegpusztító fegyver-gyártó kapacitások kiépítésére, illetve más államokkal szemben akár az erőszak nem hagyományos formáit és eszközeit is alkalmazzák. Ezek az államok teljes mértékben kiszámíthatatlanul reagálnak az elrettentésre vagy egyéb diplomáciai eszközökre. A közel-keleti országok közül az Egyesült Államok általában ide sorolta Irakot, Iránt, Líbiát és esetenként Szudánt. (Sajátos módon a terrorizmus támogatásával vádolt Szíriát nem.)

⁷ Irán 1968-ban aláírta az Atomsorompó szerződést, sőt 2003-ban annak kiegészítő jegyzőkönyvét is, amely lehetővé teszi a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőreinek bármikori korlátlan vizsgálódását.

⁸ Egyiptom 2006 végén bejelentette, hogy felújítja 20 éve felfüggesztett – békés célú – nukleáris programját, mégpedig Oroszország és Kína közreműködésével.

⁹ Oroszország egyebek mellett csúcstechnológiát képviselő légvédelmi rakétarendszereket szállított Iránnak, kiváltva ezzel az Egyesült Államok tiltakozását. Az orosz fél az iráni fegyverszállításokkal kapcsolatban mindig azt hangsúlyozta, hogy nem támadó, hanem csak védelmi célokra alkalmas fegyvereket szállít, amelyek nem veszélyeztetik a közel-keleti erőegyensúlyt.

Irodalomjegyzék

BAKER, James A. and Lee H. Hamilton (Co-Chairs), 2006. *The Iraq Study Group Report*. New York: Vintage Books

BURKE, Jason, 2004. *Al-Kaida. A terror árnyéka*. Budapest: HVG Kiadói Rt

- FISK, Robert, 2006. *The Great War for Civilisation. The Conquest of the Middle East*. London, New York, Toronto and Sydney: Harper Perennial
- FUKUYAMA, Francis, 2006. *Amerika válaszára. Demokrácia, hatalom és a neokonzervatív örökség*. Budapest: Századvég Kiadó
- HAASS, Richard N., 2006. The New Middle East. *Foreign Affairs*, November/December
- HUNTER, Shireen T. and Huma Malik (eds.), 2005. *Modernization, Democracy and Islam*. Published in cooperation with the Center for Strategic and International Studies, Washington, D.C., Praeger, Westport, Connecticut, London
- HUNTINGTON, Samuel P., 1998. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- KEEGAN, John, 2004. *Az iraki háború*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- KEPEL, Gilles, 2004. *The War for Muslim Minds. Islam and the West*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press
- LEWIS, Bernard, 1990. The Roots of Muslim Rage. *The Atlantic Monthly*, September
- MALLEY, Robert, 2006. A New Middle East. *The New York Review of Books*, 21 September
- N. RÓZSA Erzsébet és Tóth Péter, 2006. A közel-keleti válság legújabb fejleményeiről. *ZMNE Stratégiai Védelmi Kutatóközpont elemzések – 2006/5*
- N. RÓZSA Erzsébet és Tóth Péter, 2006. Az iráni atomprogram körüli vitáról. *ZMNE Stratégiai Védelmi Kutatóközpont elemzések – 2006/1*
- NASR, Vali, 2006. *The Shia Revival. How Conflicts within Islam Will Shape the Future*. New York, London: W.W. Norton & Company
- NORTON, Augustus Richard, 2007. *Hezbollah. A Short History*. Princeton and Oxford: Princeton University Press
- PAPPE, Ilan, 2004. *A History of Modern Palestine. One Land, Two Peoples*. Cambridge, New York: Cambridge University Press
- PIPES, Daniel, 2002. Who Is the Enemy? *Commentary*, January
- ROSS, Dennis, 2004. *The Missing Peace. The Inside Story of the Fight for Middle East Peace*. New York: Farrar, Straus and Giroux
- ROSTOVÁNYI Zsolt, 2004. *Az iszlám világ és a nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*. Budapest: Corvina Kiadó
- ROSTOVÁNYI Zsolt, 2006. *Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért*. Budapest: Corvina Kiadó
- RUBIN, Barry, 2002. The Real Roots of Arab Anti-Americanism. *Foreign Affairs*, November/December

SIMON, Steven N., 2007. *After the Surge. The Case for U.S. Military Disengagement from Iraq*. CSR NO. 23, February, Council on Foreign Relations

TAKEYH, Ray, 2007. Time for Détente With Iran. *Foreign Affairs*, March/April

TAMIMI, Azzam, 2007. *Hamas. Unwritten Chapters*. London: Hurst & Company

WOODWARD, Bob, 2004. *A támadás terve*. Budapest: Geopen Könyvkiadó

Lehoczki Bernadett

Mi lesz veled, Latin-Amerika?

Az elveszett évtized

A latin-amerikai régióval kapcsolatban a nyolcvanas éveket elveszett évtizedként szokás emlegetni. A kifejezés első sorban az évtized elején kirobbant adósságválságra, és annak gazdasági-társadalmi hatásaira utal. A régió országai közül először Mexikó jelentette be fizetéseképtelenségét (1982 augusztusában), majd sorra követték a többi latin-amerikai országok. A nyolcvanas évek elejére Latin-Amerika adós pozíciója minőségi változáson ment keresztül: a felvett hitelek nem segítették a latin-amerikai országok gazdasági modernizációját, nem fokozták gazdasági teljesítményüket, mert a korábbi hitelek felvételéből fakadó fizetési kötelezettségeiket voltak kénytelenek belőlük teljesíteni. A fejlődő, illetve az akkori szocialista blokk országainak eladósodása veszélyeztette a világgazdaság normális működését, így az Egyesült Államok, egyes nyugat-európai országok és nemzetközi pénzügyi intézmények (első sorban a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank) közösen kezdtek bele a megoldási programok kidolgozásába. Az adósságválságból való kilábalást célzó 1985-ös Brady-, illetve 1989-es Baker-terv (mindkettőt az adott amerikai pénzügyminiszterről nevezték el) csak korlátozott sikereket hoztak.

A nyolcvanas években a latin-amerikai gazdaságok katasztrofális gazdasági mutatókat produkáltak. Az adósságválság következtében az évtized első felében a latin-amerikai régió GDP-je csökkent és csak a kilencvenes évek elejére sikerült elérni a hetvenes évek végének termelési szintjét. Az évtized során Latin-Amerika részesedése a világpiacon 7%-ról 4%-ra, a világ teljes közvetlen külföldi beruházásaiból való részesedése pedig 12,3%-ról 5,8%-ra csökkent. A látványos világgazdasági térvesztést súlyos társadalmi kihívások kísérték. 1980 és 1990 között a Latin-Amerikában szegénységben élők száma 112 millióról 184 millióra emelkedett. Az egyes társadalmakon belüli polarizáció mellett drasztikussá váltak az egyes alrégiók közötti különbségek; az elveszett évtized legnagyobb vesztesének a közép-amerikai országokat tartják, amelyek – Costa Rica kivételével – a mai napig nem voltak képesek gazdaságilag felzárkózni a latin-amerikai régió többi országához. A súlyos strukturális válságból fakadó rendkívül gyenge

gazdasági teljesítmény, valamint a társadalmak szétszakadása miatt a nyolcvanas évek végén a szakértők Latin-Amerika „afrikanizációjától” tartottak.

A régió országainak demokratizálódása szintén a nyolcvanas évekre tehető; az évtized során a latin-amerikai országok éléről sorra tűntek el a katonai diktátorok, és demokratikusan megválasztott elnökök kerültek a helyükre.

Az adósságválsággal való küzdelem és a politikai nyitás nehézségei miatt a nyolcvanas években a latin-amerikai országok nem játszottak aktív szerepet a nemzetközi politikában, belső problémáikkal voltak elfoglalva, az újonnan megválasztott elnököknek a gazdasági konszolidációra és hatalmuk megőrzésére kellett koncentrálniuk, kevés energia jutott egységes, koherens külpolitika kidolgozására.

Latin-Amerika a nyolcvanas években – ahogyan a hidegháború egészében – az Egyesült Államok érdekszférájába tartozott. A második világháborút követően, 1947-ben 18 latin-amerikai ország és az Egyesült Államok megkötötte a riói paktumot, más néven Amerika-közi kölcsönös segítségnyújtási szerződést, a következő évben pedig aláírták az Amerikai Államok Szervezetének alapokmányát, amely megteremtette az Amerika-közi együttműködés intézményi kereteit. A hidegháború évtizedeiben ez a szervezet főként Washington érdekeit szolgálta, a kommunizmus elleni harc fontos eszköze volt a nyugati féltekén. Ronald Reagan hatalomra jutását követően a közép-amerikai és karibi régió került az Egyesült Államok Latin-Amerika politikájának középpontjába. 1983-ban Washington és hat karibi szövetségese fegyveres intervenciót hajtott végre Grenada szigetén, a belpolitikai káoszban való rendteremtés céljával. A kommunizmus feltartóztatásának jelszavával az amerikai kormány aktív pénzügyi és katonai támogatást nyújtott az 1984-ben Nicaraguában hatalomra jutott sandinisták megbuktatásáért harcoló kontráknak. Mindeközben az 1979-1992 között El Salvadorban zajló polgárháborúban Washington a központi kormányt támogatta, a baloldali gerillák ellen vívott harcban. Az intenzív amerikai szerepvállalás ellensúlyaként jött létre 1983-ban a Contadora csoport Mexikó, Panama, Kolumbia és Venezuela részvételével, amelynek legfőbb célja a közép-amerikai konfliktusok továbbterjedésének külső segítség nélküli, tárgyalásos úton történő megfékezése volt. A csoport megalakulása fontos mérföldkövet jelentett Latin-Amerika politikai életében, tekintve, hogy latin-amerikai országok első ízben fogtak össze valamilyen régió belüli fegyveres konfliktus közös megoldására.

Az elveszett évtized politikailag, gazdaságilag és társadalmilag is rendkívül megterhelő volt a latin-amerikai régió számára. A keleti blokk felbomlása nyomán demokratizálódó közép-kelet-európai államokat Latin-Amerika közvetlen vetélytársainak tekintette a szűkös segélyekért, kölcsönökért, befektetésekért és

technológiáért folyó versenyben. A hidegháború végén a latin-amerikai régió országában erősödött a világpolitikai és gazdasági marginalizációtól való félelem.

A kilencvenes évek Latin-Amerikája

A latin-amerikai országok strukturális válságának megoldására a nyolcvanas évek második felétől ambiciózus reformsomagok kerültek bevezetésre, amelyek a kilencvenes években a John Williamson által megfogalmazott „Washingtoni konszenzussal” újabb lendületet kaptak. Ennek keretében a latin-amerikai országok egyoldalú gazdasági nyitást vezettek be, vagyis csökkentették a vámokat és a nem vámjellegű kereskedelmi akadályokat, liberalizálták a tőkepiacokat, a legtöbb országban széleskörű privatizáció indult meg, visszaszorították az állam szerepét a gazdaságban, és komoly támogatást élvezett a magánszektor. Ezen strukturális reformok bevezetése a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és egyéb multilaterális nemzetközi szervezetek, illetve a hitelező országok – első sorban az Egyesült Államok – nyomására és ellenőrzésével történt. A legfőbb cél a neoliberális gazdaságpolitika gyakorlatának megszilárdítása volt a régióban, illetve, hogy integrálják a latin-amerikai országokat a világkereskedelem rendszerébe. A régió államai lelkesen kezdtek bele strukturális reformok megvalósításába, bíztak abban, hogy végre hosszú távú megoldás születik Latin-Amerika gazdasági problémáira. Az elveszett évtizedhez képest a kilencvenes évek gazdasági mutatói kedvezőbbek, az évtized során Latin-Amerika 3,56%-os gazdasági növekedést produkált, sikerült visszaszorítani az inflációt és csökkenteni a munkanélküliséget. A fejlődés mégis kiszámíthatatlannak tűnt, ezt bizonyítják az évtizeden végighúzódó válságok: az 1994-ben kirobbant mexikói ún. tequila válságot Bill Clinton hatékony gazdasági segélycsomagjával sikerült felszámolni, az 1997-1998-as ázsiai és orosz válság átgyűrűzése komoly nehézségeket okozott a brazil gazdaságban (1999 januárjában Brazília 40%-os valutaleértékelést hajtott végre), ami kihatott a térség többi országára is.

Ebben az időszakban a legtöbb latin-amerikai országban az Egyesült Államokkal szoros kapcsolatokat fenntartó, a neoliberális gazdaságpolitika elveit serényen követő, a hagyományos politikai elit soraiból kikerülő politikusok voltak hatalmon. Fontos kivételt jelent a Peruban 1990-ben hatalomra jutott japán származású Alberto Fujimori, (az ő nevéhez fűződik Latin-Amerika egyik „kései” gerillamozgalmának, a maoista Fényes Ösvénynek a felszámolása), illetve az elnöki tevékenységét 1999-ben megkezdő Hugo Chávez, akire a következő fejezetben még visszatérünk.

Az Egyesült Államok panamai, illetve haiti intervenciója jól demonstrálja, hogy míg Washington a hidegháború végén is „hátsó udvarának” tekintette Latin-Amerikát, az Amerika-közi kapcsolatokban a kommunizmus visszaszorításának elsődlegességét más prioritások vették át: az illegális kábítószer-kereskedelem, illetve a migráció megfékezése. 1989 decemberében több mint tízezer amerikai katona szállta meg Panamát, ahol elfogták, majd Miami-ban illegális kábítószer-kereskedelem vádjával negyven év börtönre ítélték az 1981 óta hatalmon lévő Manuel Noriega tábornokot. (Igaz, a panamai vezetővel szembeni amerikai ellenérzéseket nem kizárólag az illegális kábítószer-kereskedelemben való részvétele magyarázza.) 1994 októberében Haitin közel 20 ezer amerikai katona jelenléte segítette az 1991-ben puccsal hatalomra jutott katonai junta lemondását. Ezen amerikai fegyveres beavatkozás motivációi között meg kell említenünk a szakadatlan menekültáradat megfékezését a karibi sziget irányából.

A kilencvenes évek Amerika-közi kapcsolataiban kiemelkedő szerepet kapott a szabad kereskedelem kiterjesztése. 1990-ben id. George Bush az egész amerikai kontinensre kiterjedő szabadkereskedelmi övezet létrehozását kezdeményezte. 1994. január 1-jén életbe lépett a NAFTA, azaz a Kanada, Egyesült Államok és Mexikó közötti szabadkereskedelmi övezet. Szintén 1994-től indult meg az „Összamerikai csúcok” (Summit of the Americas) folyamata, amelynek célja, hogy a nyugati félteke állam- és kormányfőinek rendszeres találkozóival segítsék az Amerika-közi kapcsolatok fejlődését. 1994-ben, egyértelműen Washington sürgetésére rendezték meg az első ilyen csúcstalálkozót Miami-ban, ahol új lendületet kaptak az Alaszkától Tűzföldig tartó szabadkereskedelmi övezet megvalósítását (Free Trade Area of the Americas – FTAA) célzó tárgyalások. 1998-ban, Santiago-ban rendezték meg a második ilyen csúcstalálkozót, amelynek központi témája az oktatás volt. Fontos újítást jelentett, hogy a találkozó előkészületeiben már nem csak az Egyesült Államok, hanem az összes résztvevő aktív szerepet vállalt. Ugyanakkor az „Összamerikai csúcok” gyakori kritikája, hogy a közös egyetértéssel megfogalmazott hangzatos elvek a gyakorlatban csak elvétve valósulnak meg, kevés konkrét eredmény kapcsolódik a csúcstalálkozókhoz.

A bipoláris világregend felbomlását követően az Amerika-közi kapcsolatok új dimenziói mellett erősödtek és intézményi formát öltöttek Latin-Amerika korábbi gyarmattartóival való kapcsolatai is. Az első Ibero-amerikai csúcsot 1991-ben rendezték meg. A latin-amerikai és ibériai országok állam- és kormányfőinek azóta is rendszeresen, évente megrendezett találkozói a kulturális és történelmi identitás megőrzésére és fejlődésére koncentrálnak. Az Ibero-amerikai csúcstalálkozókra Kuba is jelen van, ami azért (is) fontos, mert a szigetország kevés más, az amerikai kontinenshez köthető fórumnak résztvevője. Az Ibero-

amerikai együttműködés titkársága 1999-ben kezdte meg működését Madridban, 2005 óta általános titkárság néven végzi tevékenységét.

Az EU és Latin-Amerika közötti politikai kapcsolatokban fontos mérföldkövet jelentett, hogy a nyolcvanas évek közép-amerikai konfliktusai kapcsán a nyugat-európai országok a régió strukturális problémáinak szerepét hangsúlyozták a konfliktusok kirobbanásában, sőt 1990-ben megállapodások születtek az Európai Unió és a Riói csoport (amely a Contadora csoport 1986-tól működő, Brazíliával, Argentínával, Peruval és Uruguay-jal kiegészült változata) között. Ezt követően az Unió 1995-ben tárgyalásokat kezdett a Mercosurral. A spanyol és portugál európai uniós tagság is szerepet játszott abban, hogy a kilencvenes években erősödtek az Unió és Latin-Amerika kapcsolatai. Úgy tűnt, a régióban még a nyolcvanas években egyre fontosabb kereskedelmi partnerként és befektetőként megjelenő Japán mellett az Unió lehet a másik „kitörési pont” az Egyesült Államoktól való gazdasági függőségéből.

A régió belüli összefogás is erősödött a kilencvenes évek elejétől. 1991-ben jött létre a Mercosur, azaz a Déli Közös Piac, mely regionális tömörülést azóta is az új regionalizmus egyik „iskolapéldájaként” tartanak számon. Alapító tagjai Argentína, Brazília, Uruguay és Paraguay voltak, céljuk szabadkereskedelmi övezet kialakítása és a tagországok közötti kereskedelem volumenének növelése volt. A kilencvenes évek második felében a gazdasági dimenzióhoz politikai is társult: az 1997-es Rio de Janeiro-i nyilatkozat a Mercosurt stratégiai szövetségként definiálta, és a tagállamok közötti kapcsolatokban megjelent a katonai együttműködés gondolata, amely főként a két nagyobb tagállam, Brazília és Argentína között vált jelentőssé. A Mercosur fejlődése mellett új lendületet kaptak a térség már meglévő regionális tömörülései, így az Andok Közösség, a Közép-amerikai Közös Piac és a Karibi Közösség is.

A kilencvenes években sikerült konszolidálni a latin-amerikai gazdaságokat, egyre bejáratottabban működnek a régió demokratikus intézményei, az ezredfordulóra egyre kevésbé kérdőjelezhető meg a demokratikus fordulat visszafordíthatatlansága, szélesednek Latin-Amerika nemzetközi kapcsolatai, a régió egyre aktívabb tagja lesz a nemzetközi közösségnek. A szigorú nemzetbiztonsági doktrínákat követő, egymással versengő katonai diktatúrák köddé válása teret engedett a régió országai közötti együttműködésnek és összefogásnak. Az elveszett évtized „túlélése” után a térség államai úgy érezték, képtelenek egyedül megbirkózni a gazdasági és politikai kihívásokkal, regionális összefogás keretében könnyebb lesz reagálni a globális átalakulásokra. Fontos hangsúlyozni, hogy a latin-amerikai országok közötti együttműködésnek komoly történelmi előzményei vannak. Az elképzelés a XIX. századi függetlenségi háborúk hőse, Simón Bolívar terveihez nyúlik vissza, de az elmúlt másfél évszázadban több

jelentős latin-amerikai politikus, gondolkodó, filozófus művében visszaköszön a regionális összefogás víziója.

Új tendenciák az ezredforduló óta

Míg Latin-Amerikában a kilencvenes évek a Washingtoni konszenzus bevezetésének jegyében teltek, az ezredforduló óta mind határozottabban rajzolódik ki egy a neoliberais gazdaságpolitikát elvető, új megoldási lehetőségeket kereső politikai irányzat. A latin-amerikai politikusok és közgazdászok körében mind elterjedtebb a nézet, miszerint helytelen lenne a neoliberais gazdaságpolitikát alternatíva nélkülinek tekinteni, és a legkevésbé sem egyértelmű, hogy az IMF diktálta lépések követése jelenti a hosszú távú gazdasági megoldást a régió számára. Annak ellenére, hogy a kilencvenes évek folyamán a térség makrogazdasági mutatóit – ahogyan arra fentebb utaltunk – sikerült „rendbe szedni”, és stabilizálni a latin-amerikai gazdaságokat, szegénység és társadalmi polarizáció tekintetében a mutatók további visszaesést, vagy legalábbis stagnálást mutatnak a nyolcvanas évekhez képest. 2001-ben a latin-amerikai szegények száma elérte a 214 milliót, ami a lakosság 43%-át jelentette. Ezt az „üres doboz szindrómának” nevezett jelenséget többek között a befektetések hiányának, az oktatás gyenge színvonalának és a megtakarítások alacsony szintjének tulajdonítják. A 2001-2002-es argentin válság a neoliberais gazdaságpolitika kudarcát szimbolizálta a régióban: a kilencvenes években az IMF „éltanulójának” számító Argentína gazdasági összeomlása és az ebből fakadó politikai krízis a régió országaiban gyengítette a Washingtoni konszenzus hitelét.

A latin-amerikai demokráciák máig tartó súlyos kihívása a politikai reprezentáció hiánya. A demokratikus választások ellenére a társadalom marginalizált rétegeit nem képviselték a hagyományos latin-amerikai politikai pártok, a kilencvenes években hatalmon lévő elnökök korrupciója a lakosság nagy részét elidegenítette a „hivatalos” politikai élettől.

A fenti tendenciák és kölcsönhatások eredménye, hogy az ezredforduló óta a szakirodalom és a nemzetközi sajtó (neo)baloldali és/vagy (neo)populista fordulatról beszél Latin-Amerikában. A dél-amerikai szubkontinens mind több országában kerülnek hatalomra a neoliberais gazdaságpolitika alternatíváit kereső, a strukturális reformok veszteségeinek érdekeit képviselő, vagy legalábbis az ő nevében felszólaló baloldali elnökök. Hugo Chávez 1999-ben került Venezuela elnöki székébe, 2003-ban iktatták be a Brazil Munkáspárt jelöltjét, a volt szakszervezeti vezető Luiz Inácio Lula da Silva elnököt, ugyanebben az évben választották elnökké Argentínában a peronista Néstor Kirchnert. Lula beiktatási

beszédéből elhíresült mondattá vált, miszerint a piacnak (vagy a piaci működésnek) meg kell értenie, hogy a braziloknak naponta háromszor kell élelemhez jutniuk. Az argentin elnök az elmúlt években széles fórumon kritizálta a Nemzetközi Valutaalapot és a strukturális reformokat okolta az argentin társadalom szétszakadtságáért. A Washingtoni konszenzussal való szembehelyezkedést mutatta, hogy 2003 októberében a frissen beiktatott argentin és brazil elnökök megállapodtak a 20 pontos Buenos Aires-i konszenzusban. A konszenzus a két ország közötti stratégiai szövetséget kívánja tovább erősíteni, nagy hangsúlyt fektetve a Mercosur „felélesztésére”. A konszenzussal a két ország legfőbb célja tárgyalási alkupozíciójuk javítása volt; az FTAA tárgyalásokon, a WTO-n belül, és más regionális tömörülésekkel szemben is. 2006-ban Latin-Amerikában tovább folyt a „rózsaszín áradat” (pink tide): a dél-amerikai szubkontinens legszegényebb országában, Bolíviában az ajmara származású Evo Morales került az elnöki székbe, aki korábban a kokatermesztő farmerek szervezetének vezetője volt, és éles kritikusa az Egyesült Államok kábítószer ellenes küzdelmének, mely szerinte a latin-amerikai belügyekbe való beavatkozás. 2006-ban, Chilében először foglalhatta el nő az elnöki széket, a szocialista Michelle Bachelet személyében, Ecuadorban Raphael Correa győzött az elnökválasztáson, Nicaraguában pedig a nyolcvanas évek sandinista vezetője, Daniel Ortega térhetett vissza a hatalomba. A felsorolt baloldali elnökök ugyan távolról sem alkotnak homogén egységet, ami mégis közös bennük, hogy belpolitikájukban erős a szociális dimenzió; a szegénység felszámolását, a lakhatási problémák megoldását, az egészségügy és az oktatás fejlesztését célzó kezdeményezésekbe fogtak; külpolitikájukban pedig egyfelől a regionális összefogás erősítését szorgalmazzák, másfelől a külső – első sorban az Egyesült Államoktól való – függőség felszámolását hangsúlyozzák. A latin-amerikai elnökök fenti csoportját – különösen Chávezt, Kirchnert és Moralest – gyakran éri kritika a nemzetközi sajtóban, legtöbbször populizmusukat és a hatalom centralizálására irányuló kísérleteiket kritizálják, azzal fenyegetve, hogy hatalmon maradásukkal tekintélyelvű diktatúrák épülhetnek ki a kontinensen.

Az Amerika-közi kapcsolatokban a 2001. szeptember 11.-i terrortámadás abból a szempontból mindenképpen fordulópontot jelentett, hogy a nemzetközi terrorizmus ellen indított háború energiákat vont és von el az Egyesült Államok déli szomszédjaival való kapcsolatától. A 2003-ban megindított iraki háború egyértelműen negatív reakciókat váltott ki a latin-amerikai társadalmakban. Az unilaterális amerikai külpolitika elítélése a legkevésbé sem újkeletű a régióban – ami a legkevésbé sem meglepő az Egyesült Államok XX. századi latin-amerikai intervencióinak tükrében. Annak ellenére, hogy Latin-Amerika országainak többsége elítélte Irak 1990-es kuvaiti invázióját, hasonló arányban ellenezték az Egyesült Államok Sivatagi Vihar hadműveletének megindítását. A Latin-

Amerikából egyedül katonai segítséget nyújtó Argentína lakosságának felmérések szerint 90%-a elítélte az amerikai oldalon való részvételt. Az Irak ellen 2003-ban indított háborút mindössze hét latin-amerikai ország támogatta, közülük hat közép-amerikai és Karib térségbeli állam, amelyek ekkortájt éppen kereskedelmi tárgyalásokat folytattak Washingtonnal. A hetedik pedig Kolumbia, melynek központi kormánya a 2000-ben indított Plan Colombia keretében évente jelentős pénzügyi és katonai segítséget kap Washingtontól a baloldali gerillák felszámolása és a kokainkereskedelem visszaszorítása céljából. Mexikó és Chile – két jelentős latin-amerikai ország, amelyek hagyományosan jó kapcsolatokat ápolnak az Egyesült Államokkal – 2003-ban az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagjaiként az iraki háború ellen foglaltak állást. A demokratikusan megválasztott Hugo Chávez ellen 2002 áprilisában az ellenzék puccsot hajtott végre. Az ily módon ideiglenesen hatalomra jutott Pedro Carmona elnököt Washington kevéssé titkolt lelkesedéssel fogadta, és a Bush-kormány egyértelműen a chávez politikai hibáinak tulajdonította az eseményeket. Chávez mindössze két napig volt „távol a hatalomból”, de Washington reakciója mindenképpen szkepticizmusal töltötte el a latin-amerikaiakat az Egyesült Államok demokrácia melletti elkötelezettségét illetően. Az eset azzal az üzenettel csapódott le Latin-Amerikában, hogy a Fehér Ház egészen addig nagyon határozottan támogatja a demokratikus választások térnyerését, ameddig az általa favorizált jelölt szerzi a legtöbb szavazatot. 2005-ben az Egyesült Államok latin-amerikai befolyásának erodálódását mutatta, hogy az Amerikai Államok Szervezetének történetében először a főtítkári pozíciót nem az Egyesült Államok által favorizált jelölt nyerte el, hanem a többek között Brazília, Argentína, Chile és Venezuela által támogatott volt chilei belügyminiszter, José Manuel Insulza foglalhatta el a posztot.

Az Amerika-közi kapcsolatok lehűlését, és a neoliberais gazdaságpolitika mind mélyebb társadalmi elítélését jelezték a 2001-es Quebec-i, illetve a 2005-ös Mar del Plata-i (Argentína) Összamerikai csúcspontot kísérő rendkívül intenzív globalizáció- és Amerika-ellenes tüntetések. A Mar del Plata-i találkozón egyértelművé vált az FTAA teljes kudarca. Az egész kontinensre kiterjedő szabadkereskedelmi övezetről szóló tárgyalások már 2004 tavaszán megakadtak, az FTAA legfőbb ellenzői a Mercosur tagállamai és Venezuela voltak.

Feltehetően a latin-amerikai társadalmak fokozódó Egyesült Államok-ellenességét és Chávez régióbeli szerepvállalásának erősödését kívánta ellensúlyozni George W. Bush amerikai elnök 2007. márciusi latin-amerikai körútjával, amelynek során Brazíliában, Uruguay-ban, Kolumbiában, Guatemalában és Mexikóban tett látogatást. A venezuelai elnök válaszul „párhuzamos körútra” indult: Argentínába és Bolíviába látogatott. Bush brazíliai látogatásának fontos motivációja volt, hogy a megválasztása óta Amerika-ellenes

retorikájából sokat engedő, mind pragmatistább és „piacbarátabb” politikát folytató Lula elnököt szövetségesének megnyerve visszaszorítsa a chávez-i vezetésű, mind szélesedő, az Egyesült Államok ellen élesebb retorikával fellépő csoport befolyását Latin-Amerikában. A 2006-os év Morales, Correa és Ortega elnökök személyében új szövetségeseket hozott a venezuelai elnök bolivari víziójának megvalósításához. Brazíliának érdeke az Egyesült Államokkal való harmonikus viszony megőrzése és fenntartása, ugyanakkor a brazil vezetés régióbeli súlyának megfelelő politikai befolyást is kíván a dél-amerikai szubkontinensen.

Bush elnök 2007. márciusi mexikói és guatemalai látogatásának egyik központi témája a bevándorlás volt. Az ezredforduló óta az Amerika-közi kapcsolatok mind meghatározóbb dimenziójává válik a migráció kérdése. 1980 óta az Egyesült Államokban élő spanyolajkúak száma kétszeresére nőtt. Jelenleg az Egyesült Államokbeli hiszánó kisebbség számarányát tekintve nagyjából a fekete lakossággal egyenlő, ugyanakkor a legdinamikusabban növekvő kisebbség, mely jelenség a bevándorlási rátákkal és a magas születési aránnyal magyarázható. Előrejelzések szerint 2015-re akár az amerikai lakosság 20%-át is kitehetik a spanyolajkúak (jelenlegi arányuk 12,5%). A bevándorlók közel kétharmada mexikói, a következő legnépesebb csoportot a puerto ricóiak, a harmadikat pedig a kubaiak alkotják. Annak ellenére, hogy a bevándorlók közül sokan illegálisan tartózkodnak az Egyesült Államokban, a következő években, évtizedekben mindenképpen a hiszánó választóerő erősödése várható. Az Egyesült Államok délkeleti területeinek mexikanizálódása és a nagyarányú illegális mexikói bevándorlás komoly hatással van a két ország kapcsolataira, valamint az Amerika-közi kapcsolatrendszer fejlődésére. Az illegális mexikói bevándorlás visszaszorítását célzó, a mexikói-amerikai határra tervezett 1130 km hosszúságú kerítés építésének terve 2006-ban feszültté tette a két ország kapcsolatait. A földrajzi közelség és a rendkívül szoros gazdasági kapcsolatok (Mexikó teljes exportjának több mint 80%-át az Egyesült Államok piacán értékesíti) miatt az Egyesült Államok és Mexikó viszonyát mind jobban meghatározzák a politikai, gazdasági, társadalmi interdependenciák, amelyek miatt a mexikói-amerikai kapcsolatok sajátos szerepet kapnak az Amerika-közi rendszerben. Ugyanakkor Mexikó igyekszik erősíteni külpolitikai kapcsolatait a dél-amerikai országokkal: a nemzetközi fórumokon Latin-Amerika szerves részeként szerepel, 2004 óta megfigyelő a Mercosurban, 2006 júliusában pedig hivatalosan is jelezte társult tagként való részvételi szándékát a szervezetben.

A Latin-Amerika és Európa közötti kapcsolatok fejlődését jelzi, hogy 1999-ben, Rióban megrendezték az első EU-Latin-Amerika csúcsot, ami az Unió, illetve a latin-amerikai országok állam- és kormányfőinek rendszeres találkozóit nyitotta meg. A legutóbbi, negyedik ilyen csúcsra 2006 májusában, Bécsben került

sor. Az Unió és Latin-Amerika közeledését, illetve a gazdasági kapcsolatok erősödését – annak ellenére, hogy az Európai Unió a régió legfőbb segélyezője – akadályozza, hogy a WTO-n belüli tárgyalásokon a két régió országai legtöbbször ellentétes érdekeket képviselnek, illetve, hogy mindkét régió gazdaságában egyre meghatározóbb az ázsiai jelenlét. A latin-amerikai országok közül ki kell emelni Chile és Mexikó Unióval ápolt kapcsolatait. Utóbbi 1999 novemberében zárta le a szabadkereskedelmi tárgyalásokat az Európai Unióval, és a két ország között 2000. július 1-jén szabadkereskedelmi egyezmény lépett életbe (az Unió első transzatlanti szabadkereskedelmi megállapodásaként). Nem sokkal ezután, 2000 októberében az 1997-ben aláírt ún. Globális megállapodás is életbe lépett, ami a gazdasági partnerség mellett politikai együttműködést is előíranyoz. Chile pedig – Latin-Amerika legnyitottabb gazdaságaként – 2002-ben társulási megállapodást és szabadkereskedelmi egyezményt írt alá az Unióval, utóbbi 2003-ban lépett életbe.

A latin-amerikai országok és volt gyarmattartóik közötti politikai kapcsolatokat erősítette, hogy a 2004-ben, San José-ban megrendezett Ibero-amerikai csúcson a multilateralizmust támogató nyilatkozatot fogadtak el. A résztvevők egyetértettek abban, hogy az olyan globális kihívásokat, mint a szegénység vagy a társadalmi kirekesztés, csak a hatékony multilateralizmus eszközével lehetséges megoldani. (Nem véletlen, hogy a multilateralizmust kiemelt helyen kezelő nyilatkozatot a spanyol Zapatero-kormány beiktatását követően fogadták el, amely egyébként új lendületet adott a Spanyolország és Spanyolország közötti kapcsolatok fejlődésének.)

Az elmúlt években Latin-Amerika a harmadik világ egyre tudatosabb és elkötelezettebb tagjává vált. Bár a régió a hidegháború idején nem töltött be különösebben fontos szerepet az el nem kötelezettek mozgalmában, mára egyre szorosabb kapcsolatok fűzik a Dél államaihoz, politikai és gazdasági értelemben egyaránt. Regionális hatalomként Brazília a harmadik világ összefogásának lehangosabb latin-amerikai szószólója. Latin-Amerika egyetlen portugál nyelvű országa a 2003-ban létrejött, a WTO-n belül azóta is a fejlődők gazdasági érdekeit védő G-20 csoportosulás egyik kiemelkedő szereplője. A G-20-nak Kína, India, Egyiptom és Dél-Afrika mellett Latin-Amerikából Argentína, Chile és Mexikó is tagja. A latin-amerikai régióon belül azonban ellenzői is akadnak a fejlett világ mezőgazdasági protekcionizmusát élesen bíráló G-20-aknak: az Egyesült Államoktól gazdaságilag erősen függő közép-amerikai országok, illetve a régió más kisebb államai. Az elmúlt évtizedben egyre látványosabb és szembeötlőbb a latin-amerikai országok közötti aszimmetriák erősödése. A kisebb és fejletlenebb latin-amerikai országok – a Mercosur-on belül például Uruguay és Paraguay – többször jelezték, hogy az aszimmetriákat gyengítő intézkedések segítenék a régióbeli kohéziót, és megkönnyítenék gazdasági felzárkózásukat. Brazília és a

régió nagyobb államai nem sokat tettek ezen aszimmetriák felszámolásáért. Ennek is köszönhető, hogy több fejletlenebb ország megkérdőjelezi, vajon Brazília a térség ügyeivel kapcsolatban valóban követi-e majd azt a multilateralizmust, amit az Egyesült Államoktól elvár. Az amerikai kontinensen belül tehát egyszerre van jelen az Észak-Dél megosztottság, illetve a fejlődő országok összefogását, együttes fellépését akadályozó belső konfliktushalmaz.

A hatékony latin-amerikai összefogás egyik legkomolyabb kihívása a régió heterogenitása és az egyes országok eltérő külpolitikai és külgazdasági prioritásai. Mindezek ellenére a dél-amerikai kontinensen az ezredforduló óta körvonalazódnak látszik egy szubregionális együttműködés. Ahogyan arra fentebb már utaltunk, a latin-amerikai baloldali elnökök közös külpolitikai célkitűzése a regionális összefogás erősítése, még ha ennek gyakorlati megvalósításáról egyénenként eltérő nézeteket is képviselnek. 2000-ben rendezték meg a dél-amerikai államfők első csúcstalálkozóját, majd 2004 decemberében, Cuzco-ban döntés született a Dél-amerikai Nemzetek Közösségének létrehozásáról. A dél-amerikai államok összefogásának lehangosabb szószólója az ezredforduló óta Brazília, mivel a mind összehangoltabb együttműködésben régióbeli vezető szerepe megerősítésének lehetőségét és eszközét látja. A tömörülés jövőjét még nehéz megjósolni, ám az már most egyértelműen látszik, hogy a közösség fontos prioritása lesz a regionális infrastruktúra kiépítése, a szegénység felszámolása és a társadalmi kohézió erősítése. Mindeközben a 2006 óta Mercosur-tag Venezuela aktívan építgeti a Bolívari Alternatíva Latin-Amerika számára (ALBA) elnevezésű programját, amely a neoliberális politika és a Washingtontól való függőség alternatíváját kínálja a régió államainak. Egyelőre Bolívia mellett Kuba vesz részt benne, de a 2006-ban megválasztott ecuadori és nicaraguai elnökök is jelezték már részvételi szándékukat az ALBA-ban.

Az ezredforduló óta észlelhető latin-amerikai események között ki kell térnünk a kubai átmenet kérdésére. Fidel Castro tavaly nyáron egészségügyi állapota miatt kénytelen volt átadni hatalmát öccsének, Raúl Castro korábbi védelmi miniszternek. Bár a hír hallatán a Miami-ban élő kubai emigránsok örömtáncot jártak, és drasztikus, hirtelen változásokat reméltek, valójában a hatalomátadás óta nem sok minden változott a szigetország életében. A kubai rendszerváltás ugyan elkezdődött, de a folyamat vége, a pontos forгатókönyv körvonalai még homályban maradnak. Az egészen biztos, hogy Fidel Castro hatalmát nem veszi át hozzá hasonló karizmatikus vezető. És az is biztos, hogy a kubai rendszerváltás sokkal kedvezőbb nemzetközi feltételek mellett indulhat el most, mintha a Szovjetunió felbomlásakor kezdődött volna el. Ahogyan arra fentebb már utaltunk, Kubának fontos regionális szövetségese Bolívia és Venezuela, de Brazíliával és Argentínával is barátságos viszonyt ápol. A

kilencvenes években komoly gazdasági kapcsolatokat épített ki Kanadával és Spanyolországgal, az elmúlt években pedig Kína is fontos kereskedelmi partnerévé, illetve befektetőjévé vált. A Castro utáni Kubának tehát egy megváltozott, számára kedvezőbb nemzetközi és regionális térben kell majd megtalálnia a helyét.

Összegzés

Latin-Amerikában a regionalizmusnak két értelmezése létezik: a pán-amerikai és a latin-amerikai régió belüli. A kilencvenes években egymással párhuzamosan fejlődött és haladt előre a kettő, újabb és újabb impulzusokat kapva. Az ezredforduló óta úgy tűnik, a Latin-Amerikában kibontakozó (neo)baloldali fordulat a régió belüli összefogásnak olyan lendületet adott, amely homályosabbá teszi a pánamerikai összefogás erősítésének kontúrjait. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a latin-amerikai összefogás akadályok nélkül, gördülékenyen halad előre. Az elmúlt években kirajzolódó tendenciák szerint egyre szorosabbá válik az Egyesült Államok és Közép-Amerika, illetve a Karib-térség kapcsolatrendszere, míg a dél-amerikai országok között formálódó szövetség is egyre összehangoltabbá válik. Utóbbi kiteljesedésében kiemelt szerep jut Brazíliának, illetve a dél-amerikai összefogás melletti brazil elkötelezettségnek. A következő évek, évtizedek eseményeitől függ, hogy Brazília képes lesz-e megfelelő bizalmat és elismerést kivívni a régióban ahhoz, hogy regionális hatalomként összetartsa a dél-amerikai összefogás szövetét.

Latin-Amerika országai a hidegháború vége óta komoly változásokon ment keresztül, de jelenleg mintha „félkész állapotban” lennének: a demokratikus intézmények kiépültek, a latin-amerikaiak gyakorolják politikai jogaikat, ugyanakkor nincsen kifejlett reprezentatív demokrácia; megtörtént a gazdaság liberalizációja, megerősödött a magánszektor, mégsem működik életképes piacgazdaság; rengeteg a régió belüli és más régióbeli országokkal kötött szabadkereskedelmi egyezmény, mégis fejletlen a regionális infrastruktúra, ami gátolja a kereskedelem intenzívebbé válását.

Míg a hidegháború időszakában, a szuperhatalmi rivalizálás idején a latin-amerikai országok szinte egyetlen külkapcsolatát az Egyesült Államokhoz való viszony jelentette, mára a térség államai kiterjedt bilaterális kapcsolatrendszerrel rendelkeznek, egyre komolyabb szerepet vállalnak a multilaterális fórumokon, mind határozottabb és kifinomultabb álláspontra helyezkednek a fontos nemzetközi kérdésekben. Az elmúlt években az egyes latin-amerikai országok külpolitikai prioritásainak harmonizálását tapasztaljuk, amivel összhangban mind gyakrabban

képviselnek közös álláspontot a nemzetközi szervezetekben. Ugyanakkor az egyes latin-amerikai országok és alrégiók a szövetségek, regionális és inter-regionális tömörülések mind bonyolultabb és egymást átfedő rendszerében találják magukat. Emiatt nem mindig egyértelműek, sőt néhol egymásnak ellentmondanak a prioritások. Ennek a képnek a „kitisztítása”, az egyértelmű és koherens külpolitikai irányvonalak kidolgozása lesz a következő években a latin-amerikai országok egyik legfontosabb feladata.

Irodalomjegyzék:

ANDERLE, Ádám, 1998. *Latin-Amerika története*. Pannonica kiadó

ANDERLE, Ádám, 2004. *Kuba története*. Accord kiadó

CALVERT, Peter, 1994. *The International Politics of Latin America*. Manchester University Press

FRAGA, Arminio, 2004. Latin America since the 1990s: Rising from the Sickbed? *Journal of Economic Perspective*, 2. sz. 89–106. oldal.

GOROSTIAGA, Xavier: *Latin America in the „New World Order”*. Forrás: <http://www.envio.org.ni/articulo/2902>. Letöltés ideje: 2007. április 10.

HAKIM, Peter, 2006. Is Washington Losing Latin America? *Foreign Affairs*, 2006. 1. sz. 39–53

HURRELL, Andrew, 1992. Latin America in the New World Order. *International Affairs*, 1. sz. 121–139

HURRELL, Andrew, 1998. Security in Latin America. *International Affairs*, 3. sz. 529–546

RIVAROLA, Andrés, 2007. Global Shift: The UN System and the New Regionalism in Latin America. *Latin American Politics and Society*, tavasz. 89–112

SCHEMAN, Ronald, 2003. *Greater America. A New Partnership for the Americas in the Twenty-First Century*. New York University Press

ROSENBERG, Robin L., 2001. The OAS and the Summit of the Americas: Coexistence, or Integration of Forces for Multilateralism? *Latin American Politics and Society*, tavasz.

YOUNGERS, Coletta, 2003. The US and Latin America after 9/11 and Iraq. *An FPIF Policy Report*, június.

Marton Péter

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

Bevezetés és magyarázat a tanulmány címét illetően

Miközben a hagyományosan ezekkel a jelölésekkel illetett világrész problémáiról fogok írni az itt közölt tanulmányban, nem célozom részletesen kitérni a „harmadik világ”, a „Dél” vagy a „fejlődő világ” elnevezések eredetére, illetve szerencsés voltuk vitathatóságára. Tökéletlenségük legfőbb okát másokhoz hasonlóan én is leginkább abban látom, hogy mindazok az országok, amelyeket a fenti kategóriákba szokás utalni, nagymértékben különböznek egymástól, és sajátosságaik, problémáik nagyfokú eltérése miatt együttes vizsgálatuk tudományos hasznossága látszólag egyértelműen megkérdőjelezhető. „Afrika nem egy ország” – szokás megjegyezni emlékeztetőül, és rögtön hozzátehetnénk, hogy a harmadik, avagy fejlődő világ pláne nem az.

Ami miatt mégis érdemes lehet foglalkozni mindezekkel az államokkal egy tanulmány keretében, az egyfelől a gazdag demokráciákban mutatkozó széleskörű, interszubjektív konszenzus az efféle megközelítés helyességét illetően – tehát az ezen álláspontot elfogadóknak egy kellően széles köre –, másfelől a tény, hogy valamennyi szegény, alacsonyabb jövedelmű ország része azoknak a globális struktúráknak, amelyek perifériás elemeként számos hasonló strukturális tehertől szenvednek, és ilyen értelemben objektívan is összekapcsolhatók.

Kiindulási pontként ugyanakkor mégis az összekapcsolás szubjektív elemére összpontosítanék legelőször. Mivel az összekapcsolás eredetét ennek esetében éppen a gazdag demokráciákban keressük, tehát a vizsgálat „alanyában”, nem pedig a „tárgyában”, tudatosan élhetünk egyfajta reifikáció, vagy tautológia eszközével a helyes alternatív jelölést keresve tárgyunk számára. Így elnevezhetjük azt, miként a címben is jelöltem, a „problémásított világnak”. A „problémásítás” kifejezés első felét azért szedtem dőlt betűvel, hogy a „másítás” elemre is felhívjam a figyelmet. A kérdéses világrész problémásnak definiálása magában hordozza ugyanis az állítást, hogy ott a dolgok úgymond másként működnek, nem

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

normálisan, rosszul, nem helyesen. Az ebben a tekintetben konszenzust teremtő és folyamatosan újratermelő interszjektív folyamatok a gazdag demokráciákban élők számára következőképp fontos identitásképező tényezőt is jelentenek.

A problémásítás a létének előfeltételeként szolgáló „mi és ők” megkülönböztetés, illetve a „Másik” (*Other*) körvonalazódása nyomán jellemzően két, szétválasztható elemből tevődik össze. A probléma „nekik” is, meg „nekünk” is probléma lehet. A második világháború utáni évtizedekben amerikai forrásból újra előtörő, malthusiánus eredetű várakozások, az akkor még a ma „Délnek” jelölt világrész is magába foglaló globális „Keleten” jelentkező túlnépesedéssel kapcsolatban, például egyaránt felébresztették nyugaton a megsegítés igényét, illetve – az 1970-es évekre – az aggodalmat, hogy a bolygó erőforrásai elégtelennek bizonyulnak majd, és ez például az ökológiai egyensúly globális felborulásához vezethet (Selmeczi, 2006: 23-27). A népességszökkenést, vagy legalább népességkontrollt biztosítani igyekvő programok következőképp egyszerre voltak hivatottak humanitárius és biztonsági természetű szükségleteket szolgálni; úgymond az „ő” szükségleteiket egyfelől, és a „mieinket” másfelől. Hasonló, látens diskurzusok kíséretében, a humanitárius és a biztonsági szempontok kettősége által befolyásoltan alakult azután a Dél gazdaságainak strukturális kiigazítása, a HIV/AIDS-járvány megfékezése érdekében tett erőfeszítések sora, vagy például így alakul napjainkban az államépítés: a „bukottak” nyilvánított államokban a polgárháborúk felszámolására, a nemzetközileg elismert kormányok tökéletes territoriális ellenőrzésének megteremtésére/helyreállítására, a vesztfáliai szuverenitás – vs. a „negatív”, avagy pusztán „nemzetközi jogi szuverenitás” – globális elterjesztésére irányuló kísérlet.

Az ilyen jellegű problémásítás háttérében könnyű olyan mainstream gondolatokat kimutatni, mint például hogy a problémásított világ problémáiért a múlt miatt részben felelősek vagyunk, de a felelősséget vállalva ma már segítünk, ahogy tudunk (= a problémákat a mi szerepvállalásunk enyhíti és nem súlyosbítja tehát); hogy a problémásított világnak segítségre van szüksége a problémák megoldása végett, és ezt a segítséget mi tudjuk megadni számára (= mert az ott élők nem képesek, vagy vezetőik nem akarnak megoldást találni saját problémáikra); vagy például hogy mi „ideát” nem szorulunk segítségre, mert itt minden normális, tökéletes, itt nincsenek problémák. Ezt a pozíciót aztán fel lehet venni naivan, cinikusan, vagy kritikusan, de konstruktívan stb.

Az itt közölt tanulmányban előbb áttekintek néhány alapvető jelentőségű forrást, amelyek a problémásított világ országainak – objektíven a fentiekben kifejtett módon indokolható – együttes vizsgálatában nyújtanak, természetesen bizonyos mértékig mindig szerencsétlen vagy óvatosan kezelendő általánosítások

Új világrénd?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

mellett, érdekes meglátásokat vegyes, politikatudományi, politikai gazdaságtani és szociológiai szemszögből, magukat a tényleges problémákat, illetve azok strukturális forrásait illetően. Ezekkel kapcsolatban némi empirikus áttekintést is kínálok majd, ízelítőül.

Ezt követően az egykori harmadik világ problémáinak a 2001. szeptember 11. óta tapasztalható fokozott „biztonságiasításáról” (*securitisisation*) ejtek majd szót, áttekintve a „bukott államokról” folyó diskurzus kialakulását és különféle gondolkodási iskoláit – csupán röviden, miután ezt részletesebben már másutt is megírtam (Marton, 2006: 25-35).

Végül rövid eseteírásokkal illusztráltan annak bemutatására töreksem majd, hogy a problémásított világ különféle belépési pontjain, tehát e világ „kapuiban”, miért alakulnak rosszul a problémásítók és a problémásítottak találkozásai. Belépési pontokon mindazokat a gondolatokat, ideológiákat, motivációkat értem, melyek az „értük” vagy „értünk” vagy „mindannyiunkért” való cselekvésre készíthetnek „minket”. Nem azért koncentrálok elsősorban az efféle találkozások visszásságaira a következőkben, hogy egy tökéletesen pesszimista álláspontot vegyek fel a segítségnyújtás kilátásait illetően. Csupán számos, a kérdést érintő diszciplína konceptuális repertoárjából villantok fel egy részt azért, hogy a problémásítók gyakorlatban alkalmazott, létező módszereinek, gyakorlatának bonyodalmaira világítsak, és a jobb megoldások, illetve a komplexebb, a megközelítések rekonstrukcióján alapuló megoldások keresésére ösztönözzek (helyhez kötött megoldások, és nem univerzális receptek keresésére). Így röviden kitérek majd a „multilaterálisok” (IMF, Világbank) diktálta strukturális alkalmazkodási programok (SAPs; Structural Adjustment Programs) hatásaira, az AIDS-járvány nyugati megközelítésére, a nagyrészt nem-kormányzati alapokra helyezett humanitárius segítségnyújtás visszásságaira az 1990-es évektől kezdve, az ún. „Komplex Humanitárius Veszélyhelyzetek” esetében, végül pedig az „államépítő” beavatkozások során gyakran jelentkező ún. „kis háborúk” problematikájára. Mindez bőven elégséges adalékkal szolgálhat, hogy a fentebb ismertetett, a „segítségnyújtás” háttérben kimutatható mainstream premisszákat elveszük, vagy őszintébb megfogalmazásukat keressük.

A neopatrimoniális államot szem előtt tartva – Migdal, Badie és Reno

A neopatrimoniális állam koncepciója nagyon határozottan meggyökeresedett a problémásított világrésszel foglalkozó szakirodalom politikai

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

gazdaságtani gondolatvilágában. A teljesen határozottan nem körvonalazható fogalom a politizálás informális gyakorlatainak elterjedtségére utal, különösen az afrikai államok esetében (de amolyan mindenre ráhúzható [*catch-all*] fogalomként a többi „fejlődő” ország esetében is). A neopatrimonális államban a hatalmon lévők helyzetüket informális patronázshálózatoknak az állami forrásokból történő finanszírozásával őrzik, kliensként kooptálva az állam stabilitásának potenciális kártevőit, így teremtve egyfajta stabilitást, azáltal, hogy az erős társadalmi figurák (köztük az állami erőforrásokkal rendelkező legerősebb) mind megkapják a maguk jussát.

A *mainstream* fejlesztéseméletek szemszögéből nézve ez „korrupció”, illetve a „köz” és a „magán” szférájának el nem határoltsága, pontosabban akár a „köz” teljes hiánya. Kritikus, kulturális relativista nézetek ugyanakkor kiforgatják e perspektívát, és utalnak rá, hogy például a poszt-koloniális afrikai államokban éppen azt tekintheti „korruptnak” a hagyományos társadalmi közeg, aki nem juttat a nagycsaládnak az idegen testként működő állam forrásaiból, különösen miután a nagycsalád asszisztálása nélkül pozícióhoz sem igen juthatott volna. A nepatrimonializmus koncepciójának ugyanakkor külső, tehát a koncepció létjogosultságát vitató kritikái is léteznek, amelyek szóvá teszik például, hogy aligha lehetséges – még Afrikán belül is akár – annyi különféle ország nagy sokféleséget mutató problémáinak visszavezetése egy közös jellemzőre, ha van ilyen közös jellemző egyáltalán. Ezzel együtt a koncepció gyakorlati vizsgálatára, működésének empirikus elemzésére már rengeteg kísérlet történt, és nem is kizárólag Afrikára korlátozottan. A témában publikált szerzők által egymástól függetlenül relevánsnak nyilvánított esetek földrajzi sokféleségére a legegyszerűbb magyarázat az, hogy az informalitás jelentkezése többé-kevésbé valamennyi politikai rendszerben megfigyelhető, és éppenséggel a gazdag demokráciák is tanulmányozhatók lehetnének a kérdéssel összefüggésben.

Az itt következőkben ismertetett három – immár joggal állíthatóan klasszikus – forrás, közvetve vagy közvetlenül, használja a koncepciót, és általa hasznosnak tűnő fogalmakat és következtetéseket generál.

1988-as könyvében, a *Strong Societies and Weak States*-ben Joel S. Migdal az államot a modernitás paradigmájának megfelelően a társadalmi interakciók minden formájának legfőbb szabályozójaként definiálja (az ideáltipikus esetben). „Állítom, hogy amennyiben egy állam bárhol, akár csak a legfélreesőbb falvakban is, de nem képes elérni, hogy az emberek úgy viselkedjenek, ahogyan azt az állam vezetői kívánják, az végeredményben alapvető hatással lesz az állam koherenciájára és jellegére” – írja (Migdal, 1988: 5). Az állam azért foglalkozik törvényhozással, hogy egyfajta közjót szem előtt tartva meghatározza a kívánatos

Új világrénd?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

magatartást akár a legapróbb részletkérdésekben is. Ki foglalkozhat gyógyítással, milyen szabványok szerint kell házakat építeni, ki, hány gyereket szülhet – igen sokféle kérdés tűnhet relevánsnak a közjó garantálása szempontjából.

A probléma az, hogy az állam fennmaradása minden bizonnyal e „közjó” eleme lesz, és a poszt-koloniális közegben ennek a tételnek a legitimitását számos, hagyományosan erős társadalmi szereplő megkérdőjelezheti. Ezek a szereplők több-kevesebb társadalmi kontrollal bírnak – azzal a társadalmi kontrollal, amelyet az állam áhít tőlük. A kialakuló versengés eredménye többnyire egyfajta patthelyzet, kompromisszum. Az állam politikáinak megvalósításában megelégszik egyfajta minimális megvalósulással (*tokenism*), és még a politikák korlátozott érvényesítése érdekében is jóléti transzfereket kénytelen nyújtani az erős társadalmi szereplőknek azok kooptálása érdekében, ily módon folyamatosan újratermelve saját gyengeségét (Migdal, 1988: 256-258). Migdal ilyen értelemben állítja szembe az „államot” a „társadalommal”, fogalmi mátrixából kizárva például az erős állam–erős társadalom együttállás lehetőségét (Migdal, 1988: 35). (A strukturális kooptálás témakörében megerősítésül megjegyezhetjük, hogy például az Afganisztánban tartományi újjáépítéssel foglalkozó demokráciák is figyelembe vesznek a tervezésben a lehető legapróbb részletekig áttekintést kínáló klán- és lojalitástérképeket a céljaik elérésében, és még ha az előttük lebegő távlati cél éppenséggel valóban egy hasonló kalkulációkat teljes mértékben nélkülözni tudó kormányzás kialakítása lenne, a jelenben ezek a gazdag demokráciák akkor sem tehetnének mást az ilyen térségeken belüli jelenlétük megalapozásakor.)

Migdal idéz néhány érdekes statisztikai adatot a könyvének alcímében harmadik világgként jelölt államcsoport strukturális gyengeségével kapcsolatban. Egy 1969-1971-es felmérés adatai alapján, amelyek 1985-re nem mutattak jelentős változást, ezen államok gyenge adóztatási képességére kapunk rálátást: negyvenhét, a mintában szereplő szegény államból mindössze kettőnek az adóbevételei haladták meg a kormányzati funkciók minimális teljesítéséhez – egy lehetséges mérce szerint – szükséges, a GDP-hez képest értett 20%-ot (miközben harmincöt jelentősen elmaradt ettől a küszöbtől) (Migdal, 1988: 280-282). A Taylor és Hudson-féle etnikai-nyelvi fragmentáltsági indexet alapul véve pedig Migdal kimutatja, hogy az általa a harmadik világhoz sorolt országok 30,7%-a „nagyon magasan” fragmentált, míg az első világbeli államok esetében csak mindössze 7,7%-os ez az arány (Migdal, 1988: 38). Migdal megközelítését nem jellemzi végig egységesen, hogy az állam társadalmi kontrollért folytatott versengésében az etnikai közösségeket tekintené a legfőbb ellenfélnek, itt azonban mégis erősen a poszt-koloniális örökségként kapott „mesterséges”, tehát etnikumokat összezáró, illetve szétválasztó államhatárok szerepére látszik

Új világrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

kihegyezni elméletét. Egyfajta megváltást sokszerű események (pl. tartós külső fenyegetés vagy háború, illetve kolosszális természeti katasztrófák) esetére helyez kilátásba – amikor az egyéni túlélési stratégiák összeomlanak, és azok hagyományos alapjainak helyébe (és ezzel együtt az egyéni stratégiák sarokköveit kínáló hagyományos társadalmi szereplők helyébe) az állam által kínált garanciák, illetve a teljes állami népességgel való összefogás, közös erőfeszítés léphet (Migdal, 1988: 276).

Továbbhaladva; Badie (2000 [1992]) a patrónus-kliens láncolat alapján vázol egyfajta világrendet, amelyben az egykori harmadik világ államai a náluk hatalmasabb, gazdagabb államok patronáltjai. A patronázs a hidegháború idején közvetlenebb formában, inkább bilaterális jelleggel működött, amely közegben a patrónus is bizonyos mértékig függő helyzetben volt, és ez a kontextus következképp életre hívott egyfajta kliensi szuverenitást. Ám utóbb e patronázsnak a jelentős átalakulása következett be az egész szisztéma multilaterális alapokra helyeződése folytán, az IMF és a Világbank szerepének növekedésével. Az utóbbi fejlemény eredményeként beszélhetünk egyfajta Észak–Dél patrónus–kliens viszonyról is mára. (Badie, 2000: 24-47)

A poszt-koloniális állam alárendelt helyzetét reménytelenül fixáló strukturális tényezőként, a poszt-koloniális – illetve, olykor úgy tűnik, általában a nem-nyugati – állam kudarcaként a kényszerű modernizálódás során végbement tökéletlen norma- és intézménytranszferek szerepére lyukad ki Badie. Az állam szerinte „importált” intézmény (kritikusabb hangok, elsősorban a szub-szaharai Afrikával összefüggésben, inkább „exportálnak” neveznék), avagy imitáció. És nem az imitáció tökéletlensége a probléma, ahogy a nyugat-centrikus gondolkodás sugallhatná, hanem az imitáció maga, vagyis hogy az állam idegen az új közegében. A nyugati társadalmi-gazdasági milióból kiagyazva az állam kizárt, hogy ugyanúgy működhetne, mint otthonában. (Badie, 2000: 89-164)

Ebben az új közegben a „köz” és a „magán” alapvető jelentőségű, racionalista alapokon nyugvó szétválasztása például azért nem működik, mert hiányzik, vagy gyenge, az állam és a társadalom között funkcionális érdekképviseletet és közvetítést ellátni hivatott civil társadalom. A „társadalmi” jellegű szervezetek nem „civiliek”, mert jellemzően nem „horizontálisak”, hanem „vertikálisak”: etnikai vonásoktól sem mentes patronázshálózatokon alapszanak, amelyek mentén szegmentálódik az adott társadalom. Az ilyen jellegű szervezetek a Badie-féle értelmezésben nem egyszerűen a demokráciával összeegyeztethetetlenek, hanem a territorialitással, illetve legalábbis az egyes államok területi integritásának elvével (Badie, 2000: 83-87). Visszautalva

Új világrénd?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

Migdalra: az erős társadalmi szegmensek Migdal „erős társadalmi”, e szegmensek inkohereus összessége pedig Badie „gyenge társadalma”.

Az állam gyenge, diszfunkcionális működése ebben a közegben „üresen hagyott társadalmi terek” kialakulásához vezet, amelyek az utóbbi évtizedekben egyre inkább megnyíltak az államot kikezdő, megkerülő, irrelevánsá tevő, transznacionális kulturális áramlások előtt – mondhatnánk úgy is, hogy a Migdal által említett, a társadalmi kontrollért folyó versengés immár a röghöz kötött, öröklötten gyenge életképességű poszt-koloniális állam és az erős, transznacionális társadalmi szereplők között zajlik. (Badie, 2000: 169-232) Apró észrevétel tehető itt Badie és Migdal összevetésében: Badie ezzel többé-kevésbé oda lyukad ki, ahonnan Migdal indít.

William Reno *Warlord Politics and African States* című munkája az imént idézett két forrásnál jóval frissebb; 1998-as évfjártat. Az állam kudarca helyett egy erősen konvencióellenes keretbe helyezi vizsgálódását, amely szerint Afrika számos polgárháborújában a hadúri vagy konfliktusgazdaságok létrejötte a földrész leghatékonyabb integrálódási formájaként értékelhető az új, globális világ gazdasági környezetben. Ennek kapcsán szarkasztikusan jelenti ki: „valami új mindig jön Afrikából” (Reno, 1998: 227). Jól rímél erre Bayart-nak és társainak a megállapítása, miszerint: „a szélsőséges destabilizációnak kitett társadalmak folyamatosan termelik ki magukból az alkalmazkodási stratégiák nagy sokféleségét, jelentős találmányokról téve tanúbizonyságot, ami pedig bizonyítékkal szolgálhat azt illetően, hogy Afrika, az állítólagosan örök tradíciók uralta földrész, valójában páratlan mértékű változékonyság és mobilitás színtere” (Bayart, Ellis és Hibou, 1999: 2). Visszatérve Reno gondolatmenetéhez, a hagyományos, külső forrásokból táplált neopatrimoniális állami struktúrák a patronázs elapadásával számos esetben korrodálódni kezdtek, és helyükbe az e változáshoz kreatívan alkalmazkodó szereplők – mind nemzetközileg elismert kormányok, mind hadurak – számára a transznacionális hálózatoktól való függés lehetősége került. E transznacionális hálózatoknak csak egyféle lehetséges tagjai a támogatást adni kész külső kormányok. Olyan új, vagy újszerű, fontos, vagy a korábbinál fontosabbá vált szereplők kerültek viszont előtérbe, már az 1970-es, 1980-as évektől, mint a már említett multilaterálisok, vagy a transznacionális vállalatok; utóbbiak közül különös tekintettel az olajvállalatokra és más, egyéb természeti erőforrások kiaknázásában részt vevő cégekre, illetve az ún. „privát katonai vállalatokra” (*Private Military Firms, PMFs*). A Reno által (a Hedley Bulltól származó kifejezést földrajzilag átültetve) afrikai „új középkoriságként” leírt állapotban az univerzális hatóság szerepét – az „egykori középkoriság” legháza helyett – a globális piac tölti be (Reno, 1998: 217-228). A Fafó Institute

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

egy tanulmánya illusztris példaként idézi ide kívánczón a Kongói Köztársaság esetét, ahol is az Elf olajvállalat előbb a kormánynak adott támogatást, majd utóbb a kormányt végül megdöntő felkelőknek, feltehetően meghatározóan befolyásolva az ottani polgárháborús konfliktus sorsát (Swanson, 2002: 31).

Reno megállapítja továbbá, hogy a túlélés környezetének megújulása paradox módon régről ismerős jelenségek megújulását is magával hozta. Ahogy a hidegháború elmúltával Afrika ideológiai jelentőségének lehetősége elillant, és a földrész immár – újfent – elsősorban természeti erőforrásai miatt kap figyelmet, újraéledni látszik a gyarmati idők „hasznos és haszontalan Afrika” (*Afrique utile/inutile*) megkülönböztetése is (Reno, 1998: 35). A nemzetközileg elismert határok övezte területek ellenőrzése a hatalmon maradás szempontjából egyszerre kevesebb jelentőséggel bír, és újra „fehér foltok” jelentek meg Afrika térképén, miközben a hatalmon maradás érdekében ellenőrzés alatt tartandó gazdasági terek (pl. gyémántbányák–szárazföldi szállítási útvonal–kikötő) inkongruenssé lettek az egyes államok területével.

Ismét továbblépve, immár a három, fentebb részletesen ismertetett forrás empirikus felülvizsgálatára térve, és áttekintve a hidegháború történetén, a külső patronázs mindhárom forrás által említett jelentőségének illusztrálására a hidegháborús időszakból számos példát vehetünk. Csak a szuperhatalmak viszonyrendszerére összpontosítva: kifejezetten a hidegháború dinamikájából adódóan több-kevesebb amerikai támogatásban részesült például Szomália (1977 után), a Dél-Afrikai Köztársaság, Marokkó, Törökország, Irak (1958-ig), Irán (1979-ig), Szaúd-Arábia, Pakisztán, Indonézia (1965-'67 után) stb. A Szovjetunió állami kliensei között az alábbi listával szolgálhatunk illusztrációként, a kapcsolatok mélységét tekintve jelentős különbségekkel: Etiópia (a Mengistu-rendszer idején), Egyiptom (1956 után, Nasszer idején), Algéria, Szíria, Szudán, Líbia, Dél-Jemen/Jemeni NDK, Vietnam (Kínával és a vörös khmerekkel szemben), Kuba stb. Felkelők, gerillák, vagy baloldali aktivisták ellenében támogatást kapott az Egyesült Államoktól a latin-amerikai országok tekintélyes hányada, vagy ezeken kívül például Csád (a Líbia támogatta felkelők ellenében az 1965-1993-as polgárháborúban). Felkelőket, gerillákat támogatott az Egyesült Államok Angolában (az UNITA-t, Dél-Afrikán keresztül), a Jemeni Arab Köztársaságban (Egyiptom ellenében, másokkal együtt, 1962 és 1967 között), Afganisztánban (1979 után), Nicaraguában (a szandinista rezsim ellenében a kontrákat) stb. A Szovjetunió felkelők ellenében támogatást nyújtott Egyiptomon keresztül Jemen nasszerista rezsimjének, Angolának, Mozambiknak, Nicaraguának stb. Felkelőket vagy szélsőséges aktivistákat támogatott a Szovjetunió például Marokkóban/Nyugat-Szaharában (a POLISARIO-t), Dél-Vietnamban, többé-

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

kevésbé Latin-Amerika számos pontján, Szaúd-Arábiában (Dél-Jemenen keresztül) stb. (Mikor kliensekről beszélünk, ne feledjük persze a kliensi szuverenitás és a patronusi függés lehetőségét.)

Az egyébiránt nemcsak a szuperhatalmaktól, hanem más nagyhatalmaktól, vagy például a kliensi láncolat alján található államok felé támogatást közvetítő, „helyettesítő” támogatóktól [ld. pl. a kelet-közép-európai országok gyakori „helyettesítő fegyverzői” szerepét a hidegháború során, Dél-Afrika szerepét az Egyesült Államok hidegháborús Afrika-stratégiájában, vagy Vietnám szerepét a laoszi kommunisták támogatásában az indokínai szovjet-kínai hatalmi játszma keretein belül] érkező patronázs számos esetben strukturálisan megterhelt, tehát például feszültségeket generáló gyarmati határokkal és a népességüket megosztó etnikai-vallási és egyéb ellentétekkel sújtott államokat mállasztott szét. Másutt pusztán az ideológiai ellentétek mentén is tartósan fragmentálódtak társadalmak, például Közép-Amerikában (bár pl. Guatemala esetében itt is belejátszott ebbe az etnikai tényező).

Amennyiben a poszt-koloniális állam politikai gazdaságtanában centrális jelentőséget tulajdonítunk a patronázs szerepének és az általa finanszírozott neopatrimoniális berendezkedésnek, az 1970-es évektől az 1980-as éveken keresztül az 1990-es évekig egy sor változást említhetünk, amelyek gyengíthették a kliensállamok állami struktúráit: legelőször is éppen ennek a patronáznak a csökkenését. A polgárháború sújtotta államok esetében a helyzet kicsit bonyolultabb. Itt a külső, centralizált formában, tehát jellemzően egy csatornán keresztül, egy központi recipienshez (kormány- vagy felkelőerőhöz) érkező támogatás helyében a felkelők és akár a kormányerők fragmentálódása következhetett be a helyi finanszírozási források, pl. természeti erőforrások előtérbe kerülésével, melyek megcsapolása révén a korábbinál kisebb katonai erőt képviselő szereplők is megállhatták a helyüket a többi, hasonlóan korlátozó körülmények között tevékenykedő szereplővel szemben.

A neopatrimoniális állam lecsupaszításához, közkiadásainak súlyos lefaragásához vezettek továbbá az IMF és a Világbank ösztönözte SAP-k, amelyek, ha polgárháborút nem is robbantottak ki, de – egy Badie-től származó kifejezéssel élve – egyfajta „pragmatikus exterioritásba” (az állam által esetlegesen nyújtott javakat közönyösen elfogadó „államon kívüliségbe”) taszítottak jelentős népességeket, amelyeknek túlélési stratégiájukban az államtól függetleníteniük kellett magukat. És végül, az 1990-es évektől rohamosan növekvő számban, megérkeztek a humanitárius segítségnyújtás és a fejlesztés terén a „terepet” eluraló NGO-k (nem-kormányzati szervezetek). Utóbbiak lényegében a magát az állammal szemben definiáló északi civil társadalomnak felelnek meg, amely „Délien”

Új világrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

tevékenykedve is a maga választotta helyi partnereket preferálja az ottani, általa nem elég hatékonynak ítélt államokkal szemben (teszi ezt az úgynevezett „puha” állam [*soft state*], vagyis a kudarcot vallott fejlesztő állam támogatásából már régóta kiábrándult, „fáradt” donorok biztatásával, illetve a részben ezen donorok által biztosított finanszírozással).

Az 1990-es években – Afrika stratégiai leértékelődését követően – befolyáskereső versengés a földrészen csak korlátozottan jelentkezett a nagyhatalmak, illetve az egy szem szuperhatalom Egyesült Államok részéről. Bizonyos mértékig ilyesmi alakult ki az Egyesült Államok és Franciaország között (Schraeder, 2000). A hidegháború idején a globális amerikai stratégiai megfontolások még egybeestek a francia kulturális befolyást őrizni-erősíteni törekvő rayonnement-politikával, illetve a francia gazdasági érdekekkel, utóbb viszont mindkét fél a stratégiai gazdasági érdekeit helyezte előtérbe, különösen az olajszektorban, és ez konfrontációhoz vezetett néhány alkalommal. Az Elf a Kongói Köztársaságban a felkelőket például azután támogatta jelentősebben a Lissouba-rezsim ellenében, hogy az kiegészítő támogatásért az amerikai Oxy (Occidental Petroleum Co.) olajcéghez fordult. Amerikai-francia versengés, és ennek az afrikai fél általi taktikus kihasználása, előfordult például Benin és Szenegál esetében is (itt is jellemzően olajszerződések megszerzése jelentett egyfajta tétet). Az RPF (*Rwandan Patriotic Front*) 1994-es győzelmét a ruandai polgárháborúban a végsőig a hutu Habyarimana-rezsimet támogató franciák – Schraeder szerint – az angolszász befolyás terjeszkedéseként értékelték, a későbbiekben egyre ismétlődő francia kirohanásokra reakcióként pedig Warren Christopher amerikai külügyminiszter 1996 novemberében kijelentette, hogy „vége azoknak az időknek, amikor Afrikát fel lehetett osztani befolyási övezetekre” (Schraeder, 2000: 410).

Eközben a (pl. Ruanda, Uganda, Angola és Zimbabwe számára) helyettesítő csatatérként funkcionáló Kongói Demokratikus Köztársaságban lezajlott háborúkról mint Afrika első világháborújáról is szokás beszélni – ugyanezt Jeremy Weinstein egy 2002-es tanulmánya címében pl. „Afrika Afrikáért folytatott tülekedéseként” írta le, egyebek mellett a beavatkozásra csábító kongói természeti kincsekre tekintettel (és a gyarmatosítók korábbi tülekedésének analógiájára). Az utóbbi időkben még Kínával kapcsolatban latolgatják sokan, hogy az hol, miért akarhat majd befolyást keresni, illetve általában milyen gazdasági kapcsolatokat építhet ki az afrikai országokkal. És mindezen felül az (Öböl-államok irányából, elsősorban nem hivatalos forrásokból támogatott) iszlámista befolyás terjeszkedése is reakciókat vált ki – így került sor például az Iszlám Bíróságok Uniója szomáliai uralmának etióp-amerikai megdöntésére a közelmúltban.

Új világrénd?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

Az említett hatalmi játszmákról szólva ki kell térni arra, Reno munkájára is visszautalva egyben, hogy már az amerikai-francia versengés keretében is megmutatkozott a természeti erőforrások (újra) növekvő jelentősége Afrika esetében. Elsősorban a gyémánt, a koltán és az egyéb, ún. „dézsmálható” típusú (*lootable*, Ross, 2003) természeti erőforrások jelenléte – a koltán esetében különösen látványosan a világpiaci ár emelkedésének-esésének lineáris függvényében – kelti fel a külvilágból bizonyos szereplők érdeklődését, és ez befolyásolja számos fegyveres konfliktus dinamikáját, míg az „akadályozható” (*obstructable*, Ross, 2003) kategóriába tartozó olaj jelenléte jellemzően a politikával átítatott fegyveres banditizmus különféle formáit generálja (pl. Nigériában). Egy gyengébb olajkitermelő állam kormánya ellenében persze ambiciózusabb felkelésre is kitörhet, a hatalomátvétel céljával (pl. ez történt Csádban, egyelőre sikertelenül, miután az Exxon Mobil ott belevágott csádi-kameruni olajprojektjébe). A természeti erőforrásoknak az államokat korrumpáló, autoriterré formáló „átkára”, illetve a polgárháborúk esetében a harcokat ösztönző, nem kevésbé átkos – ahogy a szakirodalom nevezi: „mézescsupor” – jellegére reagálva ez idáig gyenge kezelési kísérletek születtek. Ilyenek a „vérgyémántok” kereskedelmét kiszűrni kívánó Kimberley Folyamat, vagy például az olajbevételek gondos elköltését biztosítani hivatott csádi olajbevételek-program. A tapasztalatok szerint az egyes intézményi rezsimeket aláásó kiskapuk minden esetben adóttak.

A biztonságiasított világrénd

Robert Cooper nyugati körökben nagy hatást gyakorolt tanulmányában (2002) három szférára osztja a világot: a premodern, a modern és a posztmodern államok szférájára. Ő maga természetesen az utóbbi szülője – ebben a közegben az államok magas fokon integrálódtak, egymás belügyeibe intézményesítetten beleszólnak, és mivel ezt természetesnek fogadják el, következőképp nem is jelentenek egymás számára biztonsági fenyegetést. Annál inkább fenyegetést jelent közösségük egésze számára egyfelől a modern államok világa, amelynek országai a realista logikának megfelelően cselekszenek, és még akkor is bajt csinálhatnak, ha éppen egymással hadakoznak: India és Pakisztán esetleges atomháborúja például kellemetlen lehet az egész bolygó számára.

A legnagyobb kihívást azonban a premodern világ jelenti Cooper szerint. Leírása alapján az utóbbi a potenciálisan terroristák és szervezett bűnözők bázisául szolgáló „bukott államok világa (...) A világ minden jelentős kábítószert-termelő területe a premodern világban található (...) Az ilyen területeken a káosz egyenlő a

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

normalitással, a háborúskodás pedig életforma. Amennyire létezik az ilyen helyeken kormányzat, az leginkább egy szervezett bűnözői szindikátushoz hasonlatosan működik” (Cooper, 2002: 16.). Fukuyama lényegében ezt visszhangozza, mikor „a világ bukott államok adta részéről” (*the failed state part of the world*) beszél az államépítésről írott könyvében (Fukuyama, 2004). Hasonlóan másokhoz (ld. pl., többek között: Fearon és Laitin, 2004), ők ketten is, dacára az imperializmus keresleti és kínálati oldalán egyaránt jelentkező deficitnek – mint Cooper fogalmaz –, egyfajta „posztmodern imperializmus”, avagy „új gyámság” (*neotrusteeship*) szüksége mellett érvelnek. A birodalomépítésnek, az egykori harmadik világ újbóli közvetlen ellenőrzés alá vonásának az egykori kolonializmustól megkülönböztető jegye ezek szerint a multilateralizmus lehetne (amely ismertetőjegy jelentőségét a Nyugat magas szintű integráltságára, illetve közös érdekelttségére tekintettel könnyen el lehet vitatni azonban).

A „bukott államok” kifejezés a jelek szerint elég tág ahhoz, hogy az egész egykori harmadik világot többé-kevésbé fedje: egyes szerzők például még a „lázadó államokat” is ebbe a kategóriába sorolják – noha, jegyezhetjük meg szarkasztikusan, azok bukása egyelőre csak várható, még hozzá éppen azért, mert a jövőben elképzelhető, hogy „megbuktatják” őket a lázadásuk miatt.

Ezért bír hát jelentőséggel az, hogy a beavatkozás-pártiak táborában a posztmodern imperialisták 2001. szeptember 11-ével – miután, Jack Straw volt brit külügyminiszter kifejezésével, egyszerre „új Afganisztánok eljövételével” kezdtek számolni a nyugati döntéshozók – lényegében a humanitárius intervenció-pártiakkal vették fel a versenyt az egykori harmadik világ szuverenitásának megkérdőjelezésében, feltételelessé tételének követelésében. Befolyásos, nyugati körökről lévén szó, felmerülhet a kérdés, hogy miért nem tudták eddig érvényesíteni akaratukat. Erre magyarázatot először is a „bukott államokkal” kapcsolatos diskurzusban résztvevők beavatkozás-ellenes táborának léte kínál.

Utóbbi magába foglalja a némiképp kényszerrel egybegyűrt, valójában jelentős sokféleséget mutató, a „kulturális relativista” címkével ellátott ellenzékét, amely az állam nyugat-centrikus felfogásának erőltetését kifogásolja alapvetően, illetve hogy a saját maga által önkényesen, egyfajta strukturális erőszaktétel részeként kreált államokat akarja a Nyugat a világ többi részének minden áron eladni. Különösen az afrikai kontextusban könnyű érveket találni emellett az álláspont mellett, és éppen ezért nem meglepő, hogy a radikális szlogent, miszerint „az afrikai állam olyan állam, mely nem afrikai és nem állam”, készek visszhangozni nagyon is nyugat-centrikus szerzők is. Olyanok tehát, akik egyébként hisznek az unilineáris fejlődés lehetőségében, és készek Afrika jövőjét Európa múltjában látni, gondolván, az államkudarok egyfajta szükségszerű rosszat

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

jelentenek az államok konszolidációt hozó formálódása során, amelyben a Nyugatnak az obstrukció helyett egy katalizáló szerepet kellene játszania. Az ő legfőbb politikai tanácsuk következésképp, hogy „hagyjátok őket [a gyenge államokat] elbukni”, mert ebből épül majd a későbbiekben használható valami, egy új politikai struktúra.

A beavatkozni vágyókkal szemben azután ott vannak egyfelől klasszikus etatisták ellenvetései is – például hogy őrizzük meg a relatíve nagy változatlanságot mutató 1945 utáni határokat egyfajta globális stabilitás zálogaként, és ne teremtsünk „koszovói precedenseket” (szándékosan adok itt aktuális élt e gondolatnak) –, illetve az általam „nemzetközi szervezetinek” nevezett etatisák megfontolásai. Utóbbiak, például a Világbank és az IMF alkalmazottai, köztük kutatói, csak állami partnerekkel – azaz nemzetközileg elismert kormányokkal és államokkal – működhetnek együtt hivatalosan, következésképp ők, munkájuk érdekében, preferálnák, ha a világ nemzetközileg széles körben elismert kormányai ellenőriznék lehetőleg a világterület egészét. Ez is egyfajta beavatkozás-pártiság, csak éppen ez a felkelők ellenében jelentkezik, azok kriminalizálásán keresztül – passzív formában tehát. (A teljes diskurzus áttekintéséhez, hivatkozásokkal együtt, lásd: Marton, 2006: 25-35.)

A diskurzuson belüli ellenzéken kívül azonban még valami belejátszik abba, hogy a Nyugat ez idáig nem vetette bele magát a nagy államépítő vállalkozásba teljes lelkesedéssel, méghozzá azok a pragmatikus megfontolások, melyeket a nagy globális segítségnyújtás – idestova közel öt teljes fejlesztési évtized – eddigi, korántsem egyértelműen biztató tapasztalatai hívnak elő. Ezért van tehát, hogy még 2001. szeptember 11. után sem egyértelmű a lelkesedés ezen a téren a gazdag demokráciák egészében. Még ma sem, amikor pedig a New York-i merényletek örökében a posztmodern imperializmus felvállalása nélkül is sokan hajlamosak a teljes egykori harmadik világot biztonságiasítani az onnan minket esetlegesen elérő – pl. felhőkarcolókba csapódó utasszállító gépekhez hasonlatos – „negatív kicsordulási hatások” miatt (utóbbi koncepcióról lásd: MStFB).

Ezekről a problémákról szolgállok illusztrációval, négy kérdéssel összefüggésben, a továbbiakban.

A strukturális alkalmazkodási programok

Az „SAP” rövidítés mára gyűjtőnévként funkcionál, értenek rajta éppenséggel másként aposztrofált kondicionális hitelezési programokat is. Az SAP-k történetét megírni éppen ezért elég szerteágazó narratívát igényelne. Rövid

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

összefoglalásképpen annyit mégis leszögezhetünk, hogy ezeknek a programoknak az eredete időben az 1980-as évekre tehető, amikor is ezekkel, a funkciójukat tekintve a „strukturális alkalmazkodást” szolgálni hivatott intézkedésekkel törekedett az IMF és a Világbank az olajválságoktól, illetve a különösen azok nyomában jelentkező eladósodástól megviselt, „fejlődő” országok megsegítésére.

Ezek az SAP-k nem segítettek számos, igen súlyos helyzetben lévő országon – az afrikai államok esetében az SAP-kat bevezető országok eladósodása sok esetben súlyosbodott, miközben következképp segélyfüggőségük is nőtt –, ám az SAP-kat számos koncepcionális kritika is éri. Ugyanazt a receptet követték, és gyors stabilizációt és a világgazdaságba történő gyors és mély integrálódást kívántak ezek a programok a szinte valamennyi kontinensről származó ügyfélkör egésze esetében, figyelmen kívül hagyva a helyi tényezők szerepét a gazdasági fejlődésben. Egyoldalú fejlődést erőltettek, a GDP-re mint abszolút mutatóra összpontosítva, érzéketlenül azokkal a társadalmi terhekkal kapcsolatban, amelyekkel ez a folyamat együtt járt. Az 1990-es évektől aztán fokozottan jelent meg az SAP-programokban a demokráciakritérium, miközben pedig a multilaterális fejlesztési intézmények éppen hogy elvitatták a hitelben részesülő országok képességét és jogát, hogy vezetőik maguk hozhassanak döntéseket kulcsfontosságú kérdésekben (és az ő döntési lehetőségük elvételével együtt persze kihúzták a talajt ezen országok társadalmán belül minden érdekegyeztetési folyamat, illetve az e folyamatokban megjelenő szereplők alól is). További probléma, hogy a kliensországoktól vártak alkalmazkodást a világgazdaság struktúrájához, amely pedig maga is tudatos változtatásokra szorulhatna – ha ezt a gazdasági neoliberalizmus mint hegemon ideológia nem zárna ki a számításba vehető lehetőségek sorából. Az utóbbi értelemben vett „alkalmazkodásra” többek között éppen a „fejlett” országok ezzel kapcsolatos készségével kerülhetne sor, csak hát ez ellentmond a konvencionális fejlesztélméletnek, amely szerint a „fejlett” világ tökéletes, már célba ért úgymond, a határain kívül létező „fejletlenség”, „alulfejlettség” vagy „elmaradottság” pedig pusztán anakronizmus, amely idővel, különösen a megfelelő segítségnek köszönhetően, elmúlik, ahogy végül mindenki a tökéletes mintához idomul.

Az SAP-k védelmében gyakran hangzik el az ún. kontrafaktuális érvelés, amelynek lényege, hogy az SAP-k nélkül rosszabb lett volna. Ennek az érvelésnek a használhatósága a tudomány számára meglehetősen korlátozott. Még ha el is fogadjuk, hogy sokszerű, katasztrófális események következhetek volna az SAP-k jelentette kiigazítás nélkül, és t_1 időpontban az érintett országok rosszabbul jártak volna egy „párhuzamos valóságban”, ezen állítás mellett hosszú távon, $t_{2,3,...n}$ időpontokkal összefüggésben már sokkal nehezebb lenne érvelni. Az SAP-k

Új világtrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

eredményeként számos, megsegíteni kívánt ország gazdaságának diverzitása csökkent. A kereskedelmi liberalizáció és az állami kiadások lefaragása dezindusztrializációs hatással járt együtt, és a természeti erőforrás/nyersanyagszektor került előtérbe az exportbevételek legfőbb forrásaként (és ezt a szektoriális függőséget a nem szűnő eladósodás csak súlyosbította).

Különösen érdekes terepét jelentik az SAP-kkal kapcsolatos vitának a konfliktusból kilábaló (*post-conflict*) országok. A multilaterálisok nagyjából 1997-ig ezek esetében is mereven az SAP-k követését várták el, már a konfliktus lezárultát közvetlenül követő időszakban is. Vannak olyan kutatási eredmények, melyek szerint a fegyveres konfliktusba visszaesés valószínűsége nem növekszik, amennyiben egy ország SAP-programot hajt végre a béke beköszöntével, ám az egyik ilyen tanulmány szerzője is kételkedve jegyzi meg, hogy ez azért is lehet, mert a multilaterálisok eleve csak az ígéretesebb esetekkel foglalkoznak. Mások koncepcionális kifogásokkal támadják a multilaterálisok által csak részben meghaladott megközelítést: pl. kifogásolják annak téves premisszáját, miszerint a gazdasági és a politikai körülmények halmaza egymástól teljesen függetlennek tekinthető, miközben valójában mindig van átfedés ezek között; olyan átfedés, amely egy konfliktusból kilábaló ország esetében éppenséggel nagyobb, sőt teljes is lehet, és az SAP-k ilyen körülmények között romboló politikai hatással járhatnak (Forman és Patrick, 2000: 380). Nem perdöntő érv, de a közép-amerikai országok esetében is, amelyek egyébként az SAP-kkal kezelt, konfliktusból kilábaló országok között elméletileg a pozitív példák közé tartoznak, gyakori az olyan értelmezés, miszerint az ottani fegyveres konfliktusok valójában nem szűntek meg. Mindez csak értelmezés kérdése: a kiterjedt, a korábbi polgárháborúknál több áldozatot produkáló városi, nyomornegyedi bandaháborúkban folytatódhat az, ami a téves elképzelések szerint véget ért – a nyomornegyedek állapotaiban pedig feltétlenül közrejátszik a cselekvőképességében erősen korlátozott, „kis” állam működése/nem-működése.

A döntéshozatalban megjelenő demokráciadeficittel és a káros társadalmi hatásokkal kapcsolatban egyaránt jó példa Nigéria, ahol a vezetés a Világbank által követelt SAP-t csak hosszú vonakodás után fogadta el, és annak részleges végrehajtására ez után is csak súlyos társadalmi konfliktusok és a politikai szabadságjogok korlátozása árán lehetett képes – például az állami üzemanyag-ártámogatások lefaragása kapcsán –, az egészségügy pedig egyértelműen megsínylette a változásokat, és számos fertőző betegség, így pl. a meningitisz (agyhártyagyulladás) terjedéséhez a korábbinál kedvezőbb terep jött létre (ld. pl. Ejembi, Renne és Adamu, 1998).

Új világrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

Nem menti az SAP-kat ezzel kapcsolatban az sem, hogy hiszen az afrikai vezetők belementek ezek végrehajtásába. Az SAP-k el nem fogadása ugyanis a segélyek elkerülhetetlen elvesztésével is egyre inkább együtt járt az 1980-as évek második felétől fogva. Az egyik ilyen, utóbb segélyfüggősége révén behódolásra kényszerített, az ellenállással kísérletező ország a Kenneth Kaunda vezette Zambia volt – ők 1987 és 1989 között kísérleteztek a multilaterálisok kívánalmainak figyelmen kívül hagyásával, a velük fenntartott kapcsolatok megszakításával. Zambia korábban súlyosan megszenvedte fő exportnyersanyagának, a réznek a világszintű árcsökkenését, és a 2006-os adósságtörlesztésekig többet volt kénytelen adósságtörlesztésre fordítani, mint egészségügyi kiadásokra, noha az országban akkor már nagyon régóta magas volt a HIV-fertőzöttek aránya.

A HIV/AIDS terjedése

Ma már evidenciaként kezeljük, hogy a HIV-retrovírus a felelős az AIDS-tünetegyüttes jelentkezéséért az általa okozott betegség előrehaladott állapotában. Azonban sokáig intenzív vita tárgya volt a tudományos közösségen belül is, hogy ténylegesen mi okozza a szimptóma kialakulását az emberi szervezetben. Az „AIDS-disszidensek” nagy sokféleséget mutató csoportjában olyan figurák is megtalálhatók voltak, akik inkább diszkreditálták az HIV szerepét illetően szkeptikus nézetet vallókat. Ez az AIDS-disszidensek legyűrését a tudományos diskurzusban megkönnyítette, mi több, erre a legyűrésre részben tekintélyérvek felhasználásával került sor.

Az AIDS-disszidensek legfőbb kifogásai között szerepelt, hogy a vírus a HIV-re alapozott tézis szerint Afrikában furcsa módon egészen más típusú minta szerint terjedt, mint a gazdag országokban, vagyis elsősorban heteroszexuális úton, illetve hogy Afrikában nagyon sokáig nem voltak adottak a megfelelő körülmények sem az esetleges fertőzöttek megbízható teszteléséhez, sem az ő megbízható statisztikai nyilvántartásukhoz. Számos esetben eleve pusztán egy külső tünetegyüttes alapján diagnosztizálták a fertőzöttséget, márpedig nyomorúságos körülmények közepette élő emberek esetében ezen az úton akár tévesen is ráolvashatták sokakra, hogy AIDS-esek – például mert legyengültek voltak, és tartós hasmenéstől szenvedtek, aminek a HIV-fertőzöttségen kívül számos egyéb oka is lehetett. Gesheker ennek alapján beszélt a „szegénység medikalizációjáról” kételyekkel teli, 1995-ös cikkében. Az UNAIDS 2004-re el is kezdett belátó lenni tévedéseivel–túlkapásaival kapcsolatban, és az említett, 2004-es esztendőben már csak 25 millióra becsülte a HIV-fertőzöttek számát Afrikában – miután 2002-ben

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

ez a becslés még 29 milliónál járt (Ruanda esete különösen figyelemre méltó: a kezdeti kutatások itt 30%-os fertőzöttségi szintet jeleztek a 15-49 éves korosztály esetében, aztán a feltételezett rátát 1998-ra 13%-ra módosította az UNAIDS, majd 2006-ban egy újabb, jóval módszeresebb felmérés már csak 3%-os fertőzöttséget mutatott ki) (Timberg, 2006).

Még utólagosan is – laikusként biztosnak tekintve, hogy a HIV-vírussal való megfertőződés az oka az AIDS kialakulásának – elgondolkodtató Gesheker racionális érvelését hallgatni. 1995-re már nagyon határozottan beindult az Afrikát megsegíteni hivatott fegyelmezőgépezet, amely a nagy általánosságban felelőtlenül promiszkuisnak leírt afrikaiakat elkezdte szexuálisan felvilágosítani, ezzel párhuzamosan olyan célok elérésére is törekedve, mint például a női nemi szerv megcsonkításával kapcsolatos hagyományok felszámolása azokban az országokban, ahol az ilyen szokások elterjedtek. Volt ebben általános támadás az afrikai hagyományok ellen is, hiszen, miközben a női nemi szerv megcsonkítása csakugyan borzalmas, az AIDS-szel való kapcsolata e szokásnak jóval összetettebb, mint ahogy azt többnyire tálalják (Gesheker ezzel és egyebekkel kapcsolatban harciasan kritikus). Olyan országokban támadták ezt a szokást az AIDS-re hivatkozva, ahol máig, ahogy 1995-ben is az volt, viszonylag alacsony a HIV-fertőzöttségi ráta (pl. Szomáliában). Általában pedig annak dacára az afrikaiak promiszkuitását kiáltották ki a bajok legfőbb forrásának, hogy a nyugati országokban eközben liberálisabb életforma és egyben jóval gyakoribb intravénás drogfogyasztás mellett sem terjedt gyorsan a HIV – miközben elméletileg a férfiak promiszkuitása miatt kiáltottak ki veszélyeztetettnek jóval tradicionálisabb és skrupulózusabb afrikai társadalmakat.

Ha el is fogadnánk, hogy az AIDS elleni fellépés nem lehetett kontra-produktív semmi esetre sem, tekintettel a HIV szerepének mára adott bizonyítottságára, a gazdag országok AIDS-szel kapcsolatos fellépése akkor is tanulságokkal szolgál a segítség háttérében felfedezhető motivációk eredetének sokféleségét illetően. Olyan tanulságokkal, amelyekkel gyakran a legőszintebben segíteni vágyók sincsenek tisztában. Ám sajnálatos módon még a kontra-produktivitás is megjelent az AIDS-szel kapcsolatos fellépésben: a valós helyzet gondosabb felmérése alapján a ténylegesen leginkább érintett dél-afrikai államokra kellett volna elkölteni a legtöbb, rendelkezésre álló forrást.

Nem-kormányzati segítségnyújtás a Komplex Humanitárius Veszélyhelyzetekben

Ha megnézzük a jelentős, sok áldozattal járó természeti katasztrófák eloszlásának és például a polgárháborúknak úgymond a világtérképét, jelentős hasonlóságot találhatunk. Ennek az empirikus összefüggésnek a megállapítása az ok-okozati kapcsolat vizsgálatáért kiált. E tanulmány keretei között erre ezúttal nem keríthetünk sort, indirekten következtetni azonban nem nehéz az összefüggés mibenlétére vonatkozóan. Az ENSZ adatai szerint egy átlagos természeti katasztrófa 1994 és 2003 között hétszer annyi áldozatot szedett az „alacsony fejlettségű” államokban, mint a „fejlett” országokban. Ez igen nagy valószínűséggel a bekövetkező katasztrófákra adott intézményi válaszok jelentőségére utal az áldozatok számának csökkentésében, illetve, tekintettel a szárazságok, aszályok jelentős részarányára az összes természeti katasztrófán belül, sejthető, hogy akár az intézményi gyengeségek közvetlenül is felelőssé tehetőek egy-egy „természeti” (valójában komplex okokból eredő) katasztrófa bekövetkeztével összefüggésben. Az intézményi gyengeségek egyik lehetséges okát pedig az egykori harmadik világban (részben minden bizonnyal a már említett strukturális terhek miatt, melyektől az szenved) gyakoribb „polgárháborúk”, avagy nem-államközi fegyveres konfliktusok jelenthetik.

Az 1990-es években, a „humanitarianizmus évtizedében” ezeknek az összefüggéseknek a megállapításával jelent meg a humanitarianizmus diskurzusában a Komplex Humanitárius Veszélyhelyzet fogalma (innenről KHV; angolul *Complex Humanitarian Emergency*).

A témában megszólaló szerzők némelyike kísérletet tesz a KHV-k és a természeti katasztrófák megkülönböztetésére. Albala-Bertrand-nál például az „egyszerű” természeti katasztrófa tisztán természeti eredetű esemény, mely az extrém körülmények miatt fizikailag kompenzálatlanul maradhat, míg a KHV olyan *szocietális* esemény, mely intézményi szinten marad kompenzálatlan (Albala-Bertrand, 2000). A kétféle, itt leírt esemény gyakorlati keveredése könnyen elképzelhető persze, és mások ezért nem is törekednek a két fogalom határozott elválasztására. Ennek megfelelően mások pl. olyan tünetegyüttessel azonosítják a KHV-t, melynek fontos eleme, hogy a színhelyén fegyveres konfliktus zajlik, mely belső menekültek (*Internally Displaced Persons, IDPs*) tömeges jelentkezését válthatta ki már a múltban is.

Ha egy ilyen, a KHV-kra jellemző körülmények közepette bekövetkező katasztrófa nyomában külső fegyveres erő támogatásával kerül sor segítségnyújtásra – látszólag a jobbik eset –, abban az esetben egyfelől útvonal-

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

biztosításra van szükség: vagy a szárazföldön, amikor is az ilyen útvonal védelme nagy létszámú biztosító erőt igényel, és a modern könnyűfegyverekkel még annak jelenléte mellett is veszélyeztethető az ellenséges erők számára, vagy a levegőben (tanulságos lehet, hogy még az Egyesült Államok is részben a levegőbe kényszerült áthelyezni logisztikáját, és jelentős légi teherszállítási kapacitásokra kell hagyatkoznia, Irakon belül).

További bonyodalom, hogy a segítségnyújtás elsődleges helyszíne a világban általánosan, a szegényebb országokban ugyanakkor még fokozottabban jelentkező urbanizáció következtében egyre gyakrabban a városi terep, ahol a hadseregeknek az ún. három háztömbös hadviselés (*3BW, three block warfare*) komplex kihívásával kell szembenézniük. Egyszerre kellhet segélyeket célba juttatni, hagyományos békefenntartást ellátni, és például fosztogatók vagy más fegyverek támadását elhárítani – egy három háztömbös területen belül. A koncepció kidolgozója, a tengerészgyalogos tábornok Charles Krulak (1999-es, a *Marines Magazine*-ben megjelent írásában) levonja a következtetést, hogy ez a helyzet a ranglétra alacsonyabb fokain lévőktől is a korábban megszokottnál összetettebb – és okosabb – döntéseket kíván, vagyis az ő szóhasználatában „stratégiai tizedesek” után kiált. Ugyanakkor viszont általánosságban elmondható, hogy a hadseregek, miközben például logisztikai eszközökkel a legjobban ellátottak egy humanitárius típusú feladat teljesítésére, a civil lakosság igényeivel kapcsolatban jellemzően kevésbé érzékenyek – hát még ha hadműveleti területen kell tevékenykedniük.

Az esetek nagyobb részében azonban külső fegyveres erő nem is ad támogatást, és a segítségnyújtásban részt vevő humanitárius szereplők következképp gyenge védettség mellett hatolnak be a csapás sújtotta területre. Ők egyfelől az ún. *Big Four*, tehát az ilyen típusú, gyors segítségnyújtással is foglalkozó ENSZ-szervek négyese (WFP, UNICEF, UNDP, WHO), másfelől a napjainkban is gombamódra szaporodó nem-kormányzati szervezetek, az NGO-k.

Utóbbiak az előbbiekkal hagyományosan igen gyengén koordinálják az erőfeszítéseiket, lévén más szemléletű, más szervezeti struktúrájú, eltérő finanszírozású, illetve részben rivális szereplők. Mivel napjainkban ők, az NGO-k osztják szét a segélyeknek egy tekintélyes részét, érdemes röviden áttekinteni jellegzetes problémáikat (hogy egy releváns forrást említsek: pl. Cooley és Ron, 2002 alapján). Finanszírozásukban nagy mértékben magánadakozóktól függenek, következképp fontos számukra – nem csupán a hatékony segítség érdekében – a gyors megjelenés a válságövezetekben, hogy a média révén szem elé kerülhessenek. Így fordulhatott elő például, hogy a 2004-es ázsiai szökőár után az indonéziai Acehben sok NGO úgy bukkant fel, hogy előtte nem tájékozódott

Új világrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

kellőképp, nem hallotta híret az ott dúló polgárháborúnak, és már csak a terepen szembesült azzal. Cooley és Ron az NGO-k működésének visszasságaira adott szervezetelméleti magyarázatában fontos szerepe van továbbá a nem-magán donorok által felhasználásra biztosított pénzek rövid időre szóló szerződések keretében történő kiosztásának. Az adott esetben számukra akár a szervezeti túlélés tétjével bíró szerződések periodikus megújításáért sok riválissal számolni kénytelen NGO-k inkább akkor is a pénzek sikeres felhasználásáról tesznek jelentést, ha valójában a helyi partnerek jelentős mértékben pazarolták vagy elsikkasztották azokat. A koordináció a rivális NGO-k között ugyancsak gyenge szokott lenni (a rivalizálás mellett az NGO-k növekvő száma is megnehezíti azt). Mint a fejlesztésben is, a humanitárius segítségnyújtással kapcsolatban is probléma a kapacitáskiszívó, butító hatás, amelyet az ilyen segítség a helyi intézményrendszerre gyakorol, azáltal, hogy éppen akkor könnyít annak terhein, amikor annak vizsgáznia kellene. Adódnak kellemetlen gazdasági hatások is: a szegényebb országokban az NGO-k által alkalmazásba vett helyi személyzet átlagosan többet kereshet, mint egy ottani kormányzati tisztviselő, vagy például tipikus az is, hogy a városban, ahol az NGO-k megtelepednek, ugrásszerűen felmennek az irodabérleti díjak, és, sarkítva némiképp, az „északi” NGO-k kiszoríthatják következésképp a „délieket” onnan. Minden profizmusuk dacára az északi NGO-knak problémája a tapasztalt munkaerő megtartása is – a többnyire jól szituált, magasan képzett szakemberek a humanitáriusizmushoz inkább kalandként viszonyulnak, és nem az élethossziglani karrier lehetőségét keresik ezen a területen (például az ilyen munka veszélyei miatt).

A legsúlyosabb probléma azonban minden bizonnyal az, hogy az NGO-k a maguk kiszámítható magatartásával akaratlanul bár, de adott esetben meghosszabbíthatnak fegyveres konfliktusokat. Például szolgálhatnak ezzel kapcsolatban a darfúri segélyezés céljából teherautókat bérelő NGO-k, melyeket milicisták, úton a menekülttáborok felé, kirabolnak, elvéve a teherautóikat (a milicisták ezzel csapatszállító kapacitásokhoz jutnak). Az utóbbi jelenséggel összefüggésben beszélhetünk egyfajta „humanitárius csővezetékéről”, visszautalva az „akadályozható” típusú természeti erőforrások politikai gazdaságtani jelentőségére. Különösen az 1990-es évekbeli somáliai humanitárius misszió kezdeteire érdemes visszagondolni, amikor is a humanitárius szállítmányok valóban egyfajta akadályozható, és ily módon megsarcolható természeti erőforrásként szolgáltak az ottani hadurak számára. Vagy Cooley és Ron (25-31) tanulságos gomai (zaire-kongói) esettanulmánya is idézhető: a ruandai hutu fegyveresekkel teli menekülttáborokban a segélyek jelentős része rossz kezekbe került. A „desszantosok módjára” érkező NGO-k özöne nem csinált ebből botrányt,

Új világrénd?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

mert mindegyikük félt a ruandai népirtás örökében igen intenzív médiaközvetítés miatt szokatlanul jó szerződések elvesztésétől, éppen egymásnak, azaz vetélytársaiknak a javára. További érdekes adalékként felhívnam még a figyelmet a megfelelő koordináció hiánya miatt a legkülönfélébb közösségek között jelentős feszültségeket keltett Sri Lanka-i segélyakcióra a 2004-es ázsiai szökőár nyomában (Bauman, Gazala és Mengistu, 2005); továbbá az International Crisis Group ugyancsak jelentős rálátást kínáló elemzésére a 2005-ös pakisztáni földrengés kezeléséről, amelynek során egyértelműen terrorista kapcsolatokkal bíró iszlám segélyszervezetek is jelentős, nyugati eredetű pénzekhez jutottak hozzá – miközben ezek az iszlám segélyszervezetek a nyugati (különösen a „keresztény jellegű”) NGO-kal, pl. a World Visionnel szemben, ellenséges propagandát fejtettek ki a helyiek körében (ICG, 2006).

Hogy ezek után milyen tanácsok adhatók egyfajta „stratégiai humanitarizmus” kívánatos mibenlétét illetően, tehát annak érdekében, hogy az NGO-k úgy lépjenek fel, hogy az például egy polgárháborús környezetben szerencsésebb hatásokkal járjon? Először is nyilvánvalóan a koordinációt kell hatékonyabban biztosítani. Másodszor nem szerencsés sem a védelem teljes hiánya (ld. a darfúri példát fentebb), sem a valamilyen külső katonai erő újjáépítő tevékenységével elválaszthatatlanul összefonódó NGO-fellépés (a „blur the line”/„mossuk el a választóvonalat” típusú megközelítés; utóbbi lényegében az afganisztáni tartományi újjáépítési modellnek felel meg), mert az ilyen fokozottan támadásnak teheti ki az NGO-k személyzetét. Hogy a megoldás ezek után mi, azt nehéz megmondani. A privát katonai vállalatok alkalmazásával kapcsolatban az NGO-k jellemzően eltérő világszemléletük miatt lehetnek kevésbé készek az adódó lehetőségek kihasználására. Az NGO-knak tehát továbbra is (vér)áldozatokra késznek kell lenniük, ami viszont aligha hat jól a teljesítményükre.

A „stratégiaiság” harmadik eleme a tudatos konfliktusrendezési erőfeszítés lehetne az NGO-k részéről. Egy természeti katasztrófa, ha a mediációelmélet alapjaiból indulunk ki, éppenséggel kedvező helyzetet teremthetne ehhez. Adott egy „kölcsonösen sértő patthelyzet” a polgárháborús feleket többé-kevésbé egyenlő mértékben érintett veszteségeken és károkon keresztül, és ennek nyomában maga a külső segítség felajánlása lehetne használható egyfajta „kölcsonösen csábító lehetőségként” a felek tárgyalásra késztetésére. Az eddigiek alapján azonban már tudhatjuk, miért nem működik ez egykönnyen a gyakorlatban. Az NGO-k alig koordinálnak, nem terveznek közösen, és a terepen minél gyorsabban igyekeznek ott lenni. Szokás ezt az aranyláz mintájára „humanitárius láznak” (*humanitarian rush*) is nevezni. A segítség stratégiai visszatartása – egy megfelelőbb pillanatig –

Új világrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

egyszerűen anatómia az NGO-k számára. Ilyen körülmények között nincs is rá garancia, hogy a segítségnyújtás eredménye a valódi megsegítés lesz.

A „kis háborúk” problémája

Minden olyan beavatkozás, amely egy terület politikai viszonyait akár a legkisebb mértékben is átrendezheti, ellenállást válthat ki, akár fegyveres formában is. Még a humanitárius, tehát semlegességre törekvő beavatkozások is – hát még az államépítést célul kitűző missziók, amelyek deklaráltan is nagy mértékben át kívánják formálni a terepen található legkülönbözőbb szereplők, intézmények viszonyrendszerét. A „bukott állam” paradigma az ilyen területeken élők teljes társadalom nélküliségével kapcsolatos hamis – jelöljük úgy: „üres doboz” – feltételezést kelthet a beavatkozni szándékozókban, miközben a terep ilyen értelemben valójában soha nem üres. Megtalálhatók ott, igen nagy változatosságban, a legkülönbözőbb intézmények, szerveződések, amelyek révén a nemzetközi jogi értelemben vett államterületen élők a maguk számára kiszámítható életviszonyokat igyekeznek biztosítani.

Az ilyen körülmények között kibontakozó „kis háborúk” éppenséggel nem is szükségszerűen „kicsik”. Ez a potenciálisan megtévesztő jelző az ilyen fegyveres konfliktusokat jellemző aszimmetrikus hadviselésre utal. Aszimmetria jelentkezik például a felek erőviszonyait tekintve, vagy a céljaikat illetően: a gyengébbik szereplő – a továbbiakban egyszerűen a „gerillák” – nem törekednek a harcokban érintett területek 100%-os ellenőrzésére, míg az erősebbik félnek éppen ez lenne a legfontosabb célja. Következésképp az egyik félnek elég nem veszítenie, míg a másiknak egyértelműen kell nyernie.

Gil Merom (2003) a „Hogyan veszítik el a demokráciák a kis háborúkat” című könyvében igen hasznos konceptuális eszköztárat kínál az ilyen, kis háborúk során jelentkező problémák elemzéséhez. Az ő értelmezési keretében felvázolható, pesszimista forgatókönyv szerint a fegyveres konfliktus során a növekvő katonai kiadások, a bekövetkező saját veszteségek, illetve a katonai fellépés során szinte elkerülhetetlenül előforduló civil veszteségek egyfelől instrumentális (tehát a saját veszteségekkel és költségekkel kapcsolatos, haszonelvű), illetve normatív (tehát a háború morálisan elfogadhatatlan elemeivel kapcsolatos, etikai alapú) kritika számára kínálhatnak muníciót. A saját veszteségekre még az önkéntes hadseregek korában is fokozottan érzékeny demokráciák katonai vezetése legelőszőrís a saját veszteségek csökkentésére törekedhet, és ezért például nagyobb távolságból bevethető, nagyobb rombolóerejű fegyvereket alkalmaz inkább, amivel viszont a

Új világrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

civil áldozatok számának növekedésén keresztül a kritika normatív bázisát táplálhatja. Így indul be aztán egy belpolitikai vita „otthon”, amelyben felvetődik, hogy az „odaát” zajló történések a demokratikus elvekkel ellentétesek, és következésképp magát a demokráciát fenyegethetik. Ez a folyamat gyűrűzhet el a csapatok idő előtti, célszerűtlen kivonásáig – remekül illusztrálva Putnam és mások tételeit a bel- és a külpolitikai racionalitás gyakori ütközéséről, inkompatibilitásáról.

Bár egyéb példákkal is szolgálhatnánk napjainkból, a globális média által figyelemmel kísért, és Merom szempontjából ezért fokozottan releváns kis háború jelenleg kettő zajlik a világban. Az egyik ilyen kis háború az afganisztáni [vegyesen az ISAF (a NATO-vezetésű International Security Assistance Force Afghanistan) és az amerikai vezetésű Operation Enduring Freedom keretében zajló] államépítő vállalkozást, a másik az amerikai vezetésű Operation Iraqi Freedom keretében zajló iraki missziót hátráltatja. Mindkét helyen jelentkezik aszimmetrikus hadviselés, következésképp mindkét eset ideális terepet kínálhat Merom koncepcióinak egy esettanulmány keretei közötti kamatoztatásához.

Hely hiányában ebben a tanulmányban csak két tipikus problémára hívnám fel a figyelmet.

Afganisztánt illetően látványosan jelentkezik egyfajta negatív versengés a NATO-országok között azoknak a kevésbé veszélyes tartományoknak a megszerzéséért, ahol saját veszteségekre kevésbé lehet számítani. A NATO-n belül az utóbbi időben egyre több kritikát kap az ún. „national caveats” (nemzeti tiltólisták) intézménye, amelynek keretében részletesen szabályozva van, hogy melyik állam hol, milyen körülmények között, milyen speciális szabályok (bevetési szabályok, *Rules of Engagement* [RoE]) szerint engedi felhasználni különböző egységeit. Akadt a múltban olyan extrém eset, hogy kanadai alakulat hiába kért segítséget a velük szomszédos afgán tartományban jelenlévő európai katonai erőktől; azért nem kapott, mert azok RoE-je a tartományi határok átlépését még vészhelyzet esetére sem tette lehetővé. A tiltólistákat a hasonló incidensek miatt azóta frissítették valamelyest, és legalább a vészhelyzetekre tekintettel enyhítettek rajtuk, ám még így is nagyon sok korlátozás akadályozza az ISAF afganisztáni műveleteit.

Irak esetéről csak egy írást említenék röviden: James Fearon a közelmúltban megjelent tanulmányában arra hívta fel a *Foreign Affairs* hasábjain a figyelmet, hogy az alapvetően tehetetlen amerikai jelenlét megakadályozhatja a *de facto* már zajló iraki polgárháború szereplőit abban, hogy „végigharcolják” a mindenképpen rájuk váró fegyveres konfliktust, márpedig csak egy ilyen folyamat végén juthatnának el saját katonai potenciáljuk kiismeréséig, illetve azzal együtt

Új világrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

egy patthelyzetig, amelyben részükről megegyezési készség jelentkezhethet (Fearon, 2007). Akár amellet is lehetne érvelni, hogy a jelen helyzet, amely az erőviszonyok kikristályosodása helyett igen intenzív erőszakkal jár együtt, éppenséggel több áldozatot produkálhat, mint egy nyílt polgárháború (még akkor is, ha az egy adott, véges időszakban akár látványosan sok áldozatot is hozhat).

Következtetések

E tanulmány remélhetőleg elég adalékkal szolgált annak alátámasztására, hogy a mi fogalmainknak megfelelő értelemben vett „hatékony” államokat építeni és fejleszteni az általunk problémásított világban egy igen nagy mértékű felelősségvállalást igénylő feladat, tekintettel az ilyen erőfeszítések nagyon is lehetséges kontra-produktivitására.

Az államépítő vállalkozások azt célozzák, hogy a nyugati sémának megfelelő államkonceptiót próbáljuk meg érvényesíteni univerzálisan, a demokráciáig mint kimenetig eljutva. Olyan népeiségeknek az érdekében úgymond, melyek a maguk bőrén tapasztaltak alapján eddig nem jutottak el kivétel nélkül Bodin, Machiavelli, Hobbes, Montesquieu, Locke, Hegel, Kant vagy például John Stuart Mill gondolatainak az egy az egyben azonos helyi megfelelőihez mint logikus következtetéshez a számukra kívánatos teendőket illetően. Hogy egy példát említsünk a szerves fejlődési folyamat lehetőségének elvi elutasítására a Nyugat részéről: míg a nyugati országokban például a demokratizálódás hosszú idő alatt ment végbe, és a választójog csak lassan terjedt ki egyre szélesebb rétegekre, ugyanezt a folyamatot a problémásított világban inkább nem óhajtánánk megvárni: a vagyoni vagy írástudási cenzus gondolata az óriási jövedelemkülönbségek dacára például fel sem merül. A lehető legjobbat akarjuk, úgymond most azonnal: demokráciát, az emberi jogok korlátlan érvényesülését és egyenletes gazdasági fejlődést (bár az utóbbi időben némi bizonytalanságot kelt, hogy ez a fenntarthatóság kívánalmával hogyan függ össze). Márpedig ezeket a deklarációkat aligha lehet teljesen komolyan venni, és akkor viszont a „fejlesztők” hozzáállása, mint már utaltam rá, lehet naiv, vagy cinikus, vagy konstruktív, de kritikus stb.

A tanulmányban egyfelől bemutattam, hogy a humanitárius megközelítést a valóságban bonyolítják, illetve a humanitáriusnak nevezett segítségnyújtást egyfajta alkufolyamattá alakítják, a biztonsági megfontolásaink. Olyan kimenetet akarunk produkálni „ott”, amelyet szívesen látnánk „innen”, a magunk érdekeinek megfelelően. Az afrikai természeti erőforrások jelentőségére utalva pedig már ki is léptem kicsit a tanulmány elején kínált értelmezési keretből, a humanitárius és a

Új világrend?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

biztonsági típusú megközelítések kettősségéből, és harmadik elemként előkerültek ezen a ponton a gazdasági érdekek – ennek a gondolatmenetnek a mentén határozottabban is el lehet indulni. Gazdasági érdekeink nyilvánvalóan befolyásolják a „fejlesztés” mikéntjét és eredményességét, és adott esetben ellentétek is lehetnek a fejlesztés deklarált céljaival. Az elkövetkező évtizedek fontos kérdése lesz, hogy a biztonsági típusú megfontolások felülírják-e a problémásított világra nézve hátrányos gazdasági kalkulációkat, illetve hogy erre milyen mértékben kerül majd sor. Túllépve tanulmányom eredeti keretein tehát a biztonsági és a gazdasági megfontolások élesedő versengését jelzem előre – amire ugyanakkor továbbra is a humanitarizmus diskurzusának adott esetben a döntéshozókat és a fejlesztésben résztvevőket is megtévesztő leple alatt kerül sor. Mindez nem lesz új jelenség persze. A hidegháború korszakának hasonló mentalitása ébred újra – akkor a befolyásörző és –kiterjesztő klientúraépítés jelentette a legfőbb, biztonsági kalkulációk által nyitott belépési pontot a „harmadik” világba; mára pedig a negatív kicsordulási hatások elkerülésének szándéka vette át részben az ilyen típusú kalkulációk helyét. Nevezhetjük ezt, ha úgy tetszik, a 2001. szeptember 11. utáni világ egyik jellemző vonásának és a New York-i támadások örökségének is.

Irodalomjegyzék

(teljes irodalomjegyzék kérhető ezen az e-mail címen: peter.marton@uni-corvinus.hu)

BADIE, Bertrand, 1992. *The Imported State: The Westernization of the Political Order*. Stanford: Stanford University Press.

BAYART, Jean-Francois – Ellis, Stephen – Hibou, Béatrice, 1999. *The Criminalization of the State in Africa*. Bloomington: Indiana University Press.

BAUMAN, Peter – Gazala, Paul – Mengistu, Ayalew, 2005. *Comparative Analysis of the Impact of the Tsunami and Tsunami Interventions on Conflicts in Sri Lanka and Aceh/Indonesia*. Közzétett kutatási anyag a „Mellon-MIT Inter-University Program on Non-Governmental Organizations and Forced Migration” programhoz kapcsolódóan. URL: http://web.mit.edu/cis/www/migration/pubs/rwp/34_tsunami.pdf (letöltés: 2007. április 2.)

COOLEY, Alexander – Ron, James, 2002. The NGO Scramble – Organizational Insecurity and the Political Economy of Transnational Action. *International Security*, Vol. 27.: No.1., 5-39

Új világrénd?

Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban

- COOPER, Robert, 2002. The Post-Modern State. *In: Leonard, Mark, szerk.: Re-Ordering the World.* London: The Foreign Policy Centre, 11-20.
- EJEMBI, C.L. – Renne, E.P. – Adamu, H.A., 1998. The Politics of the 1996 Cerebrospinal Meningitis Epidemic in Nigeria. *Africa: Journal of the International African Institute*, Vol. 68.: No. 1, 118-134.
- FEARON, James D. – David D. Laitin, 2004. Neotrusteeship and the Problem of Weak States. *International Security*, Vol. 28.: No.4., 5-43.
- FEARON, James D., 2007. The United States Can't Win Iraq's Civil War. *Foreign Affairs*, Vol.86.: No.2, 2007. március-április. Elérhető az interneten is:
<http://www.foreignaffairs.org/20070301faessay86201/james-d-fearon/iraq-s-civil-war.html>
- FORMAN, Shepard – Stewart, Patrick, 2000. *Good Intentions: Pledges of Aid for Postconflict Recovery.* Boulder, Colorado: Lynne Rienner.
- FUKUYAMA, Francis, 2004. *State-building – Governance and World Order in the 21st Century.* Ithaca, New York: Cornell University Press.
- GESHEKTER, Charles L., 1995. Outbreak? AIDS, Africa, and the Medicalization of Poverty. *Transition*, No. 67. , 4-14.
- ICG, 2006. Pakistan: Political Impact of the Earthquake. *International Crisis Group Asia Briefing*, N°46, 2006. március 15. Elérhető az interneten:
<http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=4023&l=1>.
- MARTON Péter, 2006. A liberális vs. a libertariánus Leviatán, avagy Predator vs. Alien az államkudarc kritikai elméletében. *In: Marton Péter, szerk.: Államok és államkudarcok a globalizálódó világban.* Budapest: Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, 12-41.
- MEROM, Gil, 2003. *How democracies lose small wars.* Cambridge: Cambridge University Press.
- MIGDAL, Joel S., 1988. *Strong Societies and Weak States – State-Society Relations and State Capabilities in the Third World.* Princeton: Princeton University Press.
- MStFB: My State Failure Blog. URL: <http://statefailure.blogspot.com>.
- RENO, William, 1998. *Warlord Politics and African States.* Boulder, Colorado: Lynne Rienner.
- ROSS, Michael L., 2003. Oil, Drugs and Diamonds: The Varying Roles of Natural Resources in Civil War. *In: Ballentine, K. – Sherman, J., szerk.: The Political Economy of*

Új világtrend?

*Az egykori harmadik világ megsegítése,
avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiban*

Armed Conflict – Beyond Greed and Grievance. London és Boulder, Colorado: Lynne Rienner.

SCHRAEDER, Peter J., 2000. Cold War to Cold Peace: Explaining U.S.-French Competition in Francophone Africa. *Political Science Quarterly*, Vol. 115.: No. 3., 395-419.

SELMECZI Anna, 2006. Az éhezéseméleti diskurzus alakulása. *Kül-Világ*, III.:3-4, 21-39.

SWANSON, Philip, 2002. Fuelling Conflict: The Oil Industry and Armed Conflict. *Fafo Report* No. 378. URL: <http://www.fafo.no/pub/rapp/378/378.pdf>.

TIMBERG, Craig, 2006. How AIDS in Africa Was Overstated - Reliance on Data From Urban Prenatal Clinics Skewed Early Projections. *The Washington Post*, 2006. április 6.

ISBN 978-963-06-2637-8

**Kiadta a Corvinus Külügyi és Kulturális Egyesület és az Ifjú Közgazdászok
Közhasznú Egyesülete**